

मूल्ब्राम्णे भूल्ब

उपादान-निमित्त पर परम पूज्य
सद्गुरुदेवश्री कानजीस्वामीके प्रवचन

प्रकाशक

श्री दिगंबर जैन स्वाध्यायमंदिर ट्रस्ट
सोनगढ-364250

ભગવાન શ્રી કુન્દકુન્દ-કહાન જૈન શાસ્ત્રમાલા પુષ્પ : ૧૯

મૂલ મેં ભૂલ

મૈયા ભગવતીદાસજી ઔર વિદ્વદ્ધર્ય
પંડિત શ્રી બનારસીદાસજી કૃત દોહોં પર
પરમ પૂજ્ય શ્રી કાન્જીરસ્વામીકે પ્રવચન

-: અનુવાદક :-
પંડિત પરમેષ્ઠીદાસજી જૈન, ન્યાયતીર્થ

-: પ્રકાશક :-
શ્રી દિગમ્બર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ
સોનગઢ-364250 (સૌરાષ્ટ્ર)

[૨]

અબ તકકી કુલ આવृત્તિ સાત પ્રતિ : ૧૩૭૦૦
આઠવોં આવृત્તિ પ્રતિ : ૨૦૦૦ વિ. સં. ૨૦૬૬ ઇ.સ. ૨૦૧૦

નૂલને ભૂલ (હિન્દી)કે
* સ્થારી પ્રકાશન પુરખર્તા *

અમી હર્ષદભાઈ શાહ
હર્સ્તે શારદાબેન તથા કરિશ્મા વિશાલ મહેતા તથા
મધુબેન હરિશભાઈ દોશી

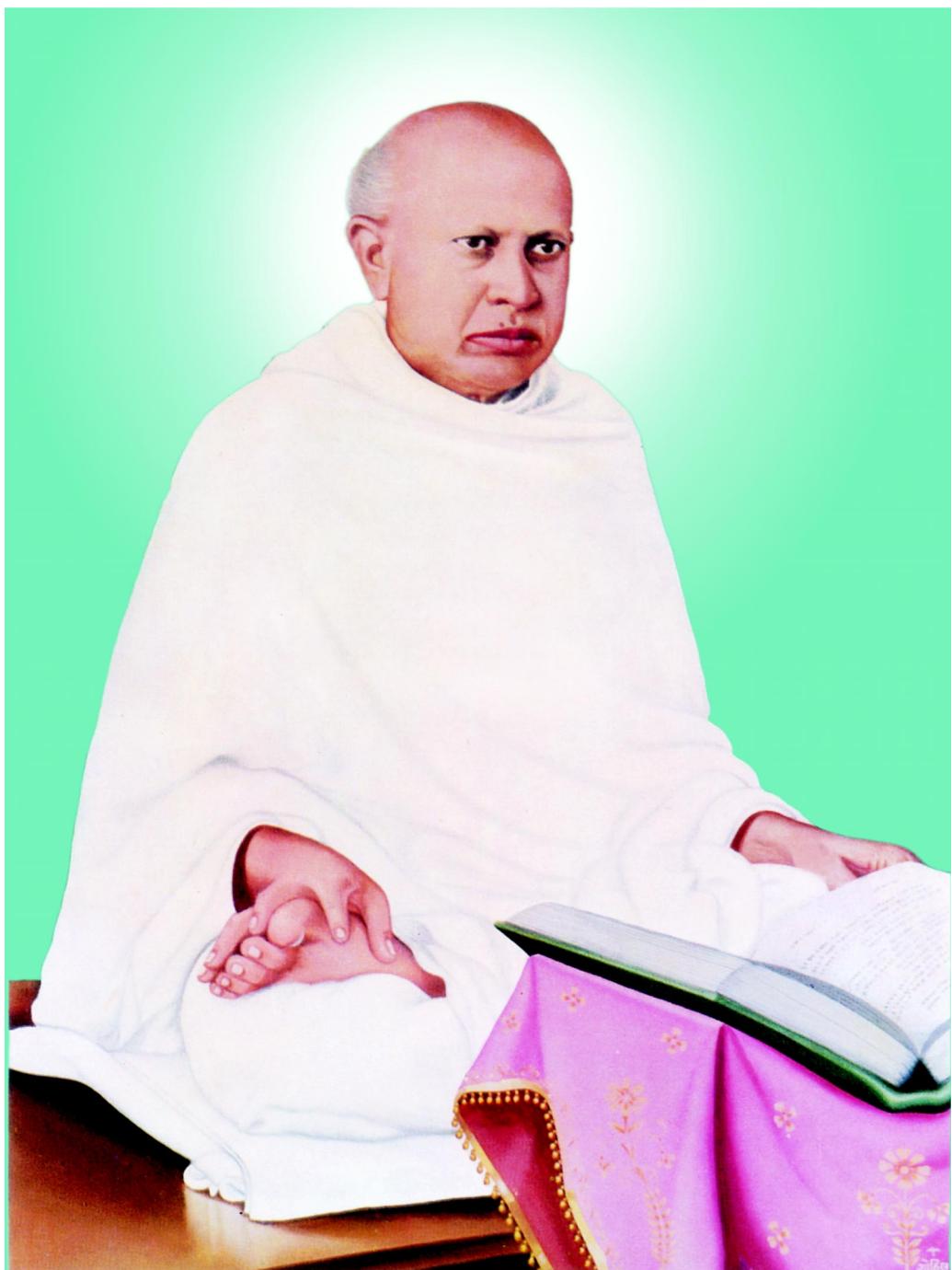
यह શાસ્ત્રકા લાગત મૂલ્ય રૂ. 28=90 है। અનેક મુસુક્ષુઓંકી
આર્થિક સહાયતાસે ઇસ આવૃત્તિકી કિંમત રૂ. 20=00 હોતી હૈ। ઉનમેં
શ્રી કુંદકુંદ-કહાન દિગંબર જૈન મુસુક્ષુમંડલ ટ્રસ્ટ, પાર્લા-સાંતાકુજાકી
ઓરસે 50 % આર્થિક સહયોગ પ્રાપ્ત હોને પર યહ શાસ્ત્રકા વિક્રય-મૂલ્ય
રૂ. 10=00 રખા ગયા હૈ।

મૂલ્ય : રૂ. 10=00

મુદ્રક :
કહાન મુદ્રણાલય
જૈન વિદ્યાર્થી ગૃહ કમ્પાઉન્ડ,
સોનગઢ-૩૬૪૨૫૦ ઈ : (૦૨૮૪૬) ૨૪૪૦૮૧

શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ, સોનગઢ - ૩૬૪૨૫૦

પરમ પૂજ્ય અદ્યાત્મમૂર્તિ સદ્ગુરુદેવ શ્રી કાન્જુર્ખામી

Shri Digambar Jain Swadhyay Mandir Trust, Songadh - 364250

પ્રકાશકીય નિવેદન

ધર્મ-જિજ્ઞાસુઓંકી નિરન્તર માંગ રહનેસે ઇસ પુસ્તકકી સાતવીં આવૃત્તિ પ્રગટ કરતે હુએ પ્રસન્નતા હોતી હૈ।

ઉપાદાન ઔર નિમિત્તકા યથાર્થ જ્ઞાન કરનેમેં જગતકે જીવોંકી અતિ ગંભીર ભૂલ હો રહી હૈ। જબ તક જીવ ઉસ ભૂલકો મિટાતા નહીં હૈ, તબ તક ઉસકા કલ્યાણ નહીં હોતા। યહ પુસ્તક ઉસ મૂલભૂત ભૂલકા સ્વરૂપ દર્શાકર ઉસકા નાશ કરનેકા યથાર્થ ઉપાય બતલાતી હૈ। વર્તમાનયુગમેં પરમોપકારી પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી કાનજીસ્વામી એવં પૂજ્ય બહિનશ્રી ચંપાબહિનકે કૃપાભીગે ઉપકારસે હી હમ ઉપાદાન-નિમિત્તકા સચ્ચા સ્વરૂપ સમજ્ઞ સકે હૈન્।

ઇસ પુસ્તકમેં ઉપાદાન-નિમિત્ત સંવાદ પર પરમ પૂજ્ય પરમોપકારી શ્રી કાનજીસ્વામીકે પ્રવચન હૈન્, જિનકા સંકલન શ્રી બ્ર. હરિલાલ જૈનને અત્યન્ત સાવધાની પૂર્વક કિયા હૈ ઔર ગુજરાતી આત્મધર્મમેં કઈ વર્ષ પૂર્વ પ્રકાશિત હો ચુકે હૈન્। ઉનકા હિન્દી અનુવાદ શ્રી પં. પરમેષ્ઠીદાસજી ન્યાયતીર્થ (લલિતપુર) ને કિયા હૈ। જિન ભાઇયોને ઇસ પ્રકાશનમેં સહયોગ દિયા હૈ ઉન સભીકે પ્રતિ હમ આભાર વ્યક્ત કરતે હૈન્।

ઉપાદાન-નિમિત્તકે યથાર્થ સ્વરૂપકો સમજ્ઞકર સ્વ-પરકે ભેદજ્ઞાન દ્વારા આત્માર્થી જીવ અપના કલ્યાણ કરેં, યહી ભાવના હૈ।

પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીકા

સાહિત્યપ્રકાશનસમિતિ

૧૨૧વા� જન્મ-મહોત્સવ

શ્રી દિ. ૦ જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ,

વैશાખ સુદ-૨

સોનગઢ (સૌરાષ્ટ્ર)

દિ. ૧૫-૫-૨૦૧૦

શ્રી મૈયા ભગવતીદાસજી કૃત
 ઉપાદાન-નિમિત્ત-સંવાદકે
 ૪૭ દોહે

પાદ પ્રણમિ જિનદેવકે, એક ઉક્તિ ઉપજાય ।
 ઉપાદાન અરુ નિમિત્તકો, કહું સંવાદ બનાય ॥૧॥

પૂછત હૈ કોઝ તહું, ઉપાદાન કિહ નામ ।
 કહો નિમિત્ત કહિયે કહા, કબ કૈ હૈ ઇહ ઠમ ॥૨॥

ઉપાદાન નિજ શક્તિ હૈ, જિયકો મૂલ સ્વભાવ ।
 હૈ નિમિત્ત પરયોગ તેં, બચ્યો અનાદિ બનાવ ॥૩॥

નિમિત્ત કહૈ મોકોં સવૈ, જાનત હૈં જગલોય ।
 તેરે નાવ ન જાનહી, ઉપાદાન કો હોય ॥૪॥

ઉપાદાન કહૈ રે નિમિત્ત, તૂ કહા કરૈ ગુમાન ।
 મોકોં જાને જીવ વે, જો હૈં સમ્યક્વાન ॥૫॥

કહૈં જીવ સબ જગતકે, જો નિમિત્ત સોઇ હોય ।
 ઉપાદાન કી બાતકો, પૂછે નાહીં કોય ॥૬॥

ઉપાદાન વિન નિમિત્ત તૂ, કર ન સકે ઇક કાજ ।
 કહા ભયૌ જગ ના લખૈ, જાનત હૈં જિનરાજ ॥૭॥

દેવ જિનેશ્વર ગુરુ યતી, અરુ જિન આગમ સાર ।
 ઇહ નિમિત્તસે જીવ સબ, પાવત હૈં ભવપાર ॥૮॥

યહ નિમિત્ત ઇહ જીવકે, મિલ્યો અનન્તીવાર ।
 ઉપાદાન પલટ્યો નાહીં, તો ભટક્યો સંસાર ॥૯॥

[5]

કે કેવળિ કે સાધુકે, નિકટ ભવ્ય જો હોય ।
 સો ક્ષાયક સમ્યકું લહૈ, યહ નિમિત્ત બલ જોય ॥૧૦॥

કેવળિ અરુ મુનિરાજકે, પાસ રહે બહુ લોય ।
 પૈ જાકો સુલટ્યો ધની, ક્ષાયિક તાકોં હોય ॥૧૧॥

હિંસાદિક પાપન કિયે, જીવ નર્કમેં જાહિં ।
 જો નિમિત્ત નહીં કામકો, તો ઇમ કાહે કહાહિં ॥૧૨॥

હિંસામેં ઉપયોગ જહાઁ, રહે બ્રહ્મકે રાચ ।
 તેઈ નર્કમેં જાત હૈં, મુનિ નહિં જાહિં કરદાચ ॥૧૩॥

દયા દાન પૂજા કિયે, જીવ સુખી જગ હોય ।
 જો નિમિત્ત ઝૂઠૌ કહો, યહ ક્યોં માને લોય ॥૧૪॥

દયા દાન પૂજા ભલી, જગત માઁહિ સુખકાર ।
 જહાઁ અનુભવકો આચરણ, તહાઁ યહ બંધવિચાર ॥૧૫॥

યહ તો બાત પ્રસિદ્ધ હૈ, સોચ દેખ ઉર માઁહિ ।
 નરદેહીકે નિમિત્ત બિન, જિય ત્યો મુક્તિ ન જાઁહિ ॥૧૬॥

દેહ પીંજરા જીવકો, રોકૈ શિવપુર જાત ।
 ઉપાદાનકી શક્તિ સોં, મુક્તિ હોત રે ભ્રાત ॥૧૭॥

ઉપાદાન સબ જીવ પૈ, રોકન હારૌ કૌન ।
 જાતે ક્યોં નહિં મુક્તિમેં, વિન નિમિત્તકે હૌન ॥૧૮॥

ઉપાદાન સુ અનાદિકો, ઉલટ રહ્યૌ જગમાઁહિ ।
 સુલટ્ટ હી સૂધે ચલેં, સિદ્ધલોકકો જાઁહિ ॥૧૯॥

કહું અનાદિ વિન નિમિત્ત હી, ઉલટ રહ્યૌ ઉપયોગ ।
 એસી બાત ન સમ્ભવૈ, ઉપાદાન તુમ જોગ ॥૨૦॥

ઉપાદાન કહે રે નિમિત્ત, હમ પૈ કહી ન જાય।
 ઐસે હી જિન કેવળી, દેખે ત્રિભુવન રાય॥૨૧॥

જો દેખ્યો ભગવાન ને, સો હી સાંચો આહિ।
 હમ તુમ સંગ અનાદિકે, બલી કહોગે કાંહિ॥૨૨॥

ઉપાદાન કહે વહ બલી, જાકો નાશ ન હોય।
 જો ઉપજત વિનશત રહે, બલી કહાઁ તે સોય॥૨૩॥

ઉપાદાન તુમ જોર હો, તો ક્યોં લેત અહાર।
 પર નિમિત્તકે યોગ સોં જીવત સબ સંસાર॥૨૪॥

જો અહારકે જોગ સોં, જીવત હૈં જગમાંહિ।
 તો વાસી સંસારકે, મરતે કોઊ નાંહિ॥૨૫॥

સૂર સોમ મણિ અનિન્દે, નિમિત્ત લખેં યે નૈન।
 અંધકારમેં કિત ગયો, ઉપાદાન દૃગ દૈન॥૨૬॥

સૂર સોમ મણિ અનિ જો, કરે અનેક પ્રકાશ।
 નૈન શક્તિ બિન ના લખૈં, અંધકાર સમ ભાસ॥૨૭॥

કહૈ નિમિત્ત વે જીવકો, મો બિન જગકે માંહિ।
 સવૈ હમારે વશ પરે, હમ બિન મુક્તિ ન જાંહિ॥૨૮॥

ઉપાદાન કહૈ રે નિમિત્ત, ઐસે બોલ ન બોલ।
 તોકોં તજ નિજ ભજત હૈં, તે હી કરૈં કિલોલ॥૨૯॥

કહૈ નિમિત્ત હમકો તર્જેં, તે કૈસે શિવ જાત।
 પંચ મહાવ્રત પ્રગટ હૈ, ઔર હુ ક્રિયા વિખ્યાત॥૩૦॥

પંચ મહાવ્રત જોગ ત્રય, ઔર સકલ વ્યવહાર।
 પર કૌ નિમિત્ત ખપાયકે, તબ પહુંચે ભવપાર॥૩૧॥

કહૈ નિમિત્ત જગ મેં બડૌ, મોતેં બડૌ ન કોય।
 તીનલોકને નાથ સબ, મો પ્રસાદ તેં હોય॥૩૨॥

ઉપાદાન કહૈ તૂ કહા, ચહુંગતિમેં લે જાય।
 તો પ્રસાદ તેં જીવ સબ, દુઃખી હોહિં રે ભાય॥૩૩॥

કહૈ નિમિત્ત જો દુઃખ સહૈ, સો તુમ હમહિ લગાય।
 સુખી કૌન તૈં હોત હૈ, તાકો દેહુ બતાય॥૩૪॥

જો સુખકો તૂ સુખ કહૈ, સો સુખ તો સુખ નાંહિ।
 યે સુખ-દુઃખકે મૂલ હૈન, સુખ અવિનાશી માંહિ॥૩૫॥

અવિનાશી ઘટ ઘટ વસે, સુખ ક્યોં વિલસત નાંહિ।
 શુભ નિમિત્તકે યોગ બિન, પરે પરે બિલલાહિ॥૩૬॥

શુભ નિમિત્ત ઇહ જીવકો, મિલ્યો કર્ઝ ભવસાર।
 પૈ ઇક સમ્યક્દર્શ બિન, ભટકત ફિસ્યો ગંવાર॥૩૭॥

સમ્યક્દર્શ ભયે કહા, ત્વરિત મુક્તિ મેં જાહિં।
 આગે ધ્યાન નિમિત્ત હૈ, તે શિવકો પહુંચાહિ॥૩૮॥

છોર ધ્યાનકી ધારણા, મોર યોગકી રીત।
 તોરિ કર્મકે જાલકો, જોર લઈ શિવ પ્રીત॥૩૯॥

તવ નિમિત્ત હાસ્યો તહું, અબ નહિં જોર બસાય।
 ઉપાદાન શિવ લોક મેં, પહુંચ્યૌ કર્મ ખપાય॥૪૦॥

ઉપાદાન જીત્યો તહું, નિજબલ કર પરકાશ।
 સુખ અનન્ત ધ્રુવ ભોગવે, અન્ત ન વરન્યો તાસ॥૪૧॥

ઉપાદાન અરુ નિમિત્ત યે, સબ જીવન પૈ વીર।
 જો નિજશક્તિ સંભાર હી, સો પહુંચે ભવ તીર॥૪૨॥

[૮]

ભૈયા મહિમા બ્રહ્મકી, કેસે વરની જાય ।
 વચન અગોચર વસ્તુ હૈ, કહિવો વચન બતાય ॥૪૩॥

ઉપાદાન અરુ નિમિત્તકો, સરસ બન્યૌ સંવાદ ।
 સમ્યગ્દૃષ્ટિકો સરલ હૈ, મૂર્ખકો બકવાદ ॥૪૪॥

જો જાનૈ ગુણ બ્રહ્મકે, સો જાને યહ ભેદ ।
 સાખ જિનાગમ સોં મિલૈ, તો મત કીજ્યો ખેદ ॥૪૫॥

નગર આગરા અગ્ર હૈ, જૈની જનકો વાસ ।
 તિંહ થાનક રચના કરી, ‘ભૈયા’ સ્વમતિપ્રકાશ ॥૪૬॥

સંવત્ વિક્રમ ભૂપકો, સત્રરહસૈં પંચાસ ।
 ફાલ્ગુન પહેલે પક્ષમે, દશોં દિશા પરકાશ ॥૪૭॥

સુરો
મિલાન.

કુલમણે ભૂલ

ॐ નમઃ સિદ્ધેભ્યઃ

ભૈયા ભગવતીદાસજી કૃત

ઉપાદાન-નિમિત્ત સંવાદ

પર કિયે ગયે

પરમ પૂજ્ય શ્રી કાનજીરવાનીકે પ્રવચન

यह ઉપાદાન-નિમિત્તકા સંવાદ હै, અનાદિકાલસે ઉપાદાન-નિમિત્તકા ઝાગડા ચલા આ રહા હै। ઉપાદાન કહતા હै કि દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રાદિ ગુણોंકી સાવધાનીસે આત્માકા કલ્યાણરૂપી કાર્ય હોતા હै। નિમિત્ત કહતા હै કि શરીરાદિકી ક્રિયા કરનેસે અથવા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રસે ઔર શુભભાવસે આત્માકા કલ્યાણ હોતા હै। ઇસ પ્રકાર સ્વયં અપની બાત સિદ્ધ કરનેકે લિયે ઉપાદાન ઔર નિમિત્ત દોનોં યુક્તિયાઁ ઉપસ્થિત કરતે હું ઔર ઝાગડેકા સમાધાન યહાઁ પર વીતરાગ શાસનમણે સચ્ચે જ્ઞાનકે દ્વારા હોતા હै।

અનાદિકાલસે જગતકે અજ્ઞાની જીવોંકી દૃષ્ટિ પરકે ઊપર હૈ, ઇસલિયે ‘મેરે આત્માકા કલ્યાણ કરનેકી મુઝમણે શક્તિ નહીં હૈ, મૈં અપંગ-શક્તિહીન હું, કોઈ દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્ર ઇત્યાદિ પર મુઝે સમજા દેં તો મેરા કલ્યાણ હો,—ઇસ પ્રકાર અનાદિકાલસે અપને આત્માકે કલ્યાણકો પરાશ્રિત માનતા હै। જ્ઞાનીકી દૃષ્ટિ અપની આત્મા પર હૈ, ઇસલિયે યહ માનતા હै કि આત્મા સ્વયં પુરુષાર્થ કરેગા તો મુક્તિ હોણી, અપને પુરુષાર્થકે અતિરિક્ત કિસીકે આશીર્વાદ ઇત્યાદિસે

कल्याण होगा, यह मानना सो अज्ञान है। इस प्रकार उपादान कहता है कि आत्मासे ही कल्याण होता है और निमित्त कहता है कि परवस्तुका साथ हो तो आत्मकल्याण हो, उसमें निमित्तकी बात बिलकुल झूठ अज्ञानसे परिपूर्ण है, यही बात इस संवादमें सिद्ध की गई है।

उपादान-अर्थात् वस्तुकी सहज शक्ति और आत्मा परसे भिन्न है, देहादिक किसी परवस्तुसे आत्माका कल्याण नहीं होता; इसप्रकार श्रद्धा-ज्ञान करना सो उपादान कारण है।

निमित्त-अर्थात् अनुकूल संयोगी अन्य वस्तु, जब आत्मा सच्ची श्रद्धा-ज्ञान करता है तब जो सच्चे देव, शास्त्र, गुरु उपस्थित हों उन्हें निमित्त कहा जाता है।

देव, गुरु, शास्त्र मुझमेंसे भिन्न हैं और पुण्य-पापके भाव भी मैं नहीं हूँ, मैं ज्ञानादि अनन्तगुणका पिण्ड हूँ इस प्रकार जीव अपनी शक्तिकी संभाल करता है सो उपादान कारण है और अपनी शक्ति उपादान है। यहाँ उपादान और उपादान कारण का भेद बतलाया गया है। उपादान त्रिकाली द्रव्य है और उपादान कारण पर्याय है। जो जीव उपादान शक्तिको संभाल कर उपादान कारणको करता है उसके मुक्तिरूपी कार्य अवश्य प्रगट होता है।

आगे ४२ वें दोहे में इस सम्बन्धमें कहा गया है कि 'उपादान और निमित्त तो सभी जीवोंके होता है, किन्तु जो वीर है वह निजशक्तिको सम्भाल लेता है और भवसागरको पार करता है' यहाँ पर निजशक्तिकी सम्भाल करना सो उपादान कारण है और वही मुक्तिका कारण है। आत्मामें शक्ति तो बहुत कुछ है, किन्तु जब स्वयं उस शक्तिकी सम्भाल करे तब श्रद्धा-ज्ञान-स्थिरतारूप

મુક્તિકા ઉપાય હો; કિન્તુ અપની શક્તિકી સમ્ભાલ કિયે બિના મુક્તિકા ઉપાય નહીં હો સકતા। યહી બતાનેકે લિયે ઇસ સંવાદમેં ઉપાદાન ઔર નિમિત્તકી એક દૂસરેકે વિરુદ્ધ યુક્તિર્યાઁ દી ગઈ હૈનું ઔર ઇસ સમ્બન્ધમેં સર્વજ્ઞ ભગવાનકા અન્તિમ નિર્ણય ભી દિયા ગયા હૈ, જિસસે ઉપરોક્ત કથન સિદ્ધ હોતા હૈ।

આત્માકા ઉપાદાન સ્વભાવ મન, વાણી, દેહરહિત હૈ, ઉસે કિસી પરવસ્તુકી સહાયતા નહીં હૈ ઐસી સહજશક્તિકા જો ભાન કરતા હૈ વહ ઉપાદાન સ્વભાવકો જાનતા હૈ। ઉપાદાન સ્વભાવકો જાના સો ઉપાદાન કારણ હુआ ઔર ઉસ સમય ઉપસ્થિત દેવ, શાસ્ત્ર, ગુરુ ઇત્યાદિકો નિમિત્ત કહા જાતા હૈ। ઉપાદાન-નિમિત્તકી યહ બાત બડી અચ્છી ઔર સમझને યોગ્ય હૈ। શાસ્ત્રાધારસે અપૂર્વ કથન કિયા ગયા હૈ, ઉસમેં પહલે માંગલિક રૂપમેં નિમ્ન લિખિત દોહા કહા ગયા હૈ :—

હે ઽ (દોહા) મિદાનં ૯.

પાદ પ્રણમિ જિનદેવકે એક ઉક્તિ ઉપજાય।

ઉપાદાન અરુ નિમિત્તકો, કહું સંવાદ બનાય॥૧॥

અર્થ—જિનેન્દ્રદેવકે ચરણોમેં પ્રણામ કરકે એક અપૂર્વ કથન તૈયાર કરતા હું—ઉપાદાન ઔર નિમિત્તકા સંવાદ બનાકર ઉસે કહતા હું।

ઇસ બાત કો સમझનેકે લિયે યદિ જીવ ગહરા ઉત્તર કર વિચાર કરે તો ઉસકા રહસ્ય જ્ઞાત હો। જૈસે આધે મન દહીકી છાછમેંસે મક્ખન નિકાલનેકે લિયે યદિ ઊપર હી ઊપર હાથ ફેરા જાય તો મક્ખન નહીં નિકાલતા, કિન્તુ છાછકો બિલોકર ભીતર નીચે તક હાથ ડાલકર મથે તબ મક્ખન ઊપર આતા હૈ, કિન્તુ યદિ સર્દીકે

દિનોમેં ઠંડીકે કારણ આલસ્ય કરકે છાછકે ભીતર હાથ ન ડાલે તો છાછમેંસે મક્ખન નહીં નિકલેગા, ઇસીપ્રકાર જૈનશાસનમે જૈન પરમાત્મા સર્વજ્ઞદેવકે દ્વારા કહે ગયે તત્ત્વોમેંસે યદિ ગહરી તર્કબુદ્ધિકે દ્વારા ગહરા વિચાર કરકે મક્ખન નિકાલે તો મુક્તિ હો છે। ઉપરોક્ત દોહેમે 'ઉક્તિ' શબ્દકા પ્રયોગ કિયા હૈ, ઉસકા ઇસ પ્રકાર અર્થ કિયા હૈ।

જિનદેવ સર્વજ્ઞ વીતરાગ ભગવાનકે ચરણકમલમેં પ્રણામ કરકે અર્થાત् વિશેષ પ્રકારસે નમસ્કાર કરકે મૈં એક યુક્તિ બનાતા હું। અર્થાત् તર્કકા દોહન કરતા હું। ઇસ સંવાદમેં યુક્તિ પુરસ્કાર બાત કહી ગઈ હૈ, ઇસલિયે સમજનેવાલેકો ભી તર્ક ઔર યુક્તિકે દ્વારા સમજનેકા પરિશ્રમ કરના હોણા હોય। યોં હી ઊપર હી ઊપરસે સુન લેનેમેં સમજામેં નહીં આયેગા। જૈસે છાછકો બિલોનેસે મક્ખન નિકલતા હૈ તુસીપ્રકાર સ્વયં જ્ઞાનમેં વિચાર કરકે સમજે તો યથાર્થ તત્ત્વ પ્રાસ હો છે। જૈસે ઘરકા આદમી ચાહે જિતની નરમ રોટી બનાવે, કિન્તુ વહ કહીં ખા નહીં દેતા, વહ તો ઉસે સ્વયં ખાના હોતા હૈ, ઇસીપ્રકાર શ્રી સદ્ગુરુદેવ ચાહે જૈસી સરલ ભાષામેં કહેં, કિન્તુ ભાવ તો સ્વયં હી સમજના હોણા હોય। તત્ત્વકો સમજનેકે લિયે અપનેમેં વિચાર કરના ચાહિયે। જિન્હેં કેવલજ્ઞાન ઔર કેવલદર્શનરૂપી આત્મલક્ષ્મી પ્રગટ હુઈ હૈ, એસે શ્રી વીતરાગ પરમાત્માકો નમસ્કાર કરકે ઉનકી કહી ગઈ બાતકો ન્યાયકી સંધિસે મૈં (ભૈયા ભગવતીદાસ) યુક્તિ પૂર્વક ઉપાદાન-નિમિત્તકે સંવાદકે રૂપમેં કહતા હું॥૧॥

—પ્રશ્ન—

પૂછત હૈ કોઝ તહું ઉપાદાન કિહ નામ।
કહો નિમિત્ત કહિયૈ કહા કબકે હૈ ઇહઠામ॥૨॥

अर्थ—यहाँ कोई पूछता है कि उपादान किसका नाम है, निमित्त किसे कहते हैं और उनका सम्बन्ध कबसे है सो कहो ?

उपादानका अर्थ क्या है, यह बहुतसे लोग नहीं जानते। हिसाबकी बहियोंमें भी उपादानका नाम नहीं आता है। दया इत्यादि करनेसे धर्म होता है यह तो बहुतसे लोग सुनते और मानते हैं, किन्तु यह उपादान क्या है और निमित्त क्या है, इसका स्वरूप नहीं जानते; इसलिये उपादान और निमित्तका स्वरूप इस संवादमें बताया गया है।

दहीके होनेमें दूध उपादान और छाछ निमित्त है। दही दूधमेंसे होता है छाछमेंसे नहीं होता। यदि छाछमेंसे दही होता हो तो पानीमें छाछ डालनेसे भी दही हो जाना चाहिये, किन्तु ऐसा नहीं होता। इसीप्रकार शिष्यके आत्माकी पर्याय बदलकर मोक्ष होता है। कहीं गुरुकी आत्मा बदलकर शिष्यकी मोक्षदशाके रूपमें नहीं हुआ जाता। शिष्यका आत्मा अपना उपादान है, वह स्वयं समझकर मुक्त होता है। किन्तु गुरुके आत्मामें शिष्यकी कोई अवस्था नहीं होती।

उपादान = 'उप + आदान' उपका अर्थ है समीप और आदानका अर्थ है ग्रहण होना। जिस पदार्थके समीपमेंसे कार्य वा ग्रहण हो वह उपादान है और उस समय जो परपदार्थकी अनुकूल उपस्थिति हो सो निमित्त है॥२॥

अब शिष्य प्रश्न पूछता है—(कोई विरला जीव ही तत्त्वके प्रश्नोंको पूछनेके लिये खड़ा रहता है, जिसे प्यास लगी होती है वही पानीकी प्याऊके पास जाकर खड़ा होता है, इसी प्रकार जिसे आत्मस्वरूपको समझनेकी प्यास लगी है और उस ओरकी जिसे आन्तरिक आकांक्षा है, वही जीव सत्समागमसे पूछता है) हे प्रभु ! आप उपादान किसे कहते हैं और निमित्त किसे कहते हैं और वे

उपादान तथा निमित्त एक स्थान पर कबसे एकत्रित हुये हैं ? दोनोंका संयोग कबसे है ?

ऐसे जिज्ञासु शिष्यके प्रश्नका उत्तर देते हुए कहते हैं कि :—

उपादान निज शक्ति है जियको मूल स्वभाव ।

है निमित्त परयोग तें बन्यो अनादि बनाव ॥३॥

अर्थ—उपादान अपनी निजशक्ति है, वह जीवका मूल स्वभाव है और पर संयोग निमित्त है उनका सम्बन्ध अनादिकालसे बना हुआ है ।

यहाँ पर कहा गया है कि जीवका मूल स्वभाव उपादान है, क्योंकि यहाँ पर जीवकी बात लेनी है; इसलिये यह बताया है कि जीव की मुक्ति में उपादान क्या है और निमित्त क्या है ? जीवका मूल स्वभाव उपादानके रूपमें लिया गया है। यहाँ पर समस्त द्रव्योंकी सामान्य बात नहीं है किन्तु विशेष जीव द्रव्यकी मुक्तिकी ही बात है।

जीवकी पूर्ण शक्ति उपादान है यदि उसकी पहचान करे तो सम्यग्दर्शन—ज्ञान—चारित्ररूप उपादान कारण प्रगट हो और मुक्ति प्राप्त हो । जीवका मूल स्वभाव ही मुक्ति प्राप्त करना है वह अन्तरमें है, अन्तरंगाकी शक्तिमेंसे मुक्ति प्रकट होती है, किसी देव, गुरु, शास्त्र, वाणी अथवा मनुष्य शरीर इत्यादि परकी सहायतासे जीवकी मुक्ति नहीं होती ।

प्रश्न—जो सच्चे गुरु होते हैं वे भूले हुओंको मार्ग तो बतलाते ही हैं, इसलिये उनकी इतनी सहायता तो मानी ही जायेगी ?

उत्तर—जो भूला हुआ है वह पूछकर निश्चय करता है सो

કિસકે જ્ઞાનસે નિશ્ચય કરતા હૈ। ભૂલે હુયેકે જ્ઞાનસે અથવા ગુરુકે જ્ઞાનસે ? ગુરુ કહીં કિસીકે જ્ઞાનમેં નિશ્ચય નહીં કરા દેતે કિન્તુ જીવ સ્વયં અપને જ્ઞાનમેં નિશ્ચય કરતા હૈ; ઇસલિયે જો સમજીતા હૈ વહ અપની હી ઉપાદાન શક્તિસે સમજીતા હૈ।

જૈસે કિસીકો સિદ્ધપુર જાના હૈ, ઉસને કિસી જાનકારસે પૂછા કિ સિદ્ધપુર કહાઁ હૈ ? તબ ઉસને જવાબ દિયા કિ (૧) યહાઁસે સિદ્ધપુર એ કોસ દૂર હૈ, (૨) માર્ગમેં જાતે હુએ બીચમેં દો બડે શીતલ છાયાવાલે વટવૃક્ષ મિલેંગે, (૩) આગે ચલને પર એક મીઠે પાનીકા અમૃત-સરોવર મિલેગા । ઉસકે બાદ તત્કાલ હી સિદ્ધપુર આયેગા । ઇસ પ્રકાર જાનકારને કહાઁ, કિન્તુ ઉસ પર વિશ્વાસ કરકે નિશ્ચય કૌન કરતા હૈ ? બતાને વાલા યા ભૂલા હુआ આદમી ? જો ભૂલા હૈ વહ અપને જ્ઞાનમેં નિશ્ચય કરતા હૈ ઇસીપ્રકાર મુક્તિકી આકાંક્ષા રહ્યનેવાળા શિષ્ય પૂછતા હૈ મુક્તિકા અન્તરંગકારણ ઔર બહિરંગ-કારણ ક્યા હૈ ? ઔર પ્રભો ! મેરી સિદ્ધદશા કૈસે પ્રગટ હોગી, ઉસકા ઉપાય માર્ગ ક્યા હૈ ? શ્રીગુરુ ઉસકા ઉત્તર દેતે હોય :—

(૧) આત્માકી પહિચાનસે ઔર સ્વાશ્રયકી પૂર્ણતાસે સિદ્ધદશા પ્રગટ હોતી હૈ, (૨) આત્માકી સચ્ચી પહિચાન ઔર શ્રદ્ધા કરને પર સ્વભાવકી પરમશાંતિકા અનુભવ હોતા હૈ । આત્માકી શ્રદ્ધા ઔર જ્ઞાનરૂપી દો વટવૃક્ષોંકી શીતલતા સિદ્ધદશા કે માર્ગમેં આતી હૈ; (૩) ઉસકે બાદ આગે બઢને પર ચારિત્રિદશા પ્રગટ હોતી હૈ અર્થાત् સ્વરૂપ-રમણતારૂપ અમૃત-સરોવર આતા હૈ, ઇસ પ્રકાર સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન ઔર ચારિત્રિરૂપ મોક્ષમાર્ગ પૂર્ણ હોને પર કેવલજ્ઞાન ઔર સિદ્ધદશા પ્રગટ હોતી હૈ । યહાઁ પર ઉપાદાન-નિમિત્ત સિદ્ધ કરના હૈ । જબ શિષ્ય તૈયાર હોકર શ્રીગુરુસે પૂછતા હૈ કિ પ્રભુ ! મુક્તિ કૈસે હોગી ? તબ

શ્રીગુરુ ઉસે મુક્તિકા ઉપાય બતાતે હું, કિન્તુ જિસ પ્રકાર ઉપાય બતાયા ઉસીપ્રકાર વિશ્વાસ લાકર નિશ્ચય કૌન કરતા હૈ ? બતાનેવાલા યા ભૂલા હુઆ ? જો અપને જ્ઞાનમેં ભૂલા હુઆ હૈ વહી યથાર્થ સમજસે ભૂલકો દૂર કરકે અપને જ્ઞાનમેં નિશ્ચય કરતા હૈ ।

યહ તો મુક્તિકા ઉપાય હૈ, ઉસકી મહિમાકો જાનના ચાહિયે । જૈસે કોઈ હીરા માણિકકી કીમતકો જાને ઔર જવાહરાતકી દુકાન પર બૈઠે તો ઝટ લાખોંકી આમદની હો ઔર કપડોંકો મૈલ ન લગે; કિન્તુ યદિ હલવાઈકી દુકાન પર બૈઠે તો જલ્દી કમાઈ ન હો ઔર કપડોંકો મૈલ લગે । ઇસીપ્રકાર યદિ આત્માકે ચૈતન્યસ્વભાવકો પહોંચાનકર ઉસકી કીમત કરે તો મોક્ષરૂપી આત્મલક્ષ્મી ઝટ પ્રાસ હો જાય । સ્વરૂપકી શક્તિકા ભાન સો હીરેકા વ્યાપાર હૈ, ઉસમે મુક્તિલક્ષ્મી ઝટ પ્રાસ હો જાતી હૈ ઔર આત્માકો કર્મમલ નહીં લગતા । આત્માકી પ્રતીતિકે બિના કભી ભી મુક્તિ નહીં હોતી ઔર કર્મમલ લગ જાતા હૈ ।

આત્માકે અન્તરદ્ભુતમનેસે આત્માકે ગુણોંકો ગ્રહણ કિયા જા સકતા હૈ ઇસલિયે આત્મા ઉપાદાન હૈ, જિસમનેસે ગુણકા ગ્રહણ હો વહ ઉપાદાન હૈ । ચિદાનન્દ ભગવાન આત્મા અપની અનન્ત શક્તિસે દેહમને વિરાજતા હૈ, ઉસે પહોંચાનકર ઉસમનેસે મુક્તિકા માલ નિકાલના હૈ । યહું ઉપાદાનકા સ્વરૂપ બતાયા ગયા હૈ । અબ નિમિત્તકા સ્વરૂપ બતાતે હું :—

‘હૈ નિમિત્ત પર યોગ તેં’—અર્થાત् જબ આત્મા અપને સ્વરૂપકી પહિચાન કરતા હૈ તબ જો સચે દેવ, શાસ્ત્ર, ગુરુ સંયોગરૂપમને ઉપસ્થિત હોં વે નિમિત્ત કહલાતે હું । ઉપાદાન-નિમિત્તકા યહ સમ્બન્ધ અનાદિકાલીન હૈ, સિદ્ધદશામેં ભી આત્માકી શક્તિ ઉપાદાન હૈ ઔર

સ्थિતમें અર્ધમદ્રવ્ય, પરિણમનમें કાલદ્રવ્ય ઇત્યાદિ નિમિત્ત હુંને।
ઉપાદાન ઔર નિમિત્ત યહ દોનોં અનાદિકાલીન હુંને।

કોઈ યહ કહે કિ “યદિ કોઈ યહ માને કિ સબ મિલકર એક આત્મા હી હૈ ઔર કોઈ યહ માને કિ અનન્ત આત્મા પૃથક્ હૈ, કિન્તુ સબકા સાધ્ય તો એક હી હૈ ન ?” તો યહ બાત બિલકુલ ગલત હૈ। જિસને એક હી આત્મા કો માના હૈ વહ ઉપાદાન-નિમિત્ત ઇન વસ્તુઓંકો નહીં માનતા, ઇસલિયે વહ અજ્ઞાની હૈ ઔર જો યહ માનતા હૈ કિ “અનન્ત આત્મા પ્રત્યેક ભિન્ન-ભિન્ન હુંને, મૈં સ્વાધીન આત્મા હુંને” તુંને વસ્તુકે યથાર્થ સ્વરૂપકો જાન લિયા હૈ। યહ બાત ગલત હૈ કિ સબકા સાધ્ય એક હી હૈ। જ્ઞાની-અજ્ઞાની દોનોંકે સાધ્ય પૃથક્ હી હુંને।

જબ આત્મા અપની ઉપાદાન શક્તિસે ઓંધા ગિરતા હૈ તબ કુગુરુ, કુદેવ, કુશાસ્ત્ર ઇત્યાદિ નિમિત્તરૂપ હોતે હુંને ઔર જબ અપની ઉપાદાન શક્તિસે સીધા હોતા હૈ તબ સચ્ચે દેવ, શાસ્ત્ર, ગુરુ નિમિત્તરૂપ હોતે હુંને। નિમિત્ત તો પર વસ્તુકી ઉપસ્થિતિ માત્ર હૈ યહ કહીં કુછ કરવાતા નહીં હૈ, અપની શક્તિસે ઉપાદાન સ્વયં કાર્ય કરતા હૈ। ઉપાદાન ઔર નિમિત્ત દોનોં અનાદિ હુંને, કિન્તુ નિમિત્ત-ઉપાદાનકો કુછ દેતા-લેતા નહીં હૈ ॥૩॥

—નિમિત્તકા તર્ક—

નિમિત્ત કહૈ મોકોં સબૈ, જાનત હૈ જગતોય;
તેરા નાંવ ન જાન હી, ઉપાદાન કો હોય ॥૪॥

અર્થ :—નિમિત્ત કહતા હૈ કિ જગત્કે સભી લોગ મુઝે જાનતે હુંને ઔર ઉપાદાન કૌન હૈ, ઉસકા નામ તક નહીં જાનતે ।

समस्त जगत्‌के लोग निमित्तका नाम जानते हैं। सहारा हो तो बेल चढ़े, खान-पानकी अनुकूलता हो तो धर्म हो, मानवदेह हो तो मुक्ति हो इसप्रकार निमित्त कार्यसे होता है यों समस्त विश्वके जीव मानते हैं और इसीलिये वे निमित्तको जानते हैं परन्तु उपादानको कोई नहीं जानता। सारा संसार यह मानता है कि यदि बाह्य निमित्त ठीक हो तो आत्मा सुखी होती है, किन्तु उपादानका तो कोई नाम तक नहीं जानता, इसलिये हे उपादान तू मुफ्तकी बढ़ाई क्यों किया करता है क्या लँगड़ा आदमी बिना लकड़ी के चल सकता है, लकड़ीका निमित्त आवश्यक है; इसलिये निमित्तका ही बल है। इसप्रकार निमित्त तर्क करता है, किन्तु निमित्तका यह तर्क गलत है। लँगड़ा अपनी योग्यता से चलता है यदि लकड़ीके कारण चलता हो तो लकड़ीसे मुर्दा भी चलना चाहिये, किन्तु मुर्देमें चलनेकी योग्यता नहीं है; इसलिये वह नहीं चलता। इसका अर्थ यह है कि उपादान की शक्तिसे ही कार्य होता है।

निमित्त कहता है कि यदि आप निमित्तके बलको नहीं मानते तो भगवानकी प्रतिमाको क्यों नमस्कार करते हो? वह भी निमित्त है या नहीं? और फिर मुक्ति प्राप्त करनेके लिये मानव शरीर तो चाहिये ही? और यदि कान ठीक हों तभी तो सुनकर धर्म प्राप्त होता है तात्पर्य यह है कि सर्वत्र निमित्तका ही बोलबाला है, दुनियाँमें किसीसे भी पूछो तो सब यही कहेंगे।

इस संवादसे यह सिद्ध हो जायेगा कि निमित्तकी ओरसे दिये गये उपरोक्त सभी तर्क वृथा हैं। निमित्तने जो जो कुछ कहा है वह सब भवभ्रमण करनेवाले जगत्‌के अज्ञानी जीव मानते हैं, वे उपादानको नहीं पहचानते। इस संवादमें उपादान-निमित्तके

સિદ્ધાંતકી બાત હૈ। ઉપાદાન-નિમિત્ત દોનોં અનાદિ અનન્ત હુંએં। ઇસમેં ઉન દોનોંકા યથાર્થજ્ઞાન કરનેકે લિયે ઉપદેશ હૈ।

અનાદિકાલસે જગત્કે અજ્ઞાની જીવ યહ નહીં જાનતે કી ઉપાદાન કૌન હૈ ? વે તો નિમિત્તકો હી જાનતે હુંએં। છોટા બાળક ભી કહતા હૈ કી યદિ અધ્યાપક હો તો અક્ષર સીખે જાંય, પરન્તુ યદિ અધ્યાપક ન હો તો કૌન સિખાયે ? કિન્તુ સચ તો યહ હૈ કી જો પ્રારમ્ભિક અક્ષર અ આ ઇત્યાદિ સીખતા હૈ વહ ઉસકે સીખનેકી અપની શક્તિસે સીખતા હૈ કિસી ભૈસે ઇત્યાદિમેં અ આ ઇત્યાદિ સીખનેકી શક્તિ નહીં હૈ, ઇસલિયે વે સીખ નહીં સકતે। સમસ્ત જગત્ નિમિત્તકો જાનતા હૈ, બાળકસે લેકર માંધાતા અજ્ઞાની મુનિસે પૂછો કી મુક્તિ કૈસે હોતી હૈ ? તો કોઈ કહેગા કી બાદ્ય ક્રિયાસે ઔર કોઈ કહેગા કી પુણ્યસે મુક્તિ હોતી હૈ, કિન્તુ વહ કોઈ આત્માકી મૂલ ઉપાદાન શક્તિકો નહીં જાનતે। નિમિત્તને અજ્ઞાનિયોંકો અપને પક્ષમેં રખકર યહ યુક્તિ રખી હૈ।

અબ જ્ઞાનિયોંકો અપને પક્ષમેં લેકર ઉપાદાન ઉસકા ઉત્તર દેતા હૈ :—

ઉપાદાન કહૈ રે નિમિત્ત, તૂ કહા કરૈ ગુમાન।
મોકોં જાનેં જીવ વે જો હૈં સમ્યક્વાન॥૫॥

અર્થ :—ઉપાદાન કહતા હૈ કી હે નિમિત્ત ! તૂ અભિમાન કિસલિયે કરતા હૈ, જો જીવ સમ્યક્જ્ઞાની હુંએં વે મુઝે જાનતે હુંએં। આત્માકે સ્વભાવકો સમજનેવાલે જ્ઞાનિયોં કો અપને પક્ષમેં રખકર ઉપાદાન કહતા હૈ કી :—હે નિમિત્ત ! તૂ અભિમાન ક્યોં કરતા હૈ ? તેરા અભિમાન મિથ્યા હૈ। જગત્કે અજ્ઞાનિયોંકે ઝુણડ તુઝે જાનતે હુંએં તો ઇસમેં તેરી ક્યા બઢાઈ હૈ ? કિન્તુ મુઝે સભી જ્ઞાની જાનતે હુંએં। રાખ

તો ઘર-ઘરમें હરએક ચૂલ્હेमें હोતी હै, ઇસલિયે કહીં રાખ કિમતી નહીં માની જातી ઔર હીરેકે વ્યાપારી થોડે હોતે હું, ઇસલિયે હીરેકી કીમત કમ નહીં હો જातી। ઇસ પ્રકાર જગત્કે બહુતસે જીવ યહ માનતે હું કि દૂસરેસે કાર્ય હોતા હै, કિન્તુ ઇતને માત્રસે કહીં પરસે કાર્ય નહીં હો જાતા। ઉપાદાન સ્વભાવકી બાતકો તો જ્ઞાની હી જાનતે હું। અજ્ઞાનિયોંકી વહીં ગતિ નહીં હૈ।

નિમિત્તસે કાર્ય નહીં હોતા તથાપિ જब જીવ સ્વયં સમજીતા હૈ તબ સચ્ચે ગુરુકા હી નિમિત્ત હોતા હै। ગુરુસે જ્ઞાન નહીં ઔર ગુરુકે બિના જ્ઞાન નહીં હોતા। સચ્ચે ગુરુકે બિના ત્રિકાલમેં ભી જ્ઞાન નહીં હો સકતા ઔર ત્રિકાલમેં ભી ગુરુ કિસીકો જ્ઞાન નહીં દે સકતે। જબ જીવ અપની શક્તિસે સચ્ચી પહિચાન કરતા હૈ તબ સત્પુરુષકી હી વાણી કી ઉપસ્થિતિ હોતી હૈ, કિન્તુ સત્પુરુષકી વાણીસે જીવ સમજીતા નહીં હૈ। જીવ યદિ સ્વતઃ નહીં સમજીતા તો વાણી કો નિમિત્ત નહીં કહા જા સકતા।

પ્રશ્ન :—આપ કહતે હું કि બિના નિમિત્તકે કાર્ય નહીં હોતા ઔર નિમિત્તસે ભી નહીં હોતા। કિન્તુ ઇન બાતોમંસે યથાર્થ કૌન સી હૈ ?

ઉત્તર :—દોનોં હી યથાર્થ હું। ક્યોંકિ નિમિત્ત ઉપસ્થિત તો રહતા હી હૈ, ઔર નિમિત્તસે કોઈ કાર્ય નહીં હોતા। ઇસપ્રકાર દોનોં પહલુઓંકો સમજી લેના ચાહિયે। જૈસે દો આઁખોવાલા આદમી સબ કુછ ઠીક દેખતા હૈ, એક આઁખવાલા-કાના આદમી સબ કુછ ઠીક નહીં દેખ પાતા ઔર દોનોં આઁખોસે અંધા આદમી કુછ ભી દેખ નહીં સકતા। ઇસીપ્રકાર જો ઉપાદાન ઔર નિમિત્તકો વે જૈસે હું ઉસીપ્રકાર જાને તો ઠીક જાનનેવાલા (સમ્યક્જ્ઞાની) હૈ। ઔર જો યહ માનતા

है कि निमित्त नहीं है अथवा निमित्तसे कार्य होता है तो उपरोक्त (कानेके) दृष्टान्तकी भाँति उसके ज्ञानमें भूल है। और जो निमित्त-उपादान दोनों नहीं हैं—यों दोनोंको ही नहीं जानता-मानता वह अँधेकी भाँति बिलकुल ज्ञानहीन है।

प्रथम दोनों आँखोंसे सब कुछ ठीक देख-जानकर पश्चात् खास पदार्थकी ओरकी एकाग्रताके लिये दूसरे पदार्थकी ओरसे आँख बन्द कर ले तो वह ठीक है। इसी प्रकार पहले उपादान-निमित्तको ठीक जानकर पश्चात् स्वरूपमें एकाग्रता करनेके लिये निमित्तका लक्ष छोड़ देना ठीक है। किन्तु पहले उपादान-निमित्तको वह जैसा है उसी प्रकार यथार्थ रूपमें समझ लेना चाहिये।

जब आत्मस्वभावकी प्रतीति करता है तब निमित्त होता है, इसप्रकार ज्ञान करनेके लिये दोनों हैं, किन्तु आदरणीय दोनों नहीं हैं। आदरणीय तो उपादान है, और निमित्त हेय है। उपादानकी शक्तिसे कार्य होता है। जो सम्यग्ज्ञानी हैं, अर्थात् आत्माको पहिचाननेवाले हैं वे ही उपादानकी शक्ति को जानते हैं।

निमित्त कहता है कि :—

कहैं જીવ સબ જગતકે, જો નિમિત્ત સોઈ હોય ।
ઉપાદાનકી બાતકો, પૂછે નાહીં કોય ॥૬॥

अર्थ :—जगतके सब જીવ કहते हैं कि—जैसा निमित्त होता है वैसा ही कार्य होता है। उपादानकी बातको तो કोई पूछता ही नहीं है।

निमित्त अपनी બલવત्ता બતानेके लिये कहता है कि यदि अनुકूल-ठीक निमित्त हो तो काम हो; रोटी मिले तो जीવन रहे,

માનવ દેહ મિલે તો મુક્તિ હો, કાલ ઠીક હો તો ધર્મ હો, ઇસ પ્રકાર સારી દુનિયા કહતી હૈ। કિન્તુ યહ કૌન કહતા હૈ કि મનુષ્ય શરીરકે બિના મુક્તિ હોતી હૈ? ઇસલિયે દેખો, શરીરકે નિમિત્તસે હી કામ હોતા હૈ ન? ઔર યદિ આપ નિમિત્તસે કુછ નહીં માનતે હો તો ભગવાન કી પ્રતિમાકો ક્યોં માનતે હો? ઇસસે સિદ્ધ હુઆ કિ નિમિત્ત હી બલવાન હૈ।

નિમિત્તકા યહ તર્ક ઠીક નહીં હૈ। મિથ્યાત્વકો જીતનેવાળે જૈન સ્વતંત્ર વસ્તુસ્થિતિકો માનતે હૈન્, ભગવાનકી પ્રતિમાકે કારણ અથવા ઉસ ઓરકે રાગકે કારણ ધર્મ નહીં માનતે, પ્રતિમાકી ઓરકા જો શુભરાગ હૈ વહ અશુભરાગસે બચનેકે લિયે હૈ। જૈન અર્થાત् સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ રાગસે યા પરસે કદાપિ ધર્મ નહીં માનતે। જૈન તો આત્મસ્વભાવસે ધર્મ માનતે હૈન્।

સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ આત્મસ્વભાવકી પ્રતીતિ હોને પર જब શુદ્ધસ્વભાવકે અનુભવમેં સ્થિર નહીં રહ સકતા જબ અશુભરાગકો છોડકર ઉસકે શુભરાગ આતા હૈ। ઔર ઉસ રાગમેં ઉપસ્થિત વીતરાગ પ્રતિમા નિમિત્તરૂપ હોતી હૈ। સ્વયં અશુભ ભાવસે બચતા હૈ ઇતના ઉસે લાભ હૈ, કિન્તુ પ્રતિમાસે અથવા અવશિષ્ટ રાગસે યદિ આત્માકા લાભ માને તો વહ મિથ્યાદૃષ્ટિ હૈ। જબ સમ્યગ્દૃષ્ટિકો શુભરાગ હોતા હૈ તબ ઉસમેં પ્રતિમા નિમિત્તરૂપ હોતી હૈ, યહ ન જાને તો ભી વહ મિથ્યાદૃષ્ટિ હૈ। ઇસમેં નિમિત્તકા જ્ઞાન કરનેકી બાત હૈ, કિન્તુ યહ નહીં હૈ કિ નિમિત્તસે કોઈ કાર્ય હોતા હૈ।

આત્મસ્વરૂપકી પહુંચાનકે બાદ જબ તક સ્વરૂપકી પૂરી ભક્તિ ન હો અર્થાત् વીતરાગતા ન હો વહ્યાં તક બીચમેં શુભરાગ આયે બિના નહીં રહતા। ઔર શુભરાગકે નિમિત્ત ભી હોતે હી હૈન્। કિન્તુ જૈન-

સમ્યક્ત્વી રાગસે અથવા નિમિત્ત સે ધર્મ નહીં માનતે। જો રાગ યા નિમિત્તસે ધર્મ માનતા હૈ વહ મિથ્યાદૃષ્ટિ હૈ।

નિમિત્ત કહતા હૈ કી ભલે હી સમ્યક્ત્વી રાગસે યા નિમિત્તસે ધર્મ નહીં માનતે, કિન્તુ યદિ સામને સુઈ પડી હો તો સુઈકા જ્ઞાન હોગા યા કેંચીકા ? અથવા સામને આદમી કા ચિત્ર દેખકર આદમીકા જ્ઞાન હોગા યા ઘોડેકા ? સામને જૈસા નિમિત્ત હોગા વૈસા હી તો જ્ઞાન હોગા। ઇસકા યહ અર્થ હુआ કી નિમિત્તસે હી જ્ઞાન હોતા હૈ, ઇસલિયે નિમિત્તકો હી બલવાન માનના હોગા। નિમિત્તકા યહ તર્ક હૈ। નિમિત્તકા કથન બહુત લમ્બા હૈ। એસા અજ્ઞાની માનતે હૈને કી જો ભી હોતા હૈ વહ નિમિત્તસે હોતા હૈ।

ઉપાદાનકો જાનનેવાલે જ્ઞાની કહતે હૈને કી નિમિત્ત સે જ્ઞાન હોતા હી નહીં, કિન્તુ ઉપાદાનકી શક્તિસે હી હોતા હૈ। જ્ઞાન તો અપની સ્મૃતિસે હોતા હૈ। સુઈકો દેખનેસે અપને જ્ઞાનકી સ્મૃતિ નહીં હુઈ, સુઈકો દેખનેકા કામ જ્ઞાનને કિયા યા સુઈને ? જ્ઞાનસે હી જાનનેકા કાર્ય હુઆ હૈ। યદિ સુઈસે જ્ઞાન હોતા હો તો અંધે આદમીકે સામને સુઈ રખને પર ઉસે તત્સમ્બન્ધી જ્ઞાન હોના ચાહિયે। કિન્તુ એસા નહીં હોતા, ક્યોંકિ અંધમેં વહ શક્તિ હી નહીં હૈ। સુઈ તો જડ્ણ હૈ, જડ્ણમેંસે જ્ઞાન નહીં આતા। અજ્ઞાનીકી દૃષ્ટિ પર-નિમિત્ત પર હોનેસે વહ સ્વાધીન જ્ઞાનકો નહીં જાનતા, ઇસલિયે વહ માનતા હૈ કી પરકે કારણસે જ્ઞાન હુઆ હૈ; અજ્ઞાની ઉપાદાન સ્વરૂપકી બાત ભી નહીં પૂછતે। “ ચાવલ બિના અગ્નિકે પક સકતે હૈને ? કદાપિ નહીં, ઇસલિયે ચાવલ અગ્નિ સે પકે યા ચાવલસે ? ” અગ્નિસે ચાવલ પકતે હૈને યહ અંધદૃષ્ટિસે દિખાઈ દેતા હૈ, કિન્તુ સ્પષ્ટદૃષ્ટિસે તો ચાવલ ચાવલ સે હી પકે હૈને। પાકરૂપ અવસ્થા ચાવલમેં હી હુઈ હૈ અગ્નિમેં નહીં। ચાવલમેં હી

स्वतः पक्नेकी शक्ति है इसलिये वे पके हैं, वे अग्नि अथवा पानीसे नहीं पके; इसीप्रकार रोटी भी स्वतः पकी है अग्नि अथवा तवेसे नहीं पकी है।

निमित्त अपनी युक्तिको रखता हुआ कहता है कि :—हे उपादान ! जगतमें यह कौन कहता है कि रोटी स्वतः पकी है, अग्निसे रोटी नहीं पकी। तू समस्त विश्वसे पूछ देख। ‘गेहूंके परमाणुओंकी जब पक्की अवस्था होना थी तब अग्नि और तवा भी मौजूद था, किन्तु उससे रोटी नहीं बनी’; इसप्रकार की तेरी लम्बी—लम्बी बातें जगतमें कौन करता है ? सीधी और स्पष्ट बात है कि अग्निसे रोटी पकी है, भला ! इसमें क्या पूछता है ? इसलिये यह बात गलत है कि उपादानकी शक्तिसे ही कार्य होता है।

उपादान उत्तर देता है :—

उपादान विन निमित्त तू कर सके इक काज।

कहा भयो जग ना लखै, जानत हैं जिनराज ॥७॥

अर्थ :—उपादान कहता है कि अरे निमित्त ! एक भी कार्य बिना उपादानके नहीं हो सकता, इसे जगत् नहीं जानता तो क्या हुआ जिनराज तो उसे जानते हैं।

उपादान जिनराजको अपने पक्षमें रखकर कहता है कि हे निमित्त ! तू रहने दे। जगत्के प्रत्येक पदार्थके कार्य अपनी शक्तिसे ही हो रहे हैं, कोई पर उसे शक्ति नहीं देता। यदि जीव इसप्रकारके स्वरूपको समझे तो उसे अपने भावकी ओर देखनेका अवकाश (-अवसर) रहे और अपने भावमें दोषोंको दूर करके गुण ग्रहण करे, किन्तु यदि ‘कर्म मुझे हैरान करते हैं, और सदगुरु मुझे तार देंगे,’

ઇસપ્રકાર નિમિત્તસે કાર્યકા હોના માનેગા તો ઉસમેં કહીં ભી સ્વયં તો આયા હી નહીં, ઉસમેં અપની ઓર દેખનેકા અવકાશ હી નહીં રહા ઔર કેવળ પરાધીન દૃષ્ટિ રહ ગઈ ।

રોટી અગનિસે નહીં પકી, કિન્તુ નિજમેં હી વહ વિશેષતા હૈ કે વહ પકી હૈ । અગનિ ઔર તવેકે હોને પર ભી કહીં રેત નહીં પકતી, ક્યોંકિ ઉસમેં વૈસી શક્તિ નહીં હૈ । જો પક્વ પર્યાય હુઈ હૈ, વહ રોટીકી હુઈ હૈ યા તવેકી ? રોટી સ્વયં ઉસ પર્યાયરૂપ હુઈ હૈ, ઇસલિયે રોટી સ્વયં પકી હૈ ।

યદિ શિષ્યકે હી ઉપાદાનમેં સમજનેકી શક્તિ ન હો તો ગુરુ ક્યા કરેં ? શ્રીગુરુ ભલે હી લાખ પ્રકારસે સમજાયેં કિન્તુ શિષ્યકો અપની શક્તિકે બિના સમજમેં નહીં આ સકતા, ઇસલિયે ઉપાદાનકે બિના એક ભી કાર્ય નહીં હો સકતા । નિમિત્તને કહા થા કી જગત્કે અંધ પ્રાણી ઉપાદાનકે સ્વરૂપકો નહીં સમજાતે તો ક્યા હુઆ, પરન્તુ ત્રિલોકીનાથ તીર્થકર મુજ્જે જાનતે હૈને । જગત્કે બહુતસે અંધ તુઝે માનતે હૈને તો ઉસસે તુઝે ક્યા લાભ હુઆ ? મુજ્જે તો એક ત્રિલોકીનાથ સર્વજ્ઞદેવ હી બસ હૈને । હજારોં ભેડોંકે સામને એક સિંહ હી પર્યાસ હૈ । જહાઁ સિંહ આતા હૈ વહાઁ સભી ભેડેં પૂછુ દબાકર ભાગ જાતી હૈને, ઇસી પ્રકાર જગત્કે અનન્ત જીવોંકા યહ અભિપ્રાય હૈ કી ‘નિમિત્તસે કામ હોતા હૈ’ કિન્તુ વે સબ અજ્ઞાની હૈને, ઇસલિયે ઉનકા અભિપ્રાય યથાર્થ નહીં હૈ ઔર ‘ઉપાદાનકી શક્તિસે હી સર્વ કાર્ય હોતે હૈને, યહ માનનેવાલે થોડે હી જીવ હૈને તથાપિ વે જ્ઞાની હૈને, ઉનકા અભિપ્રાય સચ હૈ । સત્યકા સંખ્યાકે સાથ સમ્બન્ધ નહીં હોતા ।

છૃપ્પનકે અકાલમેં પશુઓમેં ખડે રહનેકી ભી શક્તિ નહીં રહી થી । યદિ ઉન્હેં સહારા દેકર ભી ખડા કિયા જાતા તો ભી વે ગિર પડ્યે

થે। જહાઁ ભૂખે પશુમેં નિજમેં હી ખડે રહનેકી શક્તિ ન હો વહાઁ બાધ્ય આધારકે બલસે કૈસે ખડા રહા જા સકતા હૈ, યદિ ઉપાદાનમેં હી શક્તિ ન હો તો કિસી નિમિત્તકે દ્વારા કાર્ય નહીં હો સકતા।

આત્માકે સ્વભાવસે હી આત્માકે સબ કામ હોતે હુંએ। પુણ્ય-પાપકે પરિણામ સ્વયં કરનેસે હોતે હુંએ, સ્વયં જૈસે પરિણામ કરે વૈસે હોતે હુંએ। દૂસરે જીવોંકા આશીર્વાદ મિલ જાય તો ભલા હો ઔર પુણ્યકા સમુદ્ર ફટકર આત્માકી મુક્તિ હો જાય યહ બાત ગલત હૈ। આત્માકા કાર્ય પરાધીન નહીં હૈ। ભગવાનકી સાક્ષાત્ ઉપસ્થિતિમેં ભી તુસે તારનેકે લિયે સમર્થ નહીં હૈ ઔર શિરચ્છેદ કરનેવાળા શત્રુ ભી ડુબાનેકે લિયે સમર્થ નહીં હૈ। ‘પ્રત્યેક પદાર્થ સદા ભિન્ન હૈ, મૈં ભિન્ન આત્મા હું ઔર તૂ ભિન્ન આત્મા હૈ, મૈં તુઝે કુછ ભી નહીં કર સકતા, તૂ અપને ભાવસે સમજે તો તેરા કલ્યાણ હો’ ઇસ પ્રકાર ભગવાન તો સ્વતંત્રતાકી ઘોષણા કરકે સદા ઉપાદાન પર ઉત્તરદાયિત્વ ડાલતે હુંએ, ઉપાદાનકી જાગૃતિકે બિના કદાપિ કલ્યાણ નહીં હોતા ॥૭॥

નિમિત્ત કહતા હૈ કિ :—

દેવ જિનેશ્વર ગુરુ યતી અરુ જિન આગમ સાર।

ઇહ નિમિત્તસે જીવ સબ પાવત હુંએ ભવપાર ॥૮॥

અર્થ :—નિમિત્ત કહતા હૈ કિ જિનેશ્વરદેવ, નિર્ગ્રથ ગુરુ ઔર વીતરાગકા આગમ ઉત્કૃષ્ટ હૈ, ઇન નિમિત્તોંકે દ્વારા સભી જીવ ભવકા પાર પાતે હુંએ।

જિનેશ્વરદેવ શ્રી સર્વજ્ઞ ભગવાનકો માને બિના આત્માકી મુક્તિ નહીં હોતી। કિસી કુદેવાદિકો માનનેસે મુક્તિ નહીં હોતી, ઇસલિયે પહલે જિનેશ્વરદેવકો પહ્યાનના ચાહિયે। ઇસપ્રકાર પહલે નિમિત્તકી આવશ્યકતા આ જાતી હૈ; ક્યોંકિ નિમિત્તકી આવશ્યકતા હોતી હૈ,

ઇસલિયે પચાસ પ્રતિશત મેરી સહાયતાસે કાર્ય હોતા હૈ, યહ નિમિત્તકા તર્ક હૈ।

યહું પર જીવ જब અપના કલ્યાણ કરતા હૈ તબ નિમિત્તકે રૂપમેં શ્રી જિનેશ્વરદેવ હી હોતે હૈને, ઉનકે અતિરિક્ત કુદેવાદિ તો નિમિત્તરૂપ કદાપિ નહીં હોતે—ઇતના સત્ય હૈ, કિન્તુ શ્રી જિનેશ્વરદેવ આત્માકા કલ્યાણ કર દેતે હૈને અથવા પચાસ પ્રતિશત સહાયતા કરતે હૈને, યહ બાત ઠીક નહીં હૈ।

સચ્ચે દેવ, નિર્ગંથ ગુરુ ઔર ત્રિલોકીનાથ પરમાત્માકે મુખસે નિકલી હુઈ ધ્વનિ અર્થાત् આગમસાર ઇન તીન નિમિત્તોંકે બિના મુક્તિ નહીં હોતી। યહું પર ‘આગમસાર’ કહા હૈ। ઇસલિયે આગમકે નામ પર દૂસરી અનેક પુસ્તકેં પ્રચલિત હૈને ઉનકી યહું પર બાત નહીં હૈ, કિન્તુ સર્વજ્ઞકી વાણીસે પરમ્પરા આયે હુએ સત્શાસ્ત્રોંકી બાત હૈ। અન્ય કોઈ કુદેવ, કુગુરુ અથવા કુશાસ્ત્ર તો સત્કા નિમિત્ત ભી નહીં હો સકતા। સચ્ચે દેવાદિ હી સત્કે નિમિત્ત હો સકતે હૈને। ઇતની બાત તો બિલકુલ સચ હૈ, ઉસીકો પકડકર નિમિત્ત કહતા હૈ કી ભાઈ ઉપાદાન ! અપને હી એકાંતકો નહીં ખીંચના ચાહિયે, કુછ નિમિત્તકા ભી વિચાર કરના ચાહિયે અર્થાત् વહ કહના ચાહતા હૈ કી નિમિત્ત ભી સહાયક હોતા હૈ।

નિમિત્તકે તર્કકા એક અંશ ઇતના સત્ય હૈ કી :— આત્મકલ્યાણમેં સચ્ચે દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્ર હી નિમિત્તરૂપમેં ઉપસ્થિત હોતે હૈને, ઉનકી ઉપસ્થિતિકે બિના ત્રિકાલમેં ભી કોઈ મુક્તિ નહીં પા સકતા। સભી માર્ગ સમાન હૈને યોં માનનેવાલા તીન કાલ ઔર તીન લોકમેં સમ્યગદર્શનકો નહીં પા સકતા, પ્રત્યુત વહ મિથ્યાત્વકે મહાપાપકી પુણી કરતા હૈ। અર્થાત् સર્વજ્ઞ વીતરાગદેવ, સાધક સંત,

मुनि और सर्वज्ञकी वाणी ही निमित्त होती है, इतना तो सत्य है, किन्तु उससे आत्माका कल्याण नहीं होता। वह आत्महितमें सहायक नहीं है, कल्याण तो आत्मा स्वयं स्वतः समझे तभी होता है।

समझनेकी शक्ति तो सभी आत्माओंमें त्रिकाल है। जब उस शक्तिकी संभाल करके आत्मा समझता है तब निमित्तके रूपमें परवस्तु सच्चे देव इत्यादि ही होते हैं। कुदेवादिको मानता हो और उसे सच्ची समझ हो यह नहीं हो सकता, इस बातको आगे रखकर निमित्त कहता है कि पहले मेरी ही आवश्यकता है, मुझसे ही कल्याण होता है।

उपादान उसके इस तर्कका खंडन करता हुआ कहता है कि :—

यह निमित्त इह जीवके मिल्यो अनन्तीवार।

उपादान पलट्यो नहीं तो भटक्यो संसार॥१॥

अर्थ :—उपादान कहता है कि यह निमित्त इस जीव को अनन्तबार मिला, किन्तु उपादान-जीव स्वयं नहीं बदला, इसलिये वह संसारमें भटकता रहा।

यदि देव, गुरु, शास्त्रका निमित्त आत्मकल्याण कर देता हो तो यह जीव साक्षात् त्रिलोकनाथ के पास अनन्तबार गया फिर भी समझे बिना ज्योंका त्यों वापिस आ गया। उपादान अपनी शक्तिसे नहीं समझा। भगवान कोई अपूर्व स्वरूप कहते हैं यों परमार्थको समझनेकी चिन्ता नहीं की और व्यवहारकी स्वयं मानी हुई बातके आने पर यह मान लेता है कि मैं यह कहता था और यही भगवानने कहा है। इसप्रकार अपने गज (नाप) से भगवानका नाप करके विपरीत पकड़को ही दृढ़ करता है; निमित्त भले ही सर्वोत्कृष्ट हो तथापि उपादान न बदले तो उसे सत् समझमें नहीं आता। अनन्तबार

સच્ચે રત્નાદિકકી સામગ્રીકો જુટાકર સાક્ષાત् તીર્થકરકી પૂજા કી, કિન્તુ નિમિત્તકે અવલમ્બન સે રહિત અપને સ્વાધીન સ્વરૂપકો નહીં સમજ્ઞા, ઇસલિયે ધર્મ નહીં હુआ, ઇસમેં તીર્થકર ક્યા કરેં !

સચ્ચે જ્ઞાની ગુરુ ઔર સત્ત શાસ્ત્ર ભી અનન્તબાર મિલે કિન્તુ સ્વયં અંતરંગ સ્વભાવકો સમજ્ઞકર અપની દશાકો નહીં બદલા, ઇસલિયે જીવ સંસારમેં હી ભટકતા રહા ।

નિમિત્તને કહા થા કિ :—દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્રકે નિમિત્ત કો પાકર જીવ ભવ પાર હો જાતા હૈ, ઉસકે વિરોધમેં ઉપાદાનને કહા કિ ઉપાદાન—જીવ સ્વયં ધર્મકો નહીં સમજ્ઞા જો સચ્ચે દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્રકે મિલને પર ભી સંસારમેં પરિભ્રમણ કરતા હૈ । યદિ જીવ સ્વયં સત્ત્કો સમજ્ઞ લે તો દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્રકો સમજ્ઞનેકા નિમિત્ત કહા જાયે, કિન્તુ યદિ જીવ સમજ્ઞે હી નહીં તો નિમિત્ત કેસે કહલાયે । યદિ ઉપાદાન સ્વયં કાર્યરૂપ હો તો પ્રસ્તુત વસ્તુકો નિમિત્ત કહા જા સકતા હૈ, કિન્તુ ઉપાદાન સ્વયં કાર્ય રૂપમેં હો હી નહીં તો નિમિત્ત ભી નહીં કહા જા સકતા । પ્રત્યેક લટમેં તેલ ડાલકર મસ્તક સુન્દર બનાયા, યહ તથી તો કહા જાયેગા જब મસ્તકમેં બાલકી લટેં હોં, કિન્તુ યદિ સિરમેં બાલ હી ન હોં તો ઉપમા કહાં લગેગી ! ઇસ પ્રકાર પ્રસ્તુત વસ્તુકો ‘નિમિત્ત’ કી ઉપમા તથી દી જા સકતી હૈ જબ ઉપાદાન સ્વયં જાગૃત હોકર સમજે, કિન્તુ યદિ ઉપાદાન હી ન હો તો નિમિત્ત કિસકા કહલાયે ? ઇસલિયે કાર્ય તો ઉપાદાનકે હી આધીન હોતા હૈ ।

સચ્ચે દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્રકે નિમિત્તકે બિના કદાપિ સત્ય નહીં સમજ્ઞા જા સકતા, કિન્તુ ઇસસે અપની સમજ્ઞને કી તૈયારી હો તબ દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્રકો ઢૂઢનેકે લિયે જાના પડે એસા ઉપાદાન પરાધીન નહીં હૈ । હા�, એસા નિયમ અવશ્ય હૈ કિ જહાઁ અપની તૈયારી હોતી હૈ ।

वहाँ निमित्त का योग अवश्य होता ही है। धर्मक्षेत्र महाविदेहमें बीस महा धर्मधुरंधर तीर्थकर तो सदा विद्यमान होते हैं। महाविदेहमें तीर्थकर न हों यह कदापि नहीं हो सकता। यदि अपनी तैयारी हो तो चाहे जहाँ सत् निमित्तका योग मिल ही जाता है और यदि अपनी तैयारी न हो तो सत् निमित्तका योग मिलने पर भी सत्का लाभ नहीं होता। यहाँ पर संवादमें निमित्तकी ओरसे तर्क रखनेवाला जीव ऐसा लिया है जो सथाना है, समझनेके लिये तर्क करता है और जो अन्तमें उपादानकी सब यथार्थ बातोंको स्वीकार करेगा। वह ऐसा हटाग्रही नहीं है कि अपनी ही बात को खींचता रहे। यहाँ पर ऐसे ही जीवकी बात है जो सत्य-असत्यका निर्णय करके सत्यको तत्काल ही स्वीकार करे।

देहादिकी क्रियासे मुक्ति होती है अथवा पुण्यसे धर्म होता है, इस प्रकार जीवने अपनी विपरीत मान्यता बना रखी है, ऐसी स्थितिमें भगवानके पास जाकर उनका उपदेश सुनकर भी जीवको धर्मका किंचित्‌मात्र भी लाभ नहीं हुआ। भगवान तो कहते हैं कि आत्मा देहकी क्रिया कर ही नहीं सकता और पुण्य विकार है उससे आत्मधर्म नहीं हो सकता, यह बात उसके ज्ञानमें नहीं जमी। यदि स्वयं समझे तो लाभ हो और तब भगवान इत्यादिको निमित्त कहा जाय। सच्चे निमित्तके बिना ज्ञान नहीं होता। किन्तु सच्चे निमित्त के होने पर भी स्वयं न समझे तो ज्ञान नहीं होता। तात्पर्य यह है कि निमित्तसे ज्ञान नहीं होता। तो फिर निमित्तने क्या किया? यह तो मात्र उपस्थित रहकर अलग रहा।

सामान्यतया लोग अनेकबार कहा करते हैं कि “मैंने तो उसे बहुत कहा किन्तु वह ठप्प हो गया है” अर्थात् मेरे कहनेका उस

पर किंचित्‌मात्र भी असर नहीं हुआ, किन्तु अरे भाई यदि वह मानता है तो अपने भावसे मानता है और यदि नहीं मानता है तो अपने भावसे वैसा करता है। किसी पर किसीका कोई असर होता ही नहीं है। निमित्त और उपादान दोनों स्वतंत्र पदार्थ हैं।

जीवको समझनेके निमित्त अनन्तबार मिले तथापि अपनी उपादान शक्तिसे स्वयं नहीं समझा, इसलिये संसारपरिभ्रमण किया इससे सिद्ध होता है कि निमित्तका कोई असर उपादान पर नहीं है।

यहाँ पर उपादान-निमित्तका संवाद चल रहा है। यहाँ तक ९ दोहोंकी व्याख्या की जा चुकी है। उपादानका अर्थ क्या है? जो अपने स्वभावसे काम करे सो उपादान है। और उस कामके समय साथ ही दूसरी वस्तु उपस्थित हो वह निमित्त है। उपादान और निमित्त दोनों जैसे हैं उनका वैसा ही निर्णय करना भी एक धर्म है। धर्म दूसरे भी हैं; सच्चे निर्णय पूर्वक राग-द्वेषको दूर करके स्थिरता करना सो दूसरा चारित्रधर्म है। आत्मवस्तुमें अनन्त धर्म हैं। धर्म अर्थात् स्वभाव। आत्माका जो भाव संसारके विकारभावसे बचकर अविकारी स्वभावको धारण करता है वह आत्माका धर्म है, इसलिये स्वभावको समझना ही प्रथम धर्म है। जो जीव स्वभावको नहीं समझता उसे जन्म-मरणके नाशका और मुक्तिदशाके प्रगट होनेका लाभ नहीं मिलता। जो स्वाधीन स्वभावको नहीं समझे ऐसे अज्ञानी जीव यह मानते हैं कि यदि दूसरी वस्तु हो तो आत्माका कल्याण हो, उनका निर्णय ही विपरीत है। उन्हें आत्मकल्याणके सच्चे उपायकी खबर नहीं है।

जब आत्मकल्याणकी भावनावाला जीव सम्यगदर्शन और सम्यग्ज्ञानके द्वारा आत्माका निर्णय करता है तब सच्चे देव, शास्त्र

और ગુરુકી નિમિત્તરૂપ ઉપસ્થિતિ હોતી હૈ, કિંતુ વે શાસ્ત્ર, ગુરુ આત્માકા જ્ઞાન નહીં કરા દેતે । યદિ સ્વયં અપને જ્ઞાનસે યથાર્થ સમજ્ઞ સકે તો સમજ્ઞા જા સકતા હૈ । બિના જ્ઞાનકે છહ-છહ મહીને તક ઉપવાસ કિયે ફિર ભી સચ્ચી સમજ્ઞ નહીં હો પાઈ, ઇસલિયે આત્મકલ્યાણ નહીં હુआ ।

પ્રશ્ન :—યહ સબ સૂક્ષ્મ બાંંતે હમારે કિસ કામકી ?

ઉત્તર :—યહ આત્માકી બાત હૈ, આત્મકલ્યાણ કરના હો તો યહ જાન લેના ચાહિયે કિ કલ્યાણ કહોં હોતા હૈ ઔર કૈસે હોતા । અપના કલ્યાણ અપને હી સ્વભાવકી શક્તિસે હોતા હૈ પરસે નહીં હોતા । યદિ અપને સ્વભાવકો સમજ્ઞ લે તો સચ્ચા શ્રદ્ધાકા લાભ હો ઔર વિપરીત શ્રદ્ધાસે હોનેવાલી મહા હાનિ દૂર હો; યહી સર્વ પ્રથમ કલ્યાણ હૈ ।

આત્માકા નિર્ણય સચ્ચે દેવ, શાસ્ત્ર, ગુરુસે પ્રગટ હોતા હૈ । જब યહ નિમિત્તસે કહા તબ ઉપાદાનને ઉસકા ઉત્તર દિયા કિ ભાઈ ! યહ નિમિત્ત તો અનન્તબાર જીવકો મિલે, કિંતુ સ્વયં સ્વભાવકી મહિમાકો લાકર અસંગ આત્મતત્ત્વકા નિર્ણય નહીં કિયા, ઇસલિયે સંસારમેં પરિઘ્રમણ કરતા રહા । તાત્પર્ય યહ હૈ કિ કોઈ નિમિત્ત આત્માકો લાભ નહીં કરતા ।

હે ભાઈ ! યદિ પર નિમિત્તસે આત્માકે ધર્મ હોતા હૈ એસી પરદ્રવ્યાશ્રિત દૃષ્ટિ કરોગે તો પરદ્રવ્ય તો અનન્ત-અપાર હૈનું, ઉસકી દૃષ્ટિમે કહીં ભી અન્ત નહીં આયેગા અર્થાત् અનન્ત પર પદાર્થકી દૃષ્ટિસે છૂટકર સ્વ-સ્વભાવકો દેખનેકા અવસર કભી ભી નહીં આયેગા । કિન્તુ મૈં પરદ્રવ્યોંસે ભિન્ન હું, મુજબમેં પરકા પ્રવેશ નહીં હૈ, મેરા કલ્યાણ મુજબમેં હી હૈ એસી સ્વાધીન દ્રવ્યદૃષ્ટિ કરને પર અનન્ત પરદ્રવ્યોં પરસે

दृष्टि छूट जाती है और स्वभावदृष्टिकी दृढ़ता होती है तथा स्वभावकी ओरकी दृढ़ता कल्याणका मूल है। परवस्तु तीन काल और तीन लोकमें हानि-लाभ करनेके लिये समर्थ नहीं है। यदि अपने भावमें स्वयं उलटा रहे तो परिभ्रमण करता है और यदि सीधा हो तो मुक्त हो जाता है।

પ્રશ્ન :—પैસા, શરીર ઇત्यાદિ જો હમારે હું વે તો હમારા લાભ કરતે હું યા નહીં ?

ઉત્તર :—મूલ સિદ્ધાન્તમें હી અન્તર હै, પैસા ઇત્યાદિ તુમ્હારે હું હી નહીં। પैસા ઔર શરીર તો જડ હું, અચેતન હું, પર હું। આત્મા ચૈતન્ય જ્ઞાનસ્વરૂપ હै। જડ ઔર ચેતન દોનોં વસ્તુએં ત્રિકાલ ભિન્ન હું, કોઈ એક-દૂસરેકી હું હી નહીં, પैસા ઇત્યાદિ આત્માસે ભિન્ન હું, વે આત્માકે સહાયક નહીં હો સકતે। કિન્તુ સચ્ચા જ્ઞાન આત્માકા અપના હોનેસે આત્માકી સહાયતા કરતા હै। પैસા, શરીર ઇત્યાદિ કોઈ ભી વસ્તુ આત્માકે ધર્મકા સાધન તો હૈ હી નહીં, સાથ હી ઉસસે આત્માકે પુણ્ય-પાપ નહીં હોતે। ‘પैસા મેરા હૈ’ એસા જો મમત્વભાવ હૈ સો અજ્ઞાન હૈ પાપ હૈ। ઔર યદિ ઉસ મમત્વકો કમ કરે તો ઉસ ભાવસે પુણ્ય હોતા હै। પैસેકે કારણકે પાપ યા પુણ્ય નહીં હૈ, પैસા મેરા હૈ ઔર મૈં ઉસે રહ્યું એસા જો મમત્વરૂપ ભાવ હૈ સો મહા પાપ હૈ। વાસ્તવમें યદિ મમત્વકો કમ કરે તો દાન ઇત્યાદિ શુભ કાર્યોમં લક્ષ્મીકો વ્યય કરનેકે ભાવ હુયે બિના ન રહે। યહું પર તો નિમિત્ત-ઉપાદાનકે સ્વરૂપકો સમજ્ઞનેકા અધિકાર ચલ રહા હૈ।

નિમિત્તકી ઓરસે તર્ક કરનેવાલા જીવ શાસ્ત્રોંકા જ્ઞાતા હૈ। શાસ્ત્રોંકી કુછ બાંને જાની હું, ઇસલિયે ઉન બાતોંકો ઉપસ્થિત કરકે વહ તર્ક કરતા હૈ। જિસને હિસાબ લિખા હો ઉસે બીચમેં કુછ

पूछना होता है और वह प्रश्न कर सकता है, किन्तु जिसने अपनी सिलेठ कोरी रखी हो और कुछ भी न लिखा हो तो वह क्या प्रश्न करेगा ? इसीप्रकार जिसने कुछ शास्त्राभ्यास किया हो अथवा शास्त्र-श्रवण करके कुछ बातोंको समझा हो तो वह तर्क उपस्थित करके प्रश्न कर सकता है, किन्तु जिसने कभी शास्त्रको खोला ही न हो और क्या चर्चा चल रही है इसकी जिसे खबर ही न हो, वह क्या प्रश्न करेगा ?

यहाँ पर शिष्य शास्त्र पढ़कर प्रश्न करता है कि हे उपादान ! तुम कहते हो कि आत्माका धर्म अपने उपादानसे ही होता है, निमित्त कुछ नहीं करता, किन्तु भव्य जीवोंको जो क्षायिकसम्यक्त्व होता है वह तो केवली-श्रुतकेवलीके सात्रिध्यमें ही होता है, यह शास्त्रोंमें कहा है तब वहाँ निमित्तका जोर आया नहीं ?

निमित्त इस प्रकारका तर्क उपस्थित करता है—

कै केवलि कै साधुके निकट भव्य जो होय।

सो क्षायक सम्यक् लहै यह निमित्त बल जोय॥१०॥

अर्थ :—निमित्त कहता है कि यदि केवली भगवान अथवा श्रुतकेवली मुनिके पास भव्य जीव हो तो ही क्षायिक सम्यक्त्व प्रगट होता है यह निमित्तका बल देखो ! (यहाँ पर तर्क उपस्थित करते हुए निमित्तकी भाषा लूली मालूम होती है, “आसन्नभव्य जीव हो तो ही क्षायिक सम्यक्त्व प्रगट होता है,” इसप्रकार भव्य जीवके कहते ही उपरोक्त तर्कके शब्दोंमें यह बात स्पष्ट हो जाती है कि योग्यता उस जीवकी अपनी ही है, इसलिये क्षायिक सम्यक्त्वको प्राप्त करता है—यह बात तर्कके शब्दोंमें आ जाती है) क्षायिकसम्यक्त्व आत्मा सम्यक्की वह प्रतीति है कि जो

કેવલજ્ઞાનકો લેકર હી રહતી હૈ, અર્થાત् વહ એસી આત્મ-પ્રતીતિ હૈ જો કભી પીછે નહીં રહતી। શ્રેણિકરાજા પહલે નરકસે નિકલકર ભાવી ચૌબીસીકે પ્રથમ તીર્થકર હોંગે, ઉન્હેં એસા ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પ્રાસ હૈ। ક્ષાયિક સમ્યગદૃષ્ટિકો આત્માકી અતિ દૃढા શ્રદ્ધા હોતી હૈ કિ તીન લોક બદલ જાંય ઔર ઇન્દ્ર ઉસે ડિગાનેકે લિયે ઉત્તર આયે તો ભી ઉસકી શ્રદ્ધા નહીં બદલતી। ઉસે અપ્રતિહત શ્રદ્ધા હોતી હૈ, વહ ચૌદહ બ્રહ્માણ્ડસે હિલાયા નહીં હિલતા ઔર ત્રિલોકમેં ઉથલ -પુથલ હો જાય તો ભી મનમેં ભય સંદેહ નહીં લાતા, એસા નિશ્ચલ સમ્યક્ત્વ તો ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ હૈ।

નિમિત્તકા વકીલ તર્ક કરતા હૈ કિ શ્રેણિકરાજા, ભરત ચક્રવર્તી ઇત્યાદિકો કેવલીકે નિકટ હી ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ હુआ થા, દેખો યહ હૈ નિમિત્તકા જોર। શાસ્ત્રોમેં લિખા હૈ કિ તીર્થકર ભગવાન, કેવલી ભગવાન અથવા શ્રુતકેવલી (-જિનશાસનકે બાબ્દ ઔર અન્તરંગ શ્રુતજ્ઞાનમેં પરિપૂર્ણ મુનિરાજ) જહાઁ વિરાજિત હોં વહાઁ ઉનકે ચરણકમલમેં હી ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ હોતા હૈ, ઉનકે અભાવમેં નહીં હોતા, ઇસલિયે નિમિત્ત હી બલવાન્ હૈ। અન્ય નિમિત્ત હો તો ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ નહીં હોતા। હે ઉપાદાન ! યદિ તેરી હી શક્તિસે કામ હોતા હૈ તો તીર્થકરાદિકે અભાવમેં ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ ક્યોં નહીં હોતા ? નિમિત્ત નહીં હૈ, ઇસલિયે નહીં હોતા અર્થાત् નિમિત્ત હી બલવાન હૈ। ઇસપ્રકાર નિમિત્તકા તર્ક હૈ। વહ તર્ક ક્યોંકર ગલત હૈ, વહ આગેકે દોહેમેં બતાયા જાયેગા।

તીર્થકર કેવલી અથવા શ્રુતકેવલીકે સમીપ હી સબ જીવોંકો ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ હોતા હૈ—એસા એકાન્ત નહીં હૈ કર્ઝ જીવ સ્વયં શ્રુતકેવલી હોકર સ્વતઃ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પ્રગટ કરતે હોયાં। ક્ષાયિક

सम्यक्त्व निमित्तके बलसे हुआ है या उपादानके बलसे ? इसे समझनेमें निमित्त पक्षने जो भूल की है वह आगे बताई जायेगी ।

प्रथम एकबार सत् निमित्तके पाससे स्वयं योग्य होकर श्रवण किया हो, किन्तु उस समय सम्यक्त्व प्राप्त न किया हो तो भी बादमें सत् निमित्त समीप न होने पर भी जीव स्वयं अंतरंगसे जागृत होकर उपशम-क्षयोपशम सम्यक्त्व प्राप्त कर सकता है, परंतु क्षायिक सम्यक्त्व तो निमित्तकी उपस्थितिमें ही होता है साक्षात् तीर्थकरकी सभा हो और तत्त्वोंके गंभीर न्यायकी धारा प्रवाहित हो रही हो, उसे सुनने पर जीवको स्वभावकी परम महिमा प्राप्त होती है । अहा ! ऐसा परिपूर्ण ज्ञायक स्वरूपी भगवान मैं ! एक विकल्पका अंश भी मेरा स्वरूप नहीं है, मैं स्वतंत्र स्वाधीन परिपूर्ण हूँ । इसप्रकार अंतरसे निज आत्मस्वभावकी अप्रतिहत प्रतीति जागृत होने पर जीवको क्षायिक सम्यक्त्व प्राप्त होता है; वहाँ तीर्थकर केवली अथवा श्रुतकेवली निमित्त हैं, इसलिये निमित्त यह कहता है कि आत्माको क्षायिक सम्यक्त्वमें निमित्त सहायक होना ही चाहिये, यह मेरा बल है ।

इसके उत्तरमें उपादान कहता है कि :—

केवलि अरु मुनिराज के पास रहे बहु लोय ।

ऐ जाको सुलट्यो धनी क्षायिक ताकों होय ॥११॥

—उपादान कहता है कि केवली और श्रुतकेवली भगवानके पास बहुत से लोग रहते हैं, किन्तु जिसका धनी (आत्मा) सुलटा होता है उसीको क्षायिक सम्यक्त्व होता है ।

उपादान निमित्त से कहता है कि अरे ! सुन सुन ! केवली भगवान और उस भवमें मोक्ष जानेवाले श्रुतकेवलियों के निकट तो बहुतसे लोग रहते हैं, बहुतसे जीव साक्षात् तीर्थकरके अति निकट

આ જાયે, કિંતુ ઉન સબકો ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ નહીં હુआ। જિસકા આત્મા સ્વયં સુલટા હુઆ વહ સ્વયં અપની શક્તિસે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પા ગયા, ઔર જિસકા આત્મા સ્વયં સુલટા નહીં હુઆ વહ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ નહીં પા સકા। ઇસસે સિદ્ધ હુઆ કિ ઉપાદાનસે હી ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ હોતા હૈ, નિમિત્તસે નહીં।

જો જીવ ધર્મકો સમજાતે હૈને વે અપને પુરુષાર્થસે સમજાતે હૈને। ત્રિલોકીનાથ તીર્થદૂર જિનકે યહીં જન્મ લેતે હૈને વે માતા-પિતા મોક્ષાધિકારી હોતે હીં હૈને, તથાપિ વે અપને સ્વતંત્ર પુરુષાર્થસે મોક્ષ પ્રાસ કરતે હૈને। કુલકે કારણ અથવા તીર્થકર ભગવાનકે કારણ મોક્ષ નહીં પાતે।

તીર્થકર ભગવાનકી સભામેં તો બહુતસે જીવ અનેક બાર ગયે, કિંતુ જો સ્વયં કુછ નહીં સમજે વે જ્યોંકે ત્યોં વાપિસ આ ગયે। એક ભી યથાર્થ બાત કો અંતરંગમેં નહીં બિઠાયા ઔર જૈસા ગયા થા વૈસા હી અજ્ઞાનતાસે વાપિસ આ ગયા। ઇતના હી નહીં, કિંતુ કર્ઝ જીવ તો અપની વિપરીત બુદ્ધિકે કારણ યહ તર્ક કરતે હૈને કિ જો યહ કહતે હૈને ક્યા યહી એક માર્ગ હૈ ઔર જગતકે સમસ્ત માર્ગ વ્યર્થ હૈને—ગલત હૈને ?

ભગવાનકી સભામેં ઉપશમ—ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વી જીવ હોતે હૈને વે ભી યદિ દૃઢ પુરુષાર્થકે દ્વારા સ્વયં ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ કરેં તબ હી હોતા હૈ। ઔર બહુતસે સ્વયં નહીં કરતે, ઇસલિયે ઉન્હેં નહીં હોતા। તાત્પર્ય યહ હૈ કિ નિમિત્તકા બલ હૈ હી નહીં। યદિ નિમિત્તમેં કોઈ શક્તિ હોતી તો જો ભગવાનકે પાસ ગયે ઉન્હેં ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ કર્યો નહીં હુઆ ? સમવસરણમેં જો જીવ ભગવાનકે પાસ જાતે હૈને વે સભી સમજ હી જાતે હોં સો બાત નહીં હૈ, કિંતુ જિસકા ધની (આત્મા)

समझकर सुलटा होता है उसे ऐसी आत्मप्रतीति प्रगट होती है कि जो फिर कभी पीछे नहीं हटती ।

अहो ! परम महिमावंत परिपूर्ण आत्मस्वभाव ! इस स्वभावका अवलोकन करते—करते ही केवलज्ञान होता है—जो जीव सुलटा होकर ऐसी दृढ़ प्रतीति करता है उसीके होता है, किंतु जो भगवानकी वाणीको सुनकर भी सुलटा नहीं होता उसे सम्यक्त्व नहीं होता । इससे सिद्ध है कि निमित्तका कोई बल नहीं है । जिसके अपने पैरों में शक्ति नहीं है वह दूसरेके आधार पर कैसे खड़ा रह सकता है ? इसीप्रकार अपने आत्माकी शक्तिके बिना यथार्थ समझके बिना साक्षात् भगवानके पास जाकर भी अपने भीतर में विशेष स्वच्छंदी हुआ, इसलिये सच्चा ज्ञान नहीं हुआ । इसलिये भगवानके पास जानेसे क्षायिक सम्यक्त्व नहीं होता, किंतु वह उपादानकी जागृतिसे ही होता है ।

Ab nimitta prakarantarsse kahata hai—

हिंसादिक पापन किये जीव नर्कमें जाँहि ।

जो निमित्त नहिं कामको तो इम काहे कहाहिं ॥१२॥

अर्थ :—निमित्त कहता है कि यदि निमित्त कार्यकारी न हो तो फिर यह क्यों कहा जाता है कि हिंसादिक पाप करनेसे जीव नरक में जाता है ?

हिंसा, झूठ, चोरी, कुशील और परिग्रहादिसे जीव नरकमें जाता है । इसमें निमित्तका ही बल है । हिंसामें पर जीवका, झूठमें भाषाका, परिग्रहमें परवस्तुका, चोरीमें रूपया-पैसाका और कुशीलमें शरीरादि निमित्तकी जरूरत पड़ती है या नहीं ? इससे स्पष्ट है कि निमित्त ही

नरकमें ले जाता है। परवस्तुके निमित्तसे ही हिंसादि पाप होते हैं; केवल आत्मासे हिंसा, चोरी आदि पाप कर्म नहीं हो सकते। इसलिये यदि निमित्तका बल न हो तो हिंसादि करनेवाले नरकमें जाते हैं, यह क्योंकर बनेगा? परवस्तु ही उनके नरकका कारण होती है। इसलिये वहाँ निमित्तका बल है या नहीं, इस प्रकार निमित्तने तर्क उपस्थित किया।

उसका समाधान करता हुआ उपादान कहता है :—

हिंसामें उपयोग जहाँ, रहे ब्रह्मके राच।

तेर्झ नर्कमें जात हैं, मुनि नहिं जाहिं कदाच॥१३॥

अर्थ :—हिंसादिमें जिसका उपयोग (चैतन्यपरिणाम) हो और जो आत्मा उसमें रचा-पचा रहे वही नरकमें जाता है। भावमुनि कदापि नरकमें नहीं जाते।

पर जीवकी हिंसा और जड़का परिग्रह इत्यादिमें जीवको यदि ममत्वरूप अशुभभाव होता है तो ही वह नरकमें जाता है। किसी पर वस्तुके कारणसे अथवा पर जीव मर गया इस कारणसे कोई जीव नरकमें नहीं जाता, किंतु जिन जीवोंका उपयोग अशुभ परिणामोंमें लीन हो रहा है वे ही नरकमें जाते हैं। पर जीवके मरनेसे अथवा राजपाटके अनेक संयोग मिलनेसे जीव नरकमें नहीं जाता, किंतु मैंने राज किया, मैंने पर जीवको मारा, यह रूपया-पैसा मेरा है, इस प्रकारके ममत्व-परिणामसे ही जीव नरकमें जाता है। भावमुनि कभी भी नरकमें नहीं जाते। कभी मुनिके पैरके नीचे कोई जीव आ जाय और दबकर मर जाय तो भी सच्चे मुनि नरकमें नहीं जाते, क्योंकि उनके विपरीतभाव-हिंसक परिणाम नहीं हैं; विपरीत भाववाला नरकमें जाता है, किन्तु कोई निमित्तवाला नरकमें नहीं जाता।

प्रश्न :—आपने कहा कि निमित्तवाला नरकमें नहीं जाता, तब बहुतसा रुपया-पैसा इत्यादि परिणिह रखनेमें कोई हानि तो नहीं है ?

उत्तर :—निमित्त दोषका कारण नहीं है, किन्तु अपना ममत्वभाव अवश्य ही दोषका कारण है। जो पैसा इत्यादि रखनेका भाव हुआ वह कहीं बिना ममताके होता होगा ? ममता ही पापभाव है। बहुत रुपया-पैसासे अथवा पर जीवके मरनेसे आत्मा नरकमें नहीं जाता, किन्तु पर जीवको मारनेका हिंसकभाव और अधिक रुपया-पैसा रखनेका तीव्र ममत्व भाव ही जीवको नरकमें ले जाता है। किसीके पास एक ही रुपया हो, किन्तु उसके ममत्वभाव अधिक हो तो वह नरकमें जाता है और दूसरेके पास करोड़ों रुपयोंकी सम्पत्ति हो तथापि ममत्वभाव अल्प हो तो वह नरकमें नहीं जाता, अर्थात् निमित्तके संयोग पर आधार नहीं है, किन्तु उपादानके भावपर आधार है; यदि गृहस्थ हिंसादिक तीव्रपाप-कषाय न करे तो नरकमें नहीं जाता और अज्ञानी त्यागी भी यदि तीव्र कलुषित परिणाम करे तो वह नरकमें जाता है।

क्षायिक सम्यगदृष्टि धर्मात्मा चक्रवर्ती राजा हो और लड़ाईमें हजारों मनुष्योंके संहारके बीच खड़ा हो तथा स्वयं भी बाण छोड़ रहा हो तथापि यदि उसके अन्तरंगमें यह प्रतीति है कि यह मेरा स्वरूप नहीं है, मैं पर जीवका कुछ भी करनेमें समर्थ नहीं हूँ, मेरी अस्थिरताके कारण मुझे राग वृत्ति आ जाती है वह भी मेरा स्वरूप नहीं है, ऐसा भान होनेसे वह नरकमें नहीं जाता, इसलिये स्पष्ट है कि पर जीव की हिंसा नरकका कारण नहीं है, किन्तु अन्तरंगका अशुभभाव ही नरकका कारण है।

નિમિત્તને બારહવેં દોહેમેં યહ તર્ક ઉપસ્થિત કિયા થા કી “નિમિત્તસે પાપ હોતા હૈ” કિન્તુ અબ વહ યહ તર્ક ઉપસ્થિત કરતા હૈ કી ‘નિમિત્તસે પુણ્ય હોતા હૈ’ ઓર જીવ સુખી હોતા હૈ’ યથા:—

દયા દાન પૂજા કિયે જીવ સુખી જગ હોય।

જો નિમિત્ત ઝૂઠૌ કહો, યહ ક્યોં માને લોય॥૧૪॥

અર્થ :—નિમિત્ત કહતા હૈ કી દયા, દાન, પૂજા કરનેસે જીવ જગતમેં સુખી હોતે હૈને। યદિ આપકે કથનાનુસાર નિમિત્ત ઝૂઠા હો તો લોગ ઉસે ક્યોં માનને ?

પર જીવકી દયા, દ્રવ્યાદિકા દાન ઔર ભગવાનકી પૂજા ઇત્યાદિસે જીવકે પુણ્યબંધ હોતા હૈ, ઇસપ્રકાર દયામેં પર જીવકા નિમિત્ત, દાનમેં દ્રવ્યકા નિમિત્ત ઔર પૂજામેં ભગવાનકા નિમિત્ત હૈ તથા ઇસ પર નિમિત્તસે જીવ પુણ્યકો બાંધકાર જગતમેં સુખી હોતા હૈ। આપ કહતે હૈને કી ઉપાદાન સ્વતન્ત્ર હૈ ઔર પુણ્યસે યા પરવસ્તુસે સુખ નહીં હોતા, કિન્તુ યહ તો પ્રત્યક્ષ હૈ કી દયા ઇત્યાદિસે પુણ્ય કરે તો અચ્છી સામગ્રી મિલતી હૈ ઔર જગતમેં જીવ સુખી હોતા હૈ। યદિ નિમિત્તસે સુખ ન મિલતા હો તો યહ કૈસે બને ? યહ નિમિત્ત પક્ષકા તર્ક હૈ। ઇસમેં તીન પ્રકારસે નિમિત્તકા પક્ષ સ્થાપિત હુઆ।

(૧) પર નિમિત્તસે પુણ્ય હોતા હૈ (૨) પુણ્ય કરનેસે બાહ્ય વસ્તુ મિલતી હૈ (૩) બાહ્ય વસ્તુ મિલનેસે જીવકો સુખ મિલતા હૈ। ઇસપ્રકાર સમસ્ત *જગત્ પુણ્યકે સંયોગમેં અપનેકો સુખી માનતા હૈ, ઇસલિયે નિમિત્તકા હી બલ હૈ।

* ‘સમસ્ત જગત’ સે જગતકે સભી અજ્ઞાની જીવ સમજના ચાહિયે। જ્ઞાનીજન જગતસે પરે હું, વે અપને સ્વભાવમેં હું। ‘સમસ્ત જગત’ કહને પર યહાઁ ઉનકા સમાવેશ નહીં હોતા।

उपादान पक्षने निमित्त पक्षके अभी तकके समस्त तर्कोंको जिस प्रकार खंडित किया है उसीप्रकार इस तर्कका भी खण्डन करता हुए कहता है कि :—

दया, दान, पूजा भली जगत माहिं सुखकार।

जहँ अनुभवको आचरण तहँ यह बन्ध विचार॥१५॥

अर्थ :—उपादान कहता है—दया, दान, पूजा इत्यादि भले ही जगतमें बाह्य सुविधा दें, किन्तु जहाँ अनुभवके आचरण पर विचार करते हैं वहाँ यह सब (शुभभाव) बन्ध है (धर्म नहीं)।

पर जीवकी दयामें रागको कम करनेसे, दानमें तृष्णा को कम करनेसे और पूजा—भक्तिमें शुभराग करनेसे जो पुण्यबन्ध होता है वह जगतमें संसारके विकारी सुखका कारण है, किन्तु वास्तवमें तो वह दुःख ही है। सच्चे सुखके स्वरूपको जाननेवाले सम्यग्ज्ञानी उस पुण्यको और उसके फलको सुख नहीं मानते। उस पुण्यभागसे रहित अपने शुद्ध पवित्र आत्माका अनुभव ही सच्चा सुख है, पुण्यभावसे तो आत्माको बन्ध होता है, इसलिये वह दुःख ही है और उसका फल दुःखका ही निमित्त है, पुण्य तो आत्माके गुणको रोकता है और जड़का संयोग करता है, उसमें आत्माके गुणका लाभ नहीं होता। यदि यह यथार्थ समझके द्वारा आत्माको पहिचानकर उसका अनुभव करे तो परमसुख और सच्चा लाभ हो, इसमें पुण्य और निमित्त [पुण्यका फल] इन दोनोंसे सुख होता है, यह बात उड़ा दी गई है। पुण्यके फलके रूपमें बाह्यमें जो कुछ संयोग मिलता है उसे अज्ञानी जीव सुख मानता है, किन्तु बाह्य सामग्रीसे और जड़में आत्माका लाभ अथवा सुख किंचित् मात्र भी नहीं है।

निमित्तने कहा था कि पुण्यसे जीव सुखी होता है, यहाँ उपादान

कहता है कि किसी भी प्रकारका जो पुण्य परिणाम होता है वह आत्माको बांधता है, आत्माके अविकारी धर्मको रोकता है। इसका यह अर्थ नहीं समझना चाहिये कि अशुभसे बचनेके लिये शुभभाव न किये जाय, किन्तु यह समझना चाहिये कि वह पुण्य-परिणाम आत्मधर्ममें-सुखमें सहायक नहीं है। आत्माकी पहिचान करनेसे ही धर्म होता है, किन्तु अधिकाधिक पुण्य करनेके वह आत्माके धर्मके लिये निमित्तरूप सुख होगा यह कदापि नहीं हो सकता। उपादान स्वरूप आत्माका ही बल है निमित्तका नहीं।

देखो तो इस बाल-बच्चों वाले गृहस्थने संवत् १७५० में उपादान-निमित्तके स्वरूपको कितना स्पष्ट किया था। सभी पहलुओंसे तर्क उपस्थित किये हैं। जैसे किसीका किसी के साथे कोई झगड़ा पड़ा हो तो वह उसके विरोधमें तर्क करके दावा दायर करता है और नीचेकी अदालतमें असफल होने पर हाईकोर्टमें जाता है और वहाँ पर भी असफल होने पर प्रिवी कॉसिलमें अपील करता है और इसप्रकार तमाम शक्य प्रयत्न करता है; उसी प्रकार यहाँ पर निमित्त भी नये-नये तर्क उपस्थित करता है, उलट-पुलटकर जितनी बन सकती है वे सब दलीलें रखता है, किन्तु उसका एक भी तर्क उपादानके सामने नहीं टिक सकता। उपादानकी तो एक ही बात है कि आत्मा अपने उपादानसे स्वतंत्र है, आत्माकी सच्ची श्रद्धा, ज्ञान और स्थिरता ही कल्याणका उपाय है, दूसरा कोई उपाय नहीं है। अन्तमें निमित्त और उपादान दोनोंकी युक्तियोंको भली-भाँति जानकर सम्यग्ज्ञानरूपी न्यायाधीश अपना यथार्थ निर्णय देगा, जिसमें उपादानकी जीत और निमित्तकी हार होगी।

अभी तक निमित्तने अपनेको उपादानके सामने बलवान सिद्ध

करनेके लिये अनेक प्रकारके तर्क उपस्थित किये और उपादानने न्यायके बलसे उसके सभी तर्कोंका खंडन कर दिया है। अब निमित्त नये प्रकारका तर्क उपस्थित करता है।

यह तो बात प्रसिद्ध है सोच देख उर माँहि।

नरदेहीके निमित्त बिन जिय क्यों मुक्ति न जाँहि॥१६॥

अर्थ :—निमित्त कहता है कि यह बात तो प्रसिद्ध है कि नरदेहके निमित्तके बिना जीव मुक्तिको प्राप्त नहीं होता, इसलिये हे उपादान ! तू इस सम्बन्धमें अपने अन्तरंगमें विचार कर देख।

निमित्त :—दूसरी सब बातें तो ठीक हैं, किन्तु मुक्तिमें नरदेहका निमित्त है या नहीं ? मनुष्य शरीर लगेठा तो है ही, यह लगेठा तो होना ही चाहिये।

उपादान :—अकेलेके लिये लगेठा कौन ? नागा बाबा को लगेठाका क्या काम ? नंगेको कौन लूटनेवाला है ? नागा बाबाको लगेठा नहीं होता। इसीप्रकार आत्मा समस्त पर द्रव्यके परिग्रहसे रहित अकेला स्वाधीन है। मोक्षमार्गमें उसे कोई लूटनेवाला नहीं है। आत्मा अपनी शक्तिसे परिपूर्ण है, उसे किसी अन्य लगेठाकी आवश्यकता नहीं है। मनुष्य शरीर जड़ है, वह मुक्तिका लगेठा नहीं हो सकता।

मनुष्यभवसे ही मुक्ति होती है, अन्य तीन गतियों (देव, तिर्यच, नरक) से मुक्ति नहीं होती, इसलिये निमित्त ऐसा तर्क करता है जैसे मानों मनुष्य-देह आत्माको मुक्त करा देता है। वह कहता है कि—सारी दुनियाँका अभिप्राय लो तो इस पक्षमें अधिक मत मिलेंगे कि मनुष्य-देहके बिना मुक्ति नहीं होती, इसलिये मनुष्य देहसे ही मुक्ति होती है और यह बात तो जग प्रसिद्ध है, इसलिये हे

ઉપાદાન ઇસે તૂ અપને અન્તરંગમેં વિચાર દેખો। ક્યા કહોં દેવ અથવા નરકાદિ ભવસે મુક્તિ હોતી હૈ? કદાપિ નહીં। ઇસલિયે મનુષ્ય શરીર હી મુક્તિમેં કુછ સહાયક હૈ। ભાઈ! આત્માકો મુક્ત હોનેમેં કિસી ન કિસી વસ્તુકી સહાયતાકી આવશ્યકતા પડતી હી હૈ। સો હલવાલેકો ભી એક હલવાલેકી કિસી સમય આવશ્યકતા હો જાતી હૈ, ઇસલિયે આત્માકી મુક્તિકે લિયે નિશ્ચયતઃ ઇસ માનવદેહકી સહાયતા આવશ્યક હૈ।

ઇસ પ્રકાર બેચારા નિમિત્ત અપના સારા બલ એકત્રિત કરકે તર્ક કરતા હૈ, કિન્તુ ઉપાદાનકા એક જવાબ ઉસે ખંડિત કર દેતા હૈ, ઉપાદાન કહતા હૈ કિ—

દેહ પિંજરા જીવકો રોકૈ શિવપુર જાત।

ઉપાદાનકી શક્તિ સો મુક્તિ હોત રે ભ્રાત॥૧૭॥

અર્થ :—ઉપાદાન-નિમિત્તસે કહતા હૈ, હે ભાઈ! દેહરૂપી પિંજરા તો જીવકો શિવપુર (મોક્ષ) જાનેસે રોકતા હૈ, કિન્તુ ઉપાદાનકી શક્તિસે મોક્ષ હોતા હૈ।

નોટ :—યાહું પર જો યાહું કહા હૈ કિ દેહરૂપી પિંજરા જીવકો મોક્ષ જાનેસે રોકતા હૈ સો યાહું વ્યવહાર-કથન હૈ। જીવ શરીર પર લક્ષ્ય કરકે અપનેપનકી મમત્વકી પકડસે સ્વયં વિકારમે રૂક જાતા હૈ તબ શરીરકા પિંજરા જીવકો રોકતા હૈ, યાહું ઉપચારસે કથન હૈ।

હે નિમિત્ત ! તૂ કહતા હૈ કિ મનુષ્ય-દેહ જીવકો મોક્ષકે લિયે સહાયક હૈ કિન્તુ ભાઈ, દેહકા લક્ષ્ય તો જીવકો મોક્ષ જાનેસે રોકતા હૈ, ક્યોંકિ શરીરકે લક્ષ્યસે તો રાગ હી હોતા હૈ ઔર રાગ જીવકી મુક્તિકો રોકતા હૈ; ઇસલિયે દેહરૂપી પિંજરા જીવકો તો શિવપુર જાનેસે રોકનેમેં નિમિત્ત હૈ।

જ્ઞાની મુનિ (સાધુ) પુરુષ સાતવેં-છઠવેં ગુણસ્થાનમેં આત્માનુભવમેં ઝૂલતા હો તબ વહાઁ છઠવેં ગુણસ્થાન પર સંયમકે હેતુસે શરીર નિર્વાહકે લિયે આહારકી શુભ ઇચ્છા હોતી હૈ સો વહ ભી મુનિકે કેવલજ્ઞાન ઔર મોક્ષકો રોકતી હૈ, ઇસલિયે હે નિમિત્ત ! શરીર આત્માકી મુક્તિમેં સહાયક હોતા હૈ, તેરી યહ બાત બિલકુલ ગલત હૈ।

ઔર ફિર યહ મનુષ્ય શરીર કહીં પહલી બાર નહીં મિલા હૈ। એસે શરીર તો અનન્તવાર પ્રાસ હો ચુકે હૈને તથાપિ જીવ મુક્ત ક્યોં નહીં હુઆ ? સ્વયં અપને સ્વાધીન આનન્દસ્વરૂપકો નહીં જાના તથા જૈસા સર્વજ્ઞ ભગવાનને કહા હૈ ઉસે નહીં સમજા ઔર પરાશ્રયમેં હી અટકા રહા, ઇસીલિયે મુક્તિ નહીં હુઈ। કેવલજ્ઞાન ઔર મુક્તિ આત્માકે સ્વાશ્રયભાવ સે ઉત્પન્ન હુઈ અવસ્થા હૈ, વે શરીરકી હંહ્યોંમેંસે અથવા ઇન્દ્રિયોંમેંસે ઉત્પન્ન નહીં હોતે ।

જ્ઞાની ઔર અજ્ઞાનીકી મૂલ દૃષ્ટિમેં હી અન્તર હૈ । અજ્ઞાનીકી દૃષ્ટિ આત્મસ્વભાવ પર નહીં હૈ અર્થાત् વહ સ્વાધીન શક્તિકો (ઉપાદાનકો) નહીં જાનતા, ઇસલિયે વહ પરાશ્રિત દૃષ્ટિકે કારણ સંયોગમેં સર્વત્ર નિમિત્તકો હી દેખતા હૈ ઔર ઇસીકી શક્તિકો માનતા હૈ । જ્ઞાનીકી દૃષ્ટિ અપને આત્મસ્વભાવ પર હૈ ઉસે ઉપાદાનકી સ્વાધીન શક્તિકી ખબર હૈ, ઇસલિયે વહ જાનતા હૈ કિ જહાઁ અપના સ્વભાવ સાધન હોતા હૈ વહાઁ નિમિત્ત અવશ્ય અનુકૂલ હોતા હૈ, કિન્તુ નિમિત્ત પર જ્ઞાનીકી દૃષ્ટિ નહીં હૈ, જોર નહીં હૈ । યદિ માનવ દેહ ધર્મકા કારણ હોતા તો મનુષ્ય દેહ અનન્તવાર મિલ ચુકા હૈ તબ જીવ કભીકા ધર્મકો પા ગયા હોતા, કિન્તુ યહ જીવ ઇસસે પહલે ધર્મકો કભી નહીં પ્રાસ હુआ ક્યોંકિ યદિ ઉસને પહલે ધર્મકો પાયા હોતા તો અભી ઇસપ્રકાર

સંસારમें ન હोતા, ઇસલિયે મનુષ્ય-શરીર જીવકો ધર્મ પ્રાપ્ત કરનેમેં કિંચિત् માત્ર ભી સહાયક નહીં હૈ। સ્વયં અપનેકો સહાયક હો સકતા હૈ।

પ્રશ્ન :—હમેં તો ધર્મ કરના હૈ ઉસમેં ઇતના અધિક સમજનેકા ક્યા કામ હૈ, ઔર ફિર ઇતના સબ સમજાકર હમેં ક્યા કરના હૈ ?

ઉત્તર :—હે ભાઈ ! સ્વ કौન ઔર પર કौન હૈ ઇસકા નિર્ણય કિયે બિના ધર્મ કહ્યું કરેગા ? ઉપાદાન ઔર નિમિત્ત દોનોં સ્વતંત્ર ભિન્ન-ભિન્ન વસ્તુયેં હૈનું યાં સમજાકર પર વસ્તુ આત્માકે લિયે હાનિ-લાભકા કારણ હૈ, યાં મિથ્યા માન્યતા દૂર કર દેની ચાહિયે। આત્મા હી સ્વયં અપના હાનિ-લાભ કરતા હૈ એસી સ્વાધીન દૃષ્ટિ હોને પર અસંયોગી આત્મસ્વભાવકી સચ્ચી પહિચાન હોતી હૈ, વહી ધર્મ હૈ ઔર વહી આત્મકલ્યાણ હૈ। ઇસ બાતકો સમજો બિના જીવ ચાહે જો કરે, કિન્તુ ઉસકા કલ્યાણ નહીં હોતા। ૧૭।

અબ નિમિત્ત યાં તર્ક ઉપસ્થિત કરતા હૈ કિ નિમિત્તકે બિના જીવકા મોક્ષ રૂકા હુઆ હૈ :—

ઉપાદાન સબ જીવ પૈ રોકનહારૌ કૌન।

જાતે ક્યોં નહિં મુક્તિમેં બિન નિમિત્તકે હૌન॥૧૮॥

અર્થ :—નિમિત્ત કહતા હૈ કિ ઉપાદાન તો સબ જીવોંકે હૈ તબ ફિર ઉન્હેં રોકનેવાલા કૌન હૈ ? વે મોક્ષમેં ક્યોં નહીં ચલે જાતે ? સ્પષ્ટ હૈ નિમિત્તકે ન હોનેસે એસા નહીં હોતા।

“નિમિત્ત કહતા હૈ કિ હે ઉપાદાન ! યદિ ઉપાદાનકી શક્તિસે હી સબ કામ હોતે હોં તો ઉપાદાન તો સભી જીવોંમેં વિદ્યમાન હૈ।

સભી જીવોમાં સિદ્ધ હોનેકી શક્તિ મૌજૂદ હૈ તબ ફિર સભી જીવ મુક્ત ક્યોં નહીં હો જાતે ઉન્હેં મોક્ષમાં જાનેસે કૌન રોકતા હૈ ? સચ તો યહ હૈ કિ જીવોંકો અચ્છા નિમિત્ત નહીં મિલતા, ઇસલિયે વે મોક્ષ નહીં જા પાતે। મનુષ્યભવ, આર્ય ક્ષેત્ર, ઉત્તમ કુલ, પંચેન્દ્રિયોંકી પૂર્ણતા, નિરોગ શરીર, સાક્ષાત્ ભગવાનકી ઉપસ્થિતિ યહ સબ સાનુકૂલ નિમિત્ત મિલ જાય તો જીવકો ધર્મ પ્રાપ્ત હો। આઁખોંસે ભગવાનકે દર્શન ઔર શાસ્ત્રોંકા પઠન હોતા હૈ, ઇસલિયે આઁખ ધર્મમાં સહાયક હુઈ ન ? ઔર કાન હૈં તો ઉપદેશ સુના જાતા હૈ। યદિ કાન ન હો તો ક્યા ઉપદેશ સુન સકેંગે ? તાત્પર્ય યહ હૈ કિ કાન ભી ધર્મમાં સહાયક હૈં। ઇસ પ્રકાર યદિ ઇન્દ્રિયાદિકી સામગ્રી ઠીક હો તો જીવકી મુક્તિ હો। એકેન્દ્રિય જીવકે ભી ઉપાદાન તો હૈ તબ ફિર વહ મોક્ષમાં ક્યોં નહીં જાતા ? ઉસકે ઇન્દ્રિયાદિક સામગ્રી ઠીક નહીં હૈ ઇસલિયે મુક્તિકો પ્રાપ્ત નહીં કર સકતા, ઇસસે સિદ્ધ હુआ કિ નિમિત્ત હી બલવાન હૈ। ૧૮।

નિમિત્તકા તર્ક તો દેખો, માત્ર સંયોગકે તરફકી હી બાત લી હૈ, કહીં ભી આત્માકા તો કાર્ય લિયા હી નહીં હૈ। કિન્તુ અબ ઉપાદાન ઉસકા ઉત્તર દેતા હુઆ માત્ર આત્માકી તરફસે કહતા હૈ કિ ભલે હી સબ કુછ હો, કિન્તુ આત્મા સ્વયં જાગૃતિ ન હો તો ઉસકી મુક્તિ નહીં હોતી :—

ઉપાદાન સુ અનાદિકો ઉલટ રહ્યો જગમાહિં।

સુલટ્ટ હી સૂધે ચલે સિદ્ધલોકકો જાંહિ॥૧૯॥

અર્થ :—ઉપાદાન કહતા હૈ કિ જગત્માં અનાદિકાલસે ઉપાદાન ઉલટા હો રહા હૈ, ઉસકે સુલટે હોતે સચ્ચા જ્ઞાન ઔર સચ્ચા

चારિત્ર પ્રગટ હોતા હૈ ઔર ઉસસે વહ સિદ્ધલોક કો જાતા હૈ—મોક્ષ પાતા હૈ।

અરે નિમિત્ત ! યહ સચ હૈ કિ ઉપાદાન તો સભી આત્માઓમેં અનાદિકાલસે હૈ, પરન્તુ વહ ઉપાદાન અપને વિપરીત ભાવસે સંસારમેં અટક રહા હૈ, કિસી નિમિત્તને ઉસે નહીં રોકા। નિગોદદશામેં જીવ ધર્મકો નહીં પા સકતા, વહીં ભી વહ અપને હી વિપરીત ભાવકે કારણ જ્ઞાનશક્તિકો હાર બૈઠા હૈ। યહ બાત નહીં હૈ કि ‘ઇન્દ્રિયાં નહીં હૈનું ઇસલિયે જ્ઞાન નહીં હૈ’, કિન્તુ ‘અપનેમેં હી જ્ઞાનશક્તિકા હનન કર ચુકા હૈ ઇસલિયે નિમિત્ત ભી નહીં હૈ’—ઇસપ્રકાર ઉપાદાનકી ઓરસે કહા ગયા હૈ। અચ્છે કાન ઔર અચ્છી આઁખે મિલનેસે ક્યા હોતા હૈ ? કાનોમેં ઉપદેશકે શબ્દ આને પર ભી યદિ ઉપાદાન જાગૃત નહીં હૈ તો ધર્મ નહીં સમજા જા સકતા। ઇસીપ્રકાર અચ્છી આઁખે હોંએ ઔર શાસ્ત્રોંકે શબ્દ ભલીભાંતિ પઢે જાંય, કિન્તુ યદિ ઉપાદાન અપની જ્ઞાનશક્તિસે ન સમજે તો ઉસકે ધર્મ નહીં હોતા। આઁખોંસે ઔર શાસ્ત્રસે યદિ જ્ઞાન હોતા હો તો બડી—બડી આઁખોંવાળે ભૈસેકે સામને પોથા રખકર તો દેખિયે ઇતના અચ્છા નિમિત્ત મિલને પર ભી વહ સમજીતા ક્યોં નહીં ? સચ તો યહ કિ ઉપાદાનમેં હી શક્તિ નહીં હૈ, ઇસલિયે નહીં સમજીતા ! કર્મ ઇત્યાદિકા કિસીકા જોર આત્મા પર નહીં હૈ। અનાદિકાલસે ઉપાદાનકે હોને પર ભી આત્મા સ્વયં અભાન દશામેં અપને વિપરીત પુરુષાર્થસે અટક રહા હૈ। જબ વહ આત્મપ્રતીતિ કરકે સીધા હોતા હૈ તબ વહ મુક્તિ પ્રાસ કરતા હૈ। નિમિત્તકે અભાવસે મુક્તિકા અભાવ નહીં હૈ, કિન્તુ ઉપાદાનકી જાગૃતિકે અભાવસે મુક્તિકા અભાવ હૈ।

નિમિત્ત કહતા હૈ કિ એક કામમેં બહુતોંકી આવશ્યકતા હોતી

है। उपादान कहता है कि भले ही यह सब कुछ हो, किन्तु एक उपादान न हो तो कोई भी कार्य नहीं हो सकता।

નિમિત્ત :—માત્ર આટેસે રોટી બન સકતી હै? ચકલા, બેલન, તબા, અનિ ઔર બનાનેવાલા યહ સબ હો તો રોટી બનતી હै; કિંતુ યદિ ઇનકી સહાય ન હો તો અકેલા આટા પડા-પડા ક્યા કરેગા? ક્યા માત્ર આટાસે રોટી બન જાયેગી? કદાપિ નહીં। તાત્પર્ય યહ હै કि નિમિત્ત બલવાન હै, ઉસકી સહાયતા અનિવાર્ય હै।

ઉપાદાન :—ચકલા, બેલન, તવા, અનિ ઔર બનાનેવાલા ઇત્યાદિ સબ મૌજૂદ હોંને કિંતુ યદિ આટેકી જગહ રેત હો તો ક્યા રોટી બન જાયેગી? કદાપિ નહીં। ક્યોંકિ ઉસ ઉપાદાનમેં ઉસ પ્રકારકી શક્તિ નહીં હૈ। એકમાત્ર આટા ન હોનેસે રોટી નહીં બનતી ઔર આટેમેં રોટીકે રૂપમેં પરિણિત હોનેકી જિસ સમય યોગ્યતારૂપ ઉપાદાન શક્તિ હૈ ઉસ સમય વહીં અનુકૂલ નિમિત્ત ઉપસ્થિત હોતે હી હોય, કિંતુ રોટી સ્વયં આટેમેંસે હી હોતી હૈ, કાર્ય તો માત્ર ઉપાદાનસે હી હોતા હૈ। આત્મામેં માત્ર પુરુષાર્થસે હી કાર્ય હોતા હૈ। મનુષ્ય ભવ, આર્થ ક્ષેત્ર, ઉત્તમ કુલ, પંચેન્દ્રિયોંકી પૂર્ણતા, નિરોગ શરીર ઔર સાક્ષાત् ભગવાનકી ઉપસ્થિતિ ઇત્યાદિ કિસીસે ભી જીવકો લાભ નહીં હોતા, યહ સબ નિમિત્ત તો જીવકો અનન્તબાર મિલ ચુકે તથાપિ ઉપાદાન સ્વયં સુલટા નહીં હુआ, ઇસલિયે કિંચિત્ માત્ર ભી લાભ નહીં હુआ। યદિ સ્વયં સુલટા પુરુષાર્થ કરે તો આત્માકી પરમાત્મદશા સ્વયં અપને મેં સે પ્રગટ કરતા હૈ; ઉસમેં ઉસકે લિયે કોઈ નિમિત્ત સહાયક નહીં હો સકતે। ઇસમેં કિતના પુરુષાર્થ આયા! ઉપાદાનને એક આત્મસ્વભાવકો છોડકર જગત્કી સમસ્ત પર વસ્તુઓંકી દૃષ્ટિકો અપંગ બના દિયા હૈ। મુઝે અપને આત્માકે અતિરિક્ત વિશ્વકી કિસી ભી વસ્તુસે હાનિ

या लाभ नहीं है, कोई भी वस्तु मुझे राग नहीं करती, मेरे स्वभावमें राग है ही नहीं ऐसी श्रद्धा होते ही दृष्टिमें न तो राग रहता है और न परका अथवा रागका आधार ही रहता है। हाँ, आधार स्वभावका रह गया इसलिये राग निराधार-अपंग हो गया। अल्पकालमें ही वह नष्ट हो जायेगा और वीतरागता प्रगट हो जायेगी। ऐसा अपूर्व पुरुषार्थ इस सच्ची समझमें आता है।

आँख, कान इत्यादि किसी जीवके अच्छे होने पर भी अज्ञानसे तीव्र राग करके कोई जीव सातवें नरकमें जाता है तब वहाँ आँख, कान क्या कर सकते हैं? श्री गजकुमार मुनिके आँख, कान जल गये थे तथापि भीतर उपादानके जागृत हो उठनेसे उन्होंने अपनी पर्यायमें विशेष शुद्धिकी प्राप्ति कर ली। इसमें निमित्तने क्या किया? एक द्रव्य दूसरे द्रव्यकी अवस्थाको रोके या मदद करे यह बात सत्यके जगत्में (अनन्त ज्ञानियोंके ज्ञानमें और वस्तुके स्वभावमें) नहीं है। असत्य जगत् (अनन्त अज्ञानी) वैसा मानता है, इसलिये वह संसारमें दुःखी होकर परिभ्रमण करता है।

जीव एकेन्द्रियसे सीधा मनुष्य हो सकता है सो कैसे? एकेन्द्रिय दशामें तो स्पर्शेन्द्रियके सिवाय कोई इन्द्रिय अथवा मनकी सामग्री नहीं है तथापि आत्मामें वीर्यगुण है, उस वीर्यगुणके बल पर भीतर शुभभाव करता है जिससे वह मनुष्य होता है; कर्मका बल कम होनेसे शुभभाव हुआ यह बात गलत है। पर वस्तु से कोई पुण्य-पाप होता ही नहीं है। जीव स्वयं ही मन्द विपरीत वीर्यसे शुभाशुभभाव करता है, यदि उपादान स्वयं सुलटा होकर समझे तो स्वयं मुक्तिको प्राप्त होता है, विपरीत होने पर स्वयं ही रुका रहता है, कोई दूसरा उसे नहीं रोकता।

જब સ્વતંત્ર ઉપાદાન જાગૃત હોતા હૈ તબ નિમિત્ત અનુકૂલ હી હોતા હૈ। સ્વભાવકી પ્રતીતિપૂર્વક પૂર્ણતાકા પુરુષાર્થ કરતે હુએ સાધક દશામેં રાગકે કારણ ઉચ્ચ પુણ્યકા બંધ હો જાય ઔર ઉસ પુણ્યકે ફલમેં બાહર ધર્મકી પૂર્ણતાકે નિમિત્ત મિલેં, પરન્તુ જાગૃત હુઆ સાધક જીવ ઉસ પુણ્યકે આશ્રયમેં ન રૂક કર સ્વભાવમેં આગે બઢતા પુરુષાર્થકી પૂર્ણતા કરકે મોક્ષકો પ્રાસ કરતા હૈ। ઉપાદાન મોક્ષ પ્રાસ કરતા હૈ તબ બાહ્ય નિમિત્ત જ્યોંકે ત્યોં પડે રહ જાતે હૈનું, વે કહીં ઉપાદાનકે સાથ નહીં જાતે। ઇસ પ્રકાર પુરુષાર્થકી પૂર્ણતા કરકે મોક્ષ હોતા હૈ।

જીવ અનાદિકાલસે વિપરીત સમજા હૈ વહ ખોટે દેવ, શાસ્ત્ર, ગુરુકે કારણ નહીં કિન્તુ અપને અસમજારૂપ ભાવકે કારણ હી ઉલટા સમજાકર પરિભ્રમણ કર રહા હૈ। ઇસી પ્રકાર જીવ યથાર્થ સમજા સ્વયં હી કરતા હૈ। કાનસે, આँખસે અથવા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રસે જીવકે સચ્ચી સમજા નહીં હોતી। યદિ કાન ઇત્યાદિસે જ્ઞાન હોતા હો તો જિસે વે નિમિત્ત મિલતે હૈનું ઉન સબકો એક સાથ જ્ઞાન હો જાના ચાહિયે કિન્તુ ઐસા નહીં હોતા હૈ, ઇસલિયે મોક્ષ ઔર સંસાર, જ્ઞાન ઔર અજ્ઞાન અથવા સુખ ઔર દુઃખ યહ સબ ઉપાદાનસે હી હોતા હૈ। ઇસ પ્રકાર જીવકો લાભ-હાનિમેં કિસી ભી પરકા કિંચિત્ માત્ર કારણ નહીં હૈ। યોં દૃઢતાપૂર્વક સિદ્ધ કરકે નિમિત્તકા “કુછ પ્રભાવ પડતા હૈ” ઇસ મિથ્યા માન્યતારૂપ અજ્ઞાનકો સંપૂર્ણ રીતસે સમાસ કર દિયા હૈ। ૧૧।

અબ નિમિત્ત નયા તર્ક ઉપસ્થિત કરતા હૈ :—

કહું અનાદિ બિન નિમિત્ત હી ઉલટ રહ્યૌ ઉપયોગ;
એસી બાત ન સંભવૈ ઉપાદાન તુમ જોગ ॥૨૦॥

અર્થ :—નિમિત્ત કહતા હૈ કિ ક્યા અનાદિસે બિના નિમિત્તકે

હી ઉપયોગ (જ્ઞાનકા વ્યાપાર) ઉલટા હો રહા હૈ। હે ઉપાદાન ! તુમ્હારે લિયે એસી બાત તો સમ્ભવ નહીં હૈ।

ઉપાદાનને ૧૯ વેં દેહેમેં કહા થા કિ ઉપાદાન અનાદિસે ઉલટા હો રહા હૈ ઉસે લક્ષ્યમેં લેકર નિમિત્ત યહ તર્ક કરતા હૈ કિ હે ઉપાદાન ! તુઝમેં અનાદિસે જો વિકાર ભાવ હો રહા હૈ ક્યા વહ બિના નિમિત્ત હી હોતા હૈ। યદિ પર નિમિત્તકે બિના માત્ર આત્માસે હી વિકાર હોતા હો તો વહ આત્માકા સ્વભાવ હી હો જાયેગા ઔર તબ સિદ્ધ ભગવાનકે ભી વિકાર હોના ચાહિયે, પરન્તુ વિકારી ભાવ અન્ય નિમિત્તકે બિના નહીં હોતા ક્યોંકિ વહ આત્માકા સ્વભાવ નહીં હૈ। યદિ બિના નિમિત્તકે હોને લગે તો વિકારી સ્વભાવ હો જાય, કિન્તુ વિકારમેં નિમિત્ત તો હોતા હી હૈ, ઇસલિયે નિમિત્તકા જોર હુआ યા નહીં।

વિપરીતભાવ અકેલે સ્વભાવમેંસે આયા યા ઉસમેં કોઈ નિમિત્ત થા ? ક્યા અકેલી ચૂડી બજ સકતી હૈ ? અકેલી ચૂડી નહીં બજ સકતી; કિન્તુ સાથમે દૂસરી ચૂડીકે હોને પર હી બજ સકતી હૈ। યદિ સામને ચન્દ્રમા ન હો તો આઁખમેં ઊંગલી લગાનેસે દો ચન્દ્રમા ન દિખાઈ દેં, ક્યોંકિ સામને દૂસરી ચીજ હૈ ઇસીલિયે વિકાર હોતા હૈ। ઇસીપ્રકાર આત્માકે વિકારમેં દૂસરી વસ્તુકી આવશ્યકતા હોતી હૈ। ઉપાદાન ઔર નિમિત્ત દોનોંકે એકત્રિત હોને પર વિકાર હોતા હૈ। આત્મા જબ વિકાર કરતા હૈ તબ વહ પરકે લક્ષ્યસે કરતા હૈ યા આત્માકે લક્ષ્યસે ! માત્ર આત્માકે લક્ષ્યસે વિકાર હોનેકી યોગ્યતા હી નહીં હૈ, ઇસલિયે વિકાર હોનેમેં મૈં (નિમિત્ત) ભી કુછ કરતા હૂં।

ધ્યાન રખિયે યહ તો સબ નિમિત્તકે તર્ક હુંનેં। ઊપરસે બલવાન લગતા તર્ક ભીતરસે બિલકુલ ઢીલા હૈ, ઉસકી તો નીંવ કમજોર હૈ।

ઉપાદાનકે સામને યહ એક ભી તર્ક નહીં ટિક સકતા । ૨૦।

ઉપાદાનકા ઉત્તર

ઉપાદાન કહે રે નિમિત્ત હમ પૈ કહી ન જાય ।

ઐસે હી જિન કેવળી દેખે ત્રિભુવન રાય ॥૨૧॥

અર્થ :—ઉપાદાન કહતા હૈ કિ હે નિમિત્ત ! મુજસે નહીં કહા જા સકતા । જિનેન્દ્ર કેવળી ભગવાન ત્રિભુવનરાયને ઐસા હી દેખા હૈ ।

નોટ :—યહું પર ઉપાદાનકે કહનેકા આશય યહ હૈ કિ જब જીવ વિકાર કરતા હૈ તબ ઉસકા લક્ષ્ય દૂસરી વસ્તુ પર હોતા હૈ ઉસ દૂસરી વસ્તુકો નિમિત્ત કહા જાતા હૈ, કિન્તુ જિનેન્દ્રભગવાન દેખતે હૈને કી નિમિત્તકી અસરકે બિના હી ઉપાદાનકા ઉપયોગ અપને હી કારણસે વિપરીત હુઆ હૈ, ઇસલિયે તૂ જૈસા કહતા હૈ વૈસા મુજસે નહીં કહા જા સકતા ।

અરે નિમિત્ત ! આત્મા અપને વિપરીત ભાવસે જબ રાગ-દ્વેષ કરતા હૈ તબ દૂસરી વસ્તુ જો ઉપસ્થિત હૈ ઇસકા ઇનકાર કૈસે કિયા જા સકતા હૈ । જીવ વિકાર કરતા હૈ, તબ દૂસરી વસ્તુ નિમિત્તરૂપમેં ઉપસ્થિત હોતી હૈ યહ ઠીક હૈ, કિન્તુ ઉસ નિમિત્તકો લેકર આત્મા વિકાર કરતા હૈ યહ બાત ઠીક નહીં હૈ । ભલે હી વિકાર આત્માકે સ્વભાવમંસે નહીં આતા, કિન્તુ વિકારકી ઉત્પત્તિ તો આત્માકી હી અવસ્થામંસે હોતી હૈ કહીં નિમિત્તકી અવસ્થામંસે નહીં હોતી । દો ચૂંડિયાં એકત્રિત હોકર બજતી હૈને, કિન્તુ વે એક દૂસરેકે કારણ નહીં બજતી લેકિન પ્રત્યેક ચૂંડી અપની હી શક્તિસે બજતી હૈ । દો લકડિયાં એકત્રિત હોતી હૈને તો વે ચૂંડિયોંકી તરહ નહીં બજતી, ક્યોંકિ ઉનમેં ઉસ તરહકી ઉપાદાન શક્તિ નહીં હૈ । કભી દો ચૂંડિયાં ટક્કર લગનેસે ટૂટ ભી જાતી હૈને તબ વે વૈસી ક્યોં નહીં બજતી ? ઉનમેં વૈસી

આવાજ હોનેકી ઉપાદાન શક્તિ નહીં હૈ, કિન્તુ ટૂટનેરૂપ યોગ્યતા હૈ ઇસલિયે વૈસા હોતા હૈ। દૂસરે ચન્દ્રમા હૈ ઇસલિયે આઁખકો ઉંગલીસે દબાને પર દો ચન્દ્રમા દિખાઈ દેતે હોં યહ બાત ભી ઠીક નહીં હૈ। યદિ ચન્દ્રમાકે કારણ એસા હો તો જો ચન્દ્રમાકો દેખતે હોં તન સબકો દો ચન્દ્રમા દિખાઈ દેને ચાહિયે કિન્તુ એસા નહીં હોતા, ક્યોંકિ ઇસમેં ચન્દ્રમાકા કારણ નહીં હૈ। એક દેખનેવાલેકો ચન્દ્રમા એક હી સ્પષ્ટ દિખાઈ દેતા હૈ। ઔર દૂસરે દેખનેવાલે કો દો ચન્દ્રમા દિખાઈ દેતે હોં। યહોઁ દેખનેવાલેકી દૃષ્ટિમેં કુછ અન્તર હૈ। જો દેખનેવાલા અપની આઁખમેં ઉંગલી ગડાકર દેખતા હૈ તસે દો ચન્દ્રમા દિખાઈ દેતે હોં, દૂસરેકો દિખાઈ નહીં દેતે। તસે સિદ્ધ હુઅ કિ નિમિત્તકે અનુસાર કાર્ય નહીં હોતા, કિન્તુ ઉપાદાન કારણકી શક્તિકે અનુસાર કાર્ય હોતા હૈ, ઇસીપ્રકાર જબ જીવ સ્વરૂપકો ભૂલકર વિપરીત દૃષ્ટિસે વિકાર કરતા હૈ તબ વહ તસે સ્વયં હી કરતા હૈ, કોઈ પર નહીં કરતા। સામને નિમિત્ત તો એકકા એક હી હૈ તથાપિ ઉપાદાનકી યોગ્યતાકે કારણ પરિણામમેં અંતર હોતા હૈ।

ઇસકા દૃષ્ટાંત ઇસ પ્રકાર હૈ—કોઈ એક સુન્દર મરી હુઈ વેશયા માર્ગમેં પડી થી, તસે સાધુ, ચોર, વિષયાસક્ત પુરુષ ઔર કુત્તેને દેખા। ઉનમેંસે સાધુને વિચાર કિયા કિ અરે એસા મનુષ્યભવ પાકર ભી આત્માકો પહિચાને બિના યહ મર ગઈ। ચોરને વિચાર કિયા કિ યદિ કોઈ યહોઁ ન હો તો ઇસકે શરીર પરસે ગહને ઉતાર લું, વિષયાસક્ત પુરુષને યહ સોચા કિ યદિ યહ જીવિત હોતી તો ઉસકે સાથ ભોગ-ભોગતા, ઔર કુત્તેને એસા વિચાર કિયા કિ યદિ યહોઁસે સબ લોગ ચલે જાય તો મૈં ઇસકે શરીરકે માંસકો ખાऊં।

અબ દેખિયે, યહોઁ પર સબકે એકસા હી નિમિત્ત હૈ તથાપિ

પ્રત્યેકકી ઉપાદાનકી સ્વતંત્રતાકે કારણ વિચારમેં કિતના અન્ત હો ગયા। યદિ નિમિત્તકા અસર હોતા હો તો સબકે વિચાર એક સમાન હોના ચાહિયે, કિન્તુ ઐસા નહીં હુआ, ઇસસે સિદ્ધ હૈ કી ઉપાદાનકી સ્વાધીનતાસે હી કાર્ય હોતા હૈ। જીવ સ્વયં હી પાપરાગ-પુણ્યરાગ યા પુણ્ય-પાપ રહિત શુદ્ધ વીતરાગ ભાવમંસે જૈસા ભાવ કરના ચાહે વૈસા ભાવ કર સકતા હૈ।

યહ તો સમજી જા સકને યોગ્ય ધર્મ કી બાત હૈ, પ્રથમ દશા મેં સમજનેકે લિયે સાધારણ બાત હૈ। સમ્યગ્દર્શન અર્થાત् સ્વતંત્ર પરિપૂર્ણ આત્મસ્વભાવભાવકી પહિચાનકો પ્રગટ કરનેકે પૂર્વ વસ્તુકા યથાર્થ કરનેકે લિયે યહ પ્રથમ ભૂમિકા હૈ। કલ્યાણકે લિયે યહ અપૂર્વ સમજી હૈ। યહ માત્ર શબ્દોંકી બાંં નહીં હૈનું, કિન્તુ યહ તો કેવળજ્ઞાનકી પ્રાસિકી બારહખડાંકી પ્રથમ ભૂમિ માત્ર હૈ। ઇસલિયે ઇસે રુचિપૂર્વક ઠીક સમજના ચાહિયે।

અજ્ઞાની કહતા હૈ—કર્મકે નિમિત્તકે બિના આત્માકે વિકાર નહીં હોતા, ઇસલિયે કર્મ હી વિકાર કરતા હૈ। જ્ઞાની કહતા હૈ—આત્મા સ્વયં જિતના વિકાર કરતા હૈ તબ ઉતના અંશ કર્મકો નિમિત્ત કહા જાતા હૈ, લેકિન વહ કર્મ આત્માકો વિકાર નહીં કરતા। કોઈ હજારોં ગાલિયાઁ દે તો વહ ક્રોધકા કારણ નહીં હૈ, કિન્તુ જીવ યદિ ક્ષમાકો છોડકર ક્રોધ કરે તો ગાલીકો ક્રોધકા નિમિત્ત કહા જાતા હૈ। જીવ યદિ અપને ભાવમે ક્ષમાકો સુરક્ષિત રહ્યે તો હજારોં યા કરોડોં ગાલિયોંકે હોને પર ભી ઉસે નિમિત્ત નહીં કહા જા સકતા। ઉપાદાનકો ભાવાનુસાર સામનેકી વસ્તુમેં નિમિત્તપનકા આરોપ આતા હૈ, કિન્તુ સામનેકી વસ્તુકે કારણ ઉપાદાનકા ભાવ હો યહ કદાપિ નહીં હોતા। ઉપાદાન જબ સ્વાધીનતાપૂર્વક અપના

कार्य करता है तब दूसरी वस्तु मात्र निमित्तरूप उपस्थित होती है ऐसा सर्वज्ञदेवने देखा है, तब हे निमित ! मैं उससे इनकार कैसे कर सकता हूँ ।

यहाँ उपादान यह कहना चाहता है कि जगत्‌की दूसरी वस्तुएँ उपस्थित हैं, उन्हें अपने ज्ञानमें जानता तो हूँ, दूसरी वस्तुको जाननेमें कोई हर्ज नहीं है, किन्तु दूसरी वस्तु मुझमें कुछ कर सकती है यह बात मुझे मान्य नहीं है । जगतमें अनन्त पर द्रव्य हैं वे सब सदा स्वतंत्र भिन्न भिन्न हैं यदि यों न माने तो ज्ञान असत् है और यदि यह मानें कि एक द्रव्य दूसरे द्रव्यका कुछ कर सकता है तो भी ज्ञान असत् ही है जीव तीव्र राग-द्वेष करता है और उसके निमित्तसे जो कर्म बँधते हैं । उन कर्मोंका जब उदय आता है तब जीवको तीव्र राग-द्वेष करना ही होता है—यह बात बिल्कुल गलत है और जीवकी स्वाधीनताकी हत्या करनेवाली है । जब जीव राग-द्वेष करता है तब कर्मका निमित्त तो होता है, किन्तु कर्म जीवके राग-द्वेष नहीं कराते । जीव द्रव्य अथवा पुद्गल द्रव्य दोनों अपनी पर्यायमें स्वतंत्र हैं और अपनी—अपनी अविकारी अथवा विकारी अवस्थाको स्वयं ही स्वतंत्रतया करते हैं । कोई एक दूसरेका कर्ता नहीं है, इस प्रकार स्वतंत्र वस्तुस्वभावकी पहचान करना सो यही प्रथम धर्म है ।

आत्माके गुणके लिये पर वस्तुकी सहायताकी आवश्यकता है, पर वस्तु आत्माके गुण या दोष उत्पन्न करती है यह मान्यता ठीक नहीं है, यह बात इस संवादमें सिद्ध की गई है । यदि पर वस्तु आत्मामें दोष उत्पन्न करती है तो पर वस्तु तो हमेशा रहती है, इसलिये दोष भी स्थायी हो जायेंगे और वे कभी दूर नहीं हो सकेंगे और यदि

ગુણકे લિયે આત્માકો પર વસ્તુકી આવશ્યકતા હો તો ગુણ પરાધીન હો જાયેંગે, પરન્તુ ગુણ ભી સ્વાધીન સ્વભાવ હૈ, ઇસલિયે આત્માકે ગુણ-દોષોંકો પર વસ્તુએં ઉત્પન્ન નહીં કર સકતી। જब જીવ સ્વયં અપના કાર્ય કરતા હૈ તબ વહ નિશ્ચય (ઉપાદાન) હૈ ઔર અન્ય વસ્તુકી ઉપસ્થિતિ વ્યવહાર (નિમિત્ત) હૈ। યહ દોનોં હૈને અવશ્ય કિન્તુ અન્ય વસ્તુ ઉસમેં ગુણ-દોષ ઉત્પન્ન કરનેકે લિયે સમર્થ નહીં હૈ।

પैસા હો તો પુણ્ય ઉત્પન્ન હો ઔર શરીર અચ્છા હો તો ધર્મ હો, યહ દોનોં માન્યતાયેં બિલ્કુલ મિથ્યા હૈ। ઇસીપ્રકાર દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્રકી ઉપસ્થિતિ જીવકો ધર્મ પ્રાસ કરાતી હૈ યહ બાત ભી મિથ્યા હૈ। યદિ જીવ સ્વયં સમજે તો ધર્મ પ્રાસ કરે ઔર જબ સ્વયં ધર્મકો પ્રાસ કરતા હૈ તબ વિનયકે લિયે યહ કહા જાતા હૈ કી સદગુરુને ધર્મ સમજાયા, યહ વ્યવહાર હૈ કિન્તુ વાસ્તવમેં કોઈ કિસીકો ધર્મ સમજાનેકે લિયે સમર્થ નહીં હૈ। ઇસ પ્રકારકે નિશ્ચયકી યદિ પ્રતીતિ હો તો ઇસ વ્યવહારકા કથન સચ્ચા કહા જાતા સકતા હૈ ઐસા ન હો તો વ્યવહાર અસત્ત હૈ હી।

નિમિત્તકા તર્ક થા કિ હે ઉપાદાન તેરી યહ સબ બાત તો ઠીક હૈ, કિન્તુ તેરી આત્મામાં જો દોષ હોતા હૈ વહ દોષ ક્યા તેરે સ્વભાવમાંસે આતા હૈ? કદાપિ નહીં। દોષકે લિયે અન્ય વસ્તુકી ઉપસ્થિતિ આવશ્યક હૈ, ઇસલિયે મૈં કહતા હું કી નિમિત્તકે બલસે હી દોષ હોતે હોએં।

ઉપાદાનને ઇસકે ઉત્તરમાં કહા કિ હે નિમિત્ત ! જબ ઉપાદાન અપના કાર્ય કરતા હૈ તબ નિમિત્તકી ઉપસ્થિતિ હોતી હૈ યોં શ્રી સર્વજ્ઞ ભગવાનને દેખા હૈ તબ મૈં ઉસસે ઇનકાર કેસે કર સકતા હું, પરન્તુ અન્ય ઉપસ્થિત વસ્તુ આત્માકો બિલ્કુલ વિકાર નહીં કરાતી।

“યदि માત્ર ઉપાદાનસे હી કાર્ય હો સકતા હો તો ક્યા બિના કર્મકે હી આત્મામેં અવગુણ હોતે હુંએ ? બિના કર્મકે દોષ નહીં હોતે, ઇસલિયે કર્મકા બલ હી આત્મામેં રાગાદિ ઉત્પન્ન કરાતે હુંએ ।” ઇસપ્રકાર અજ્ઞાની જન ઉપાદાનકો પરાધીન માનતે હુંએ । ઉપાદાનકી સ્વાધીનતાકો પ્રગટ કરતે હુયે જ્ઞાની કહતે હુંએ કી જીવ સ્વયં સમજ્ઞે તો વહ મુક્તિકો પ્રાસ કરતા હૈ, ઉસે કર્મ નહીં રોક સકતે ઔર જીવ સ્વયં દોષ કરતા હૈ તો કર્મ ઇત્યાદિ અન્ય વસ્તુકો નિમિત્ત કહા જાતા હૈ, પરન્તુ કર્મ જર્બદસ્તીસે આત્માકો વિકાર નહીં કરાતે ઇસપ્રકાર પર વસ્તુકી નિમિત્તરૂપ ઉપસ્થિતિ હૈ, ઇતના જ્ઞાનમેં સ્વીકાર કિયા કિન્તુ વહ ઉપાદાનકે લિયે કિંચિત् માત્ર ભી કુછ કરતા હૈ ઇસ બાતકો બિલકુલ જડસે હી સમાસ કર દિયા હૈ । ૨૧ ।

અબ નિમિત્ત કુછ ઢીલા હોકર ઉપાદાન ઔર નિમિત્ત દોનોંકો એક સમાન [૫૦ પ્રતિશત] કહનેકે લિયે ઉપાદાનકો સમજ્ઞાતા હૈ—

જો દેખ્યો ભગવાનને સો હી સાંચો આહિં ।

હમ તુમ સંગ અનાદિકે બલી કહોગે કાંહિ ॥૨૨॥

અર્થ :—નિમિત્ત કહતા હૈ કી ભગવાનને જો દેખા હૈ વહી સચ હૈ મેરા ઔર તેરા અનાદિકાલીન સમ્બન્ધ હૈ, ઇસલિયે હમ દોનોંમન્દે બલવાન કિસે કહા જાય ? અર્થાત् કમસે કમ યહ તો કહો હમ દોનોં સમાન હુંએ । સમકક્ષ હુંએ ।

નિમિત્ત :—હે ઉપાદાન ! ભગવાન શ્રી જિનેન્દ્રદેવને હમ દોનોંકો (ઉપાદાન-નિમિત્ત તથા નિશ્ચય-વ્યવહારકો) દેખા હૈ તબ ભગવાનને જો દેખા હૈ વહ સત્ય હૈ । હમ દોનોં અનાદિકાલસે એક સાથ રહ રહે હુંએ, ઇસલિયે કોઈ બલવાન નહીં હૈ—દોનોં સમાન હુંએ, કમસે કમ ઇતના તો કહો ।

ઉપાદાન :—નહીં, નહીં। નિમિત્તાધીન પરાવલમ્બી દૃષ્ટિ સે (વ્યવહારનયકા આશ્રયસે) તો જીવ અનાદિકાલસે પરિભ્રમણ કર રહા હૈ। સંસારકે અર્ધમંદિર—સ્ત્રી, ધન ઇત્યાદિકે નિમિત્તસે હોતે હું ઔર ધર્મ દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્રકે નિમિત્તસે હોતે હું ઇસપ્રકાર પરાધીન માનનેવાળા નિમિત્તદૃષ્ટિસે હી મિથ્યાત્વ હૈ ઔર ઉસીકા ફલ સંસાર હૈ।

નિમિત્ત :—ભગવાનને એક કાર્યમેં દો કારણ દેખે હું, ઉપાદાન કારણ ઔર નિમિત્ત કારણ। ઇસલિયે કર્મમેં ઉપાદાન ઔર નિમિત્ત દોનોંકે ૫૦—૫૦ પ્રતિશત રખિયે। સ્ત્રીકા નિમિત્ત તો વિકાર હૈ ઔર ગાલી દેનેવાળા હો તો ક્રોધ હોતા હૈ, ઇસલિયે ૫૦ પ્રતિશત નિમિત્ત કરતા હૈ ઔર ૫૦ પ્રતિશત ઉપાદાન કરતા હૈ, ઇસ પ્રકાર દોનોંકે એકત્રિત હોનેસે કાર્ય હોતા હૈ, યહ સીધા હિસાબ હૈ।

ઉપાદાન :—ગલત, બિલ્કુલ ગલત। યહ ૫૦-૫૦ પ્રતિશતકા સીધા હિસાબ નહીં, કિન્તુ દો ઔર દો = તીન (૨ + ૨ = ૩) જૈસી સ્પષ્ટ ભૂલ હૈ। યદિ સ્ત્રી અથવા ગાલી ૫૦ પ્રતિશત વિકાર ઉત્પન્ન કરતી હો તો કેવળી સર્વજ્ઞકે ભી વિકાર હોના ચાહિયે, કિન્તુ કોઈ ભી નિમિત્ત એક પ્રતિશત ભી કિસીકો ભી વિકાર કરાનેમેં સમર્થ નહીં હૈ। જબ જીવ સ્વયં શત પ્રતિશત સ્વતઃ વિકાર કરતા હૈ તબ પરવસ્તુકી ઉપસ્થિતિકો નિમિત્ત કહા જાતા હૈ ઇસ સમજ્ઞમેં હી સ્પષ્ટ હિસાબ હૈ કે પ્રત્યેક દ્રવ્ય ભિન્ન રહે ઔર સ્વતંત્રતયા અપની અપની અવસ્થાઓંકે કર્તા હોનેસે કોઈ દ્રવ્ય કિસી દૂસરેકા કુછ ભી નહીં કર સકતા।

ઇસ દોહેમેં નિમિત્તકી પ્રાર્થના હૈ કે, હમ દોનોં સમકક્ષી રહેં। અનાદિકાલસે જીવકે સાથ કર્મ ચિપકે હુયે હું ઔર વે જીવકે વિકારમેં નિમિત્ત હો રહે હું। નિમિત્તરૂપ કર્મ અનાદિકાલસે હું,

ઇસલિયે ઉન્હેં જીવકે સાથ સમકક્ષી તો રખિયે । ૨૨।

અબ ઉપાદાન એસા ઉત્તર દેતા હૈ કિ :— નિમિત્તરૂપ જો કર્મકે પરમાણુ હું વે તો બદલતે હી જાતે હું ઔર મૈં ઉપાદાન સ્વરૂપ આત્મા વैસાકા વैસા ત્રિકાલ રહતા હું, ઇસલિયે મૈં હી બલવાન હું :—

ઉપાદાન કહે વહ બલી જાકો નાશ ન હોય ।

જો ઉપજત વિનશત રહે બલી કહા તે સોય ॥ ૨૩ ॥

અર્થ :— ઉપાદાન કહતા હૈ— જિસકા નાશ નહીં હોતા વહ બલવાન હૈ, જો ઉત્પત્ત હોતા હૈ ઔર જિસકા વિનાશ હોતા હૈ વહ બલવાન કૈસે હો સકતા હૈ ?

નોટ— ઉપાદાન સ્વયં સદા કાર્યરૂપ પરિણત હાનેવાળી અખંડ એકરૂપ વસ્તુ હૈ, ઇસલિયે ઉસકા નાશ નહીં હોતા, નિમિત્ત તો સંયોગરૂપ હૈ, આત્મ ઔર જાતા હૈ ઇસલિયે વહ નાશ રૂપ હૈ અતઃ ઉપાદાન હી બલવાન હૈ ।

જીવ સ્વયં અજ્ઞાન ભાવસે ભલે અનાદિકાલસે નયા નયા રાગદ્વેષ કિયા કરે તથાપિ નિમિત્ત કર્મ અનાદિસે એકસે નહીં રહતે વે તો બદલતે હી રહતે હું । પુરાને નિમિત્ત કર્મ ખિર જાતે હું ઔર નયે બંધતે હું તથા ઉનકા સમય પૂરા હોને પર વે ભી ખિર જાતે હું । જીવ યદિ નયા રાગ-દ્વેષ કરતા હૈ તો ઉન કર્મોંકો નિમિત્ત કહા જાતા હૈ, ઇસ પ્રકાર ઉપાદાન સ્વરૂપ આત્મા તો અનાદિકાલસે વैસાકા વैસા હી રહતા હૈ ઔર કર્મ બદલતે રહતે હું, ઇસલિયે મૈં હી (ઉપાદાન હી) બલવાન હું । અપને ગુણોંકો પ્રગટ કરનેકી શક્તિ ભી મુદ્દમેં હી હૈ । સચ્ચે દેવ, ગુરુ ભી પૃથ્વક પૃથ્વક બદલતે જાતે હું ઔર ઉનકી સચ્ચી વાણી ભી બદલતી જાતી હૈ [ભાષાકે શબ્દ સદા એકસે નહીં રહતે] પરંતુ સચ્ચે દેવ, શાસ્ત્ર, ગુરુ ઔર

उनकी वाणीका ज्ञान करते समय मेरा अपना ही ज्ञान ज्ञानसे काम करते हैं। मैं आत्मा त्रिकाल हूँ और गुण अथवा दोषके निमित्त सब बदलते ही जाते हैं। कर्मोंके परमाणु भी बदलते जाते हैं तब फिर कर्म बड़े हैं या मैं? अज्ञानियोंकी यह महा मिथ्यात्वरूप भयङ्कर भूल है कि वे ऐसा मानते हैं कि कर्म आत्माके पुरुषार्थको रोकते हैं आत्माके पुरुषार्थको पराधीन माननेवाले महामिथ्यात्वरूप सबसे बड़े दोषको अपने ऊपर ले लेते हैं। वीतराग शासनमें परम सत्य वस्तु, स्वरूपसे प्रगट है कि, आत्माके भावमें कर्मकी शक्ति बिलकुल नहीं है मात्र आत्माका ही बल है। आत्मा सम्पूर्ण स्वाधीन है। अपनी स्वाधीनतासे अपने चाहे जैसे भाव कर सकता है, आत्मा स्वयं जिस समय जैसा पुरुषार्थ करता है, तब वैसा ही पुरुषार्थ हो सकता है, इस प्रकारकी आत्मस्वाधीनताकी समझ ही मिथ्यात्वके सबसे बड़े दोषको नाश करनेका एक मात्र उपाय है।

अरे भाई! तू आत्मा स्वतंत्र वस्तु है, तेरे भावसे तुझे हानि-लाभ है, कोई पर वस्तु तुझे हानि-लाभ नहीं करती। जीव यदि इसप्रकारकी यथार्थ प्रतीति करे तो वह स्वलक्ष्यसे मुक्तिको प्राप्त करे, परन्तु यदि जीव अपने भावको न पहचाने और यही मानता रहे कि पर निमित्तसे निजको हानि-लाभ होता है तो उसका पर लक्ष्य कदापि नहीं छूट सकता और स्वकी पहिचान भी कभी नहीं हो सकती, इसलिये वह संसारमें चक्कर लगाया करता है। अतः उपादान और निमित्त इन दोनोंके स्वरूपको पहचानकर यह निश्चय करना चाहिये कि उपादान और निमित्त दोनों पृथक् पृथक् पदार्थ हैं, कभी कोई एक दूसरेका कार्य नहीं करते। इसप्रकार निश्चय करके निमित्तके लक्ष्यको छोड़कर अपने उपादान स्वरूपको

લક્ષ્યમેં લેકર સ્થિર હોના હી સુખી હોનેકા—મોક્ષકા ઉપાય
હૈ॥૨૩॥

નિમિત્તકા તર્ક—

ઉપાદાન તુમ જોર હો તો ક્યોં લેત અહાર।

પર નિમિત્તકે યોગ સોં જીવત જવ સંસાર॥૨૪॥

અર્થ :—નિમિત્ત કહતા હૈ—હે ઉપાદાન ! યદિ તેરા બલ હો
તો તૂ આહાર ક્યોં લેતા હૈ ? સંસારકે સભી જીવ પર નિમિત્તકે યોગસે
જીતે હૈને।

હે ઉપાદાન ! ઇન કર્મ ઇત્યાદિકો જાને દીજિયે । યહ તો દૃષ્ટિસે
દિખાઈ દેતે નહીં, કિન્તુ યહ તો સ્પष્ટ દિખાઈ દેતા હૈ કિ આહારકે
નિમિત્તસે તૂ જી રહા હૈ યદિ તેરી શક્તિ હો તો તૂ આહાર ક્યોં લેતા
હૈ ? બિના આહારકે અકેલા ક્યોં નહીં જીતા ? અરે ! છઠે ગુણસ્થાન
તક મુનિરાજ ભી આહાર લેતે હૈને તબ આહારકે નિમિત્તકી તુઝે
આવશ્યકતા હુર્દી યા નહીં ? સારા સંસાર આહારકે હી નિમિત્તસે જી રહા
હૈ । ક્યા આહારકે બિના માત્ર ઉપાદાન પર જિયા જા સકતા હૈ ? સચ
તો યહ હૈ કિ નિમિત્ત હી બલવાન હૈ ।

ઇસપ્રકાર નિમિત્ત પક્ષકા વકીલ તર્ક કરતા હૈ, જો વકીલ
હોતા હૈ વહ અપને હી મુવક્કિલકી ઓરસે તર્ક ઉપસ્થિત કરતા હૈ,
વહ અપને વિરોધી પક્ષકે સચ્ચે તર્કકો જાનતા હુઅ ભી કભી ઉસ
તર્કકો પેશ નહીં કરતા । યદિ વહ વિરોધી પક્ષકે ઓરકે તર્કકો
ઉપસ્થિત કરે તો વહ વકીલ કેસે કહલાયેગા । યહાઁ નિમિત્તકા
વકીલ કહતા હૈ કિ નિમિત્તકી ભી કુછ દહાર્દીયાઁ હૈને, માત્ર ઉપાદાન
હી કામ નહીં કરતા, ઇસલિયે નિમિત્તકી શક્તિકા આધાર ભી
સ્વીકાર કરો ।૨૪।

ઉપાદાનકા ઉત્તર—

જો આહારકે જોગ સોં જીવત હું જગમાંછિ ।

તો વાસી સંસારકે મરતે કોઈ નાંછિ ॥૨૫॥

અર્થ :—ઉપાદાન કહતા હૈ કિ યદિ આહારકે યોગસે જગતકે જીવ જીતે હોં તો સંસારવાસી કોઈ ભી જીવ નહીં મરતા ।

હે નિમિત્ત ! આહારકે કારણ જીવન નહીં ટિકતા । યદિ જગતકે જીવોંકા જીવન આહારસે ટિકતા હો તો ઇસ જગતમેં કિસી જીવકો મરના હી નહીં ચાહિયે, કિન્તુ ખાતે-ખાતે ભી જગત્કે અનેક જીવ મરતે દેખે ગયે હું, ઇસસે સિદ્ધ હૈ કિ આહાર જીવનકા કારણ નહીં હૈ સબ અપની અપની આયુસે જીતે હું, જબ તક આયુ હોતી હૈ તબ તક જીતા હૈ ઔર આયુકે ન હોને પર ચક્રવર્તી વાસુદેવકે લિયે બનાયે ગયે ‘સિંહ કેશરિયા લડ્ડુ’ ખાને પર ભી મર જાતા હૈ । જહું આયુ સમાસ હુઈ વહું આહાર ક્યા કરેગા ? આઠોં પહર ખાન-પાન ઔર આરામસે શરીરકી ચાકરી કરને પર ભી જીવ ક્યોં મર જાતે હું ? આહારકે નિમિત્તકો લેકર ઉપાદાન નહીં ટિકતા । એક વસ્તુમેં દૂસરી વસ્તુકે કારણ કુછ ભી નહીં હોતા, ઇસલિયે હે નિમિત્ત ! તેરી બાત ગલત હૈ । ભોજન કરનેકે લિયે બૈઠા હો, ભોજન કરકે પેટ ભર લિયા હો, હાથમેં ગ્રાસ મौજૂદ હો ફિર ભી શરીર છૂટ જાતા હૈ । યદિ આહારસે શરીર ટિકતા હો તો ખાનેવાળા કોઈ નહીં મરના ચાહિયે ઔર સભી ઉપવાસી મર જાને ચાહિયે, પરન્તુ આહાર કરનેવાળે ભી મરતે હું ઔર બિના આહારકે ભી પવનભક્ષી વર્ષોં તક જીતે રહતે હું, ઇસલિયે આહારકે સાથ જીવન-મરણકા કોઈ સમ્બન્ધ નહીં હૈ । આહારકા સંયોગ ઉન પરમાણુકે કારણસે આતે હું ઔર શરીરકે પરમાણુ શરીરકે કારણ ટિકતે હું । આહાર ઔર શરીર દોનોંકે પરમાણુ ભિન્ન હું ।

આહારકી તરહ દવાકે કારણ ભી શરીર નહીં ટિકતા ઔર ન દવાકે કારણ રોગ હી દૂર હોતા હૈ। હજારોં આદમી ઔषધિયાઁ લાતે હૈનું ખાતે હૈનું, કિન્તુ રોગ નહીં મિટતા ઔર દવાકે બિના ભી રોગ મિટ જાતા હૈ, યહ તો સ્વતંત્ર દ્રવ્યકી સ્વતંત્ર અવસ્થાયેં હૈનું એક વસ્તુકે કારણ દૂસરી વસ્તુમેં કાર્ય હો, યહ બાત પવિત્ર જૈનર્દર્શનકો માન્ય નહીં હૈ ક્યોંકિ, વસ્તુસ્થિતિ હી વૈસી નહીં હૈ। જિસે ઐસા વિપરીત વિશ્વાસ હૈ કે એક દ્રવ્યકે કારણ દૂસરે દ્રવ્યકા કાર્ય હોતા હૈ વે મહા અજ્ઞાની હૈનું ઉસે વસ્તુસ્થિતિકી ખબર નહીં હૈ, જૈનધર્મકો નહીં જાનતા। ૨૫।

અબ નિમિત્ત તર્ક ઉપસ્થિત કરતા હૈ :—

સૂર સોમ મણિ અગ્નિકે નિમિત્ત લખેં યે નૈન।

અંધકારમેં કિત ગયો ઉપાદાન દૃગ દૈન॥૨૬॥

અર્થ :—નિમિત્ત કહતા હૈ—સૂર્ય, ચન્દ્રમા, મણિ અથવા અગ્નિકા નિમિત્ત હો તો આઁખ દેખ સકતી હૈ, યદિ ઉપાદાન દેખનેકા કામ કર સકતા હૈ તો અન્ધકારમેં ઉસકી દેખનેકી શક્તિ કહાઁ ચલી જાતી હૈ (અન્ધકારમેં આઁખસે ક્યોં દિખાઈ નહીં દેતા)।

તૂ સર્વત્ર ‘મૈં–મૈં’ કરતા હૈ ઔર યહ કહતા હૈ કે સબ કુછ મેરી (ઉપાદાનકી) શક્તિસે હી હોતા હૈ, પરન્તુ હે ઉપાદાન ! તૂ દેખનેકા કામ તો સૂર્ય, ચન્દ્ર, મણિ અથવા દીપકકે નિમિત્તસે હી કર સકતા હૈ। યદિ તેરે જ્ઞાનસે હી જાનના હોતા હો તો અન્ધેરેમેં તેરા જ્ઞાન કહાઁ ચલા જાતા હૈ ? દીપક ઇત્યાદિકે બિના તૂ અંધેરેમેં ક્યોં નહીં દેખ સકતા ? ઔર ફિર બિના પુસ્તકકે તુઝે જ્ઞાન ક્યોં નહીં હોતા ? ક્યા બિના શાસ્ત્રકે માત્ર જ્ઞાનમેંસે જ્ઞાન હોતા હૈ ? દેખો યદિ સામને સમયસાર શાસ્ત્ર ન રખ દિયા જાય તો ક્યા ઇસકે બિના જ્ઞાન હોતા હૈ ? યદિ જ્ઞાનસે હી જ્ઞાન હોતા હો તો સામને શાસ્ત્ર ક્યોં રખતે

हो ? तात्पर्य यह है कि सर्वत्र मेरा ही बल है। तू अपने 'अहं'—को छोड़ और यह स्वीकार कर कि मेरी भी शक्ति है। ऐसा निमित्तका तर्क है। २६।

उपादानका उत्तर—

सूर सोम मणि अग्नि जो, करे अनेक प्रकाश।
नैन शक्ति बिन ना लखें, अंधकार सम भास॥२७॥

अर्थ :—उपादान कहता है कि सूर्य, चन्द्रमा, मणि और दीपक अनेक प्रकारका प्रकाश करते हैं तथापि देखनेकी शक्तिके बिना कुछ भी नहीं दिखाई देता, सब अंधकार सा भाषित होता है।

अरे भाई ! किसी पर वस्तुके द्वारा ज्ञान नहीं हो सकता ज्ञानका प्रकाश करनेवाला तो ज्ञानस्वरूपी आत्मा है और प्रकाश इत्यादिका प्रकाशक भी आत्मा ही है। सूर्य इत्यादिसे ज्ञान प्रकाशित नहीं होता अर्थात् पर निमित्तसे आत्मा ज्ञान नहीं करते। हे निमित्त ! यदि सूर्य, चन्द्रमा या दीपकसे दिखाई देता हो तो अंधेके पास उन सबको रखकर उसमें देखनेकी शक्ति आ जानी चाहिये, किन्तु सूर्य इत्यादि सब कुछ होने पर भी अंधेको क्यों नहीं दिखाई देता। उपादानमें ही जाननेकी शक्ति नहीं है, इसलिये वह नहीं जान सकता। यदि उपादानमें जाननेकी शक्ति हो तो (बिल्ली इत्यादिक) अंधेरेमें भी देख सकते हैं। जहाँ प्राणीकी आँख ही जाननेकी शक्तिसे युक्त है, वहाँ उसे कोई अंधेरा नहीं रोक सकता। इसी प्रकार सम्यगदर्शन, सम्यगज्ञान इत्यादि आत्माके गुणोंका चैतन्यप्रकाश किसी संयोगसे प्रगट नहीं होता, किन्तु आत्मस्वभावसे ही वह प्रगट होता है। जहाँ आत्मा स्वयं पुरुषार्थके द्वारा सम्यगदर्शनादि रूप परिणमन करता है वहाँ उसे कोई निमित्त रोकनेवाला अथवा

सहायक नहीं है, तात्पर्य यह है कि निमित्तका दूसरों पर कोई बल नहीं है।

इसी प्रकार शास्त्रकी सहायतासे भी ज्ञान नहीं होता। समयसार शास्त्र हजारों आदमियोंके पास एकसा ही होता है। यदि शास्त्रसे ज्ञान होता हो तो उन सबको एकसा ही ज्ञान होना चाहिये, परन्तु ऐसा नहीं होता। एक ही शास्त्रके होने पर भी कोई सीधा अर्थ समझकर मिथ्यात्वका नाश करता है और कोई विपरीत अर्थ करके उलटा मिथ्यात्वको पुष्ट करता है, ऐसी स्थितिमें शास्त्र क्या करेगा? समझ तो अपने ज्ञानमेंसे ही निकाली जाती है। किसी शास्त्रमेंसे ज्ञान नहीं हो सकता। मैं अपने ज्ञानके द्वारा अपने स्वतंत्र आत्मस्वभावकी पहिचान करूँ तो मुझे धर्मका लाभ हो सकता है, किसी संयोगसे लाभ मानते हैं वे अज्ञानी हैं।

अहा! देखो तो उपादान स्वभावकी कितनी शक्ति है। कहीं भी किंचित्‌मात्र भी पराधीनता नहीं पुषाती। ऐसे उपादान स्वरूपको पहचानकर उसका जो आश्रय करता है वह अल्पकालमें ही मुक्तिको प्राप्त कर लेता है। जीवोंने अनादिकालसे अपनी शक्तिकी पहिचान ही नहीं की, इसलिये परकी आवश्यकताको मान बैठे इसीलिये पराधीन होकर दुःखी हो रहे हैं, यह जिस प्रकार कहा जाता है उसीप्रकार अपनेको स्वाधीनरूपमें सर्वप्रथम पहचानना चाहिये, यही मुक्तिका मार्ग है। २७।

अब निमित्त तर्क उपस्थित करता है :—

कहै निमित्त वे जीव को मो बिना जगके माहिं,
सबै हमारे वश परे हम बिन मुक्ति न जाहिं॥२८॥

अर्थ :—निमित्त कहता है कि मेरे बिना जगतमें मात्र जीव

क्या कर सकता है ? सभी मेरे वश में है, मेरे बिना जीव मोक्ष भी में नहीं जा सकता ।

बिना निमित्तके जीव मुक्तिको नहीं पाता । पहले मनुष्य शरीरका निमित्त, फिर देव-शास्त्र-गुरुका निमित्त, फिर मुनि दशामें महाब्रतादिका शुभ रागका निमित्त इसप्रकार समस्त निमित्तकी परम्पराके बिना, जीव मुक्ति प्राप्त नहीं कर सकता । क्या बीचमें व्रतादिका पुण्य आये बिना कोई जीव मुक्त हो सकता है ? कदापि नहीं । इससे सिद्ध है कि पुण्य निमित्त है और उसीके बलसे जीव मुक्ति प्राप्त करता है । यह निमित्तका तर्क है । २८।

उपादान का उत्तर—

उपादान कहै रे निमित्त ! ऐसे बोल न बोल,
ताको तज निज भजत हैं ते ही करें किलोल ॥२९॥

अर्थ :—उपादान कहता है कि हे निमित्त ! ऐसी बात मत कर । तेरे ऊपरकी दृष्टिको छोड़कर जो जीव अपना भजन करता है वही किलोल (आनन्द) करता है ।

हे निमित्त ! तेरे प्रतापसे जीव मुक्तिको पाता है, इस व्यर्थ बातको रहने दे, क्योंकि शरीर, देव-शास्त्र-गुरु अथवा पंचाणुव्रत इन सब निमित्तोंके लक्ष्यसे तो जीवको रग ही होता है और उसे संसारमें परिघ्रिमण करना होता है, किन्तु जब इन सब निमित्तोंके लक्ष्यको छोड़कर और पंचमहाब्रतोंके विकल्पको भी छोड़कर, अपने अखंडानन्दी आत्मस्वभावकी भावना करके, सम्यग्दर्शन ज्ञान-पूर्वक जो अन्तरंगमें स्थिरता करता है वही जीव मुक्तिको पाता है और वही परमानन्दको भोगता है । निमित्तके लक्ष्यसे आनन्दानुभव नहीं हो सकता । जो निमित्तकी दृष्टिमें रुक जाते हैं वे

मुक्ति को नहीं पाते। इसप्रकार निमित्तके बलवान होनेका तर्क खंडित हो गया। २९।

निमित्त कहता है—

कहै निमित्त हमको तजैं ते कैसे शिव जात,
पंच महाव्रत प्रगट है और हु क्रिया विष्वात॥३०॥

अर्थ :—निमित्त कहता है कि मुझे छोड़कर कोई मोक्ष कैसे जा सकता है ? पंचमहाव्रत तो प्रगट हैं ही और दूसरी क्रियायें भी प्रसिद्ध हैं, जिन्हें लोग मोक्षका कारण मानते हैं।

शास्त्रोंमें तो निमित्तके पक्षमें शास्त्रोंके पृष्ठके पृष्ठ भरे पड़े हैं तब फिर आप निमित्तकी सहायतासे इनकार कैसे करते हैं ? पंचमहाव्रत, समिति, गुसि इत्यादिका शास्त्रोंमें विशद् वर्णन है। क्या उनको धारण किये बिना जीव मोक्ष को जा सकता है। मुझे छोड़कर जीव मोक्ष जा ही नहीं सकता। अहिंसादि पंचमहाव्रत परका लक्ष्य करना होता है या नहीं ?

पंच महाव्रतमें पर लक्ष्यको लेकर जो रागका विकल्प उठता है उसे आगे रखकर निमित्त कहता है कि क्या पंचमहाव्रतके रागके बिना मुक्ति होती है ? बात यह है कि पंचमहाव्रतके—शुभरागसे मुक्तिको माननेवाले अज्ञानी बहुत हैं, इसलिये निमित्तने यह तर्क उपस्थित किया है। तर्क सभी रखे ही जाते हैं। यदि ऐसे विपरीत तर्क न हो तो जीवका संसार कैसे बना रहे ? यह सब निमित्ताधीनके तर्क संसार को बनाये रखनेके लिये ठीक हैं अर्थात् निमित्ताधीन दृष्टिसे ही संसार टीका हुआ है। यदि निमित्ताधीन दृष्टिको छोड़कर स्वभावदृष्टि करे तो संसार नहीं टिक सकता। २०।

उपादानका उत्तर—

पंच महाब्रत जोग त्रय और सकल व्यवहार,
पर कौन निमित्त खपाय के तब पहुँचे भवपार॥३१॥

अर्थ :—उपादान कहता है पंच महाब्रत, तीन योग (मन, वचन, काय) की ओरका जोड़ाण और समस्त व्यवहार तथा पर निमित्तके लक्षको दूर करके ही जीव भवसे पार होता है।

ज्ञानमूर्ति आत्माका जितना पर लक्ष्य होता है वह सब विकार भाव है भले ही पंचमहाब्रत हो, किन्तु वे भी विकार हैं। वह विकारभाव तथा अन्य जो-जो व्यवहारभाव हैं वे सब रागको और निमित्तको स्वलक्ष्य द्वारा जीव जब छोड़ देते हैं तब ही वह मोक्षको पाता है। पुण्य-पापरहित आत्मस्वभावकी श्रद्धा, ज्ञान और स्थिरताके द्वारा ही मुक्ति होती है उसमें कहीं राग नहीं होता। पंचमहाब्रत आस्त्रब है, विकार है वह आत्माका यथार्थ चारित्र नहीं है। जो उसे चारित्रिका यथार्थ स्वरूप मानता है वह मिथ्यादृष्टि है। आत्माका चारित्र धर्म उससे परे है। जगत्‌के अज्ञानी जीवों को यह अति कठिन लग सकता है, किन्तु वही परम सत्य महा हितकारी है।

प्रश्न :—पंच महाब्रत चारित्र भले न हो, किन्तु वह धर्म तो है या नहीं ?

उत्तर :—पंच महाब्रत न तो चारित्र है और न धर्म ही। सर्व प्रकारके रागसे रहित मात्र ज्ञायकस्वभावी आत्माकी सम्यक्प्रतीति करनेके बाद ही विशेष स्वरूपकी स्थिरता करनेसे पूर्व पंच महाब्रतके शुभ विकारका भाव मुनिदशामें आ जाता है; किन्तु वह विकल्प है, राग है, विकार है, धर्म नहीं है। क्योंकि वे भाव आत्माके शुद्ध चारित्र और केवलज्ञानको रोकते हैं। आत्माके गुणको रोकनेवाले भावोंमें जो

ધર્મ માનતા હૈ વહ આત્માકે પવિત્ર ગુણોંકા ઘોર અનાદર કર રહા હૈ ઉસે આત્મ-પ્રતીતિ નહીં હૈ।

આત્મપ્રતીતિ યુક્ત સાતવેં-છઠવેં ગુણસ્થાનમેં આત્માનુભવમેં ઝૂલતે હુયે મુનિકો પંચમહાવ્રતકા જો વિકલ્પ છઠવેં ગુણસ્થાનમેં હોતા હૈ વહ રાગ હૈ, આસ્ત્રવ હૈ। વહ આત્માકે કેવલજ્ઞાનમેં વિઘ્ન કરતા હૈ। નિમિત્તને કહા થા કિ યહ મોક્ષમેં મદદ કરતા હૈ; કિન્તુ ઉપાદાન કહતા હૈ કિ વહ મોક્ષમેં બાધક હૈ। ઇન વિકલ્પોંકો તોડ્યકર જીવ જબ સ્વરૂપ સ્થિરતાકી શ્રેણી માંડતા હૈ તબ મોક્ષ હોતા હૈ; કિંતુ પંચમહાવ્રતાદિકો રખકર કભી ભી મોક્ષ નહીં હોતા, ઇસલિયે હે નિમિત્ત ! તેરે દ્વારા ઉપાદાનકા એક ભી કાર્ય નહીં હોતા । ૩૧।

નિમિત્ત કહતા હૈ—

કહૈ નિમિત્ત જગ મૈં બડ્યૌ મો તૈં બડૈ ન કોય,
તીનલોક કે નાથ સવ મો પ્રમાદ તૈં હોય ॥ ૩૨ ॥

અર્થ :—નિમિત્ત કહતા હૈ કિ જગત્માં મૈં બડા હુઁ, મુઝસે બડા કોઈ નહીં હૈ, તીન લોકકા નાથ ભી મેરી કૃપાસે હોતા હૈ।

નોટ :—સમ્યગર્દશનકી ભૂમિકામેં જ્ઞાની જીવકે શુભ વિકલ્પ આને પર તીર્થદ્વાર નામકર્મકા બન્ધ હોતા હૈ, ઇસ દૃષ્ટાંતકો ઉપસ્થિત કરકે નિમિત્ત અપની બલવતાકો પ્રગટ કરના ચાહતા હૈ।

આત્મસ્વભાવસે અજાન ઔર રાગકા પક્ષ કરનેવાલા કહતા હૈ કિ ભલે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ શુભરાગકા આદર નહીં કરતે, ઉસે અપના નહીં માનતે, તથાપિ ત્રિલોકીનાથ તીર્થકરકા જો પદ હૈ વહ મેરી હી (નિમિત્તકી) કૃપાસે મિલતા હૈ। અર્થાત् નિમિત્તકી ઓર લક્ષ કિયે બિના તીર્થકર ગોત્ર નહીં બંધતા, અતઃ ત્રિલોકીનાથ તીર્થકરદેવ ભી મેરે

હી કારણ તીર્થકર હોતે હુંએં। યહ નિમિત્ત પક્ષકા તર્ક હૈ। કિંતુ ઇસમેં ભારી ભૂલ હૈ। નિમિત્તકી કૃપાસે [પર લક્ષ્યી રાગસે] તો જડ પરમાણુઓંકા બંધ હોતા હૈ, ઉનસે કહીં તીર્થકર પદ પ્રગટ નહીં હોતા। તીર્થકર પદ તો આત્માકી વીતરાગદશાસે પ્રગટ હોતા હૈ। નિમિત્તાધીન પરાશ્રિત દૃષ્ટિવાલા માનતા હૈ કિ તીર્થકર ગોત્રકે પુણ્ય પરમાણુઓંકા બંધ હોનેસે કોઈ બડાપ્પન હૈ। ઇસપ્રકાર વહ પુદ્ગલકી ધૂલીસે આત્માકા બડાપ્પન બતલાતા હૈ, પરન્તુ નિમિત્તકી ઓરકે જિસ ભાવસે તીર્થકર નામકા કર્મરૂપી જડ પરમાણુઓંકા બંધ હોતા હૈ વહ ભાવ બડા હૈ યા ઉપાદાનકી ઓરસે જિસ ભાવસે ઉસ રાગકો દૂર કરકે પૂર્ણ વીતરાગતા ઔર કેવલજ્ઞાન દશા પ્રગટ હોતી હૈ, વહ ભાવ બડા હૈ ?

ઇતના ધ્યાન રખના ચાહિયે કિ તીર્થકર નામકર્મકે પરમાણુઓંકા જો બંધ હોતા હૈ વહ રાગ ભાવસે હોતા હૈ, પરન્તુ વીતરાગતા ઔર કેવલજ્ઞાન કહીં ઉસ તીર્થકર નામ કર્મકે બંધકે રાગ ભાવસે નહીં હોતા, પરન્તુ ઉસ રાગભાવકો દૂર કરકે સ્વભાવકી સ્થિરતાસે હી ત્રિલોકપૂજ્ય અરહન્ત પદ પ્રગટ હોતા હૈ, ઇસલિયે રાગ બડા નહીં હૈ, કિન્તુ રાગકો દૂર કરકે પૂર્ણ પદકો પ્રાસ કરકે સ્વરૂપકો પ્રગટ કરના હી મહાન् પદ હૈ। ૩૨।

ઉપાદાનકા ઉત્તર—

ઉપાદાન કહૈં તૂ કહા ચહુંગતિ મેં લે જાય;
તો પ્રસાદ તેં જીવ સબ દુઃખી હોહિં રે ભાય॥૩૩॥

અર્થ :—ઉપાદાન કહતા હૈ અરે નિમિત્ત, તૂ કૌન ? તૂ તો જીવકો ચારોં ગતિયોંમેં લે જાતા હૈ। ભાઈ, તેરી કૃપાસે સભી જીવ દુઃખી હી હોતે હુંએં।

નિમિત્ત યહ કહતા થા કિ મેરી કૃપાસે જીવ ત્રિલોકીનાથ હોતા

है उसके विरोधमें उपादान कहता है कि तेरी कृपासे तो जीव संसारकी चारों गतियोंमें परिभ्रमण करता है। जिस भावसे तीर्थकर नाम कर्मका बंध होता है वह भाव भी संसारका कारण है। इसे ध्यान देकर बराबर समझिये। यह तनिक कठिन सी बात है, जिस भावसे तीर्थकर नाम कर्मका बंध होता है वह भाव विकार है, संसार है। क्योंकि जिस भावसे नया बंध हुआ उस रागके कारण जीवको नया भव ग्रहण करना पड़ता है, इसलिये निमित्तकी कृपासे (रागसे) जीव चार गतियोंमें परिभ्रमण करता है। रागका फल संसार है। यद्यपि तीर्थकर प्रकृतिका बंध हो, इसप्रकारका आत्म-प्रतीति युक्त राग सम्यग्दृष्टिके ही हो सकता है तथापि वह तीर्थकर नामकर्मके बंधके रागसे खुश नहीं होते, प्रत्युत्त उसे हानि कर्ता ही मानते हैं। जिस भावसे तीर्थकर प्रकृतिका बंध होता है उस भावसे तीर्थकर पद प्रगट नहीं होता; किन्तु उस भावके नाशसे केवलज्ञान और तीर्थकर पद प्रगट होता है।

He is a beginner.

निमित्तने रागकी ओरसे तर्क उपस्थित किया था और उपादान स्वभावकी ओरसे तर्क उपस्थित करता है। सम्यग्ज्ञानके द्वारा इस प्रकार स्पष्टीकरण किया गया है कि निमित्तको लक्ष्य करके होनेवाला तीर्थकर प्रकृतिका राग भाव भव-भ्रमण [संसारका कारण है और उपादान स्वरूपसे लक्ष्यसे स्थिरताका होना मोक्षका कारण है। निमित्तके लक्ष्यसे होनेवाला भाव उपादान स्वरूपकी स्थिरताको रोकनेवाला है। किसी भी प्रकारका राग भाव संसारका ही कारण है फिर चाहे वह राग तिर्यच पर्यायिका हो अथवा तीर्थकर प्रकृतिका हो। देखो, श्रेणिक राजाको आत्म-प्रतीति थी तथापि वे रागमें अटक रहे थे, इसलिये तीर्थकर प्रकृतिका बंध होने पर भी उन्हें दो भव धारण करना पड़ेंगे।

પ્રશ્ન :—દો ભવ ગ્રહણ કરના પડે યહ ભલે હી અચ્છા ન હો, કિન્તુ જિસ ભવમેં તીર્થકર પ્રકૃતિકા બંધ કરતા હૈ યદિ ઉસી ભવસે મોક્ષ પ્રાસ કરે તો જિસ ભાવસે તીર્થકર પ્રકૃતિકા બંધ હુઆ વહ ભાવ અચ્છા હૈ યા નહીં ?

ઉત્તર :—સિદ્ધાન્તમેં અન્તર નહીં પડૃતા । ઊપર કહા ગયા હૈ કि ‘કિસી ભી પ્રકારકા રાગ ભાવ હો વહ સંસારકા હી કારણ હૈ’ ભલે હી કોઈ જીવ જિસ ભવસે તીર્થકર પ્રકૃતિકા બંધ કરતા હૈ ઉસી ભવસે મોક્ષ જાય તથાપિ જિસ ભાવસે તીર્થકર પ્રકૃતિકા બંધ હોતા હૈ વહ રાગ ભાવ હી હૈ ઔર વહ રાગ ભાવ કેવલજ્ઞાન ઔર મોક્ષકો રોકને વાલા હૈ । જબ ઉસ રાગકો દૂર કિયા જાતા હૈ તબ કેવલજ્ઞાની તીર્થકર હોતા હૈ ।

પ્રશ્ન :—ભલે હી તીર્થકર પ્રકૃતિકા રાગ બુરા હો, કિંતુ જિસ જીવને તીર્થકર પ્રકૃતિકા બંધ કિયા હૈ ઉસ જીવકો કેવલજ્ઞાન અવશ્ય હોતા હી હૈ । તીર્થકર પ્રકૃતિકા બંધ કરનેસે ઇતના તો નિશ્ચય હો હી જાતા હૈ કિ વહ જીવ કેવલજ્ઞાન ઔર મોક્ષકો અવશ્ય પ્રાસ કરેગા, ઇસલિયે નિમિત્તકા ઇતના બલ તો માનોગે યા નહીં ?

ઉત્તર :—અરે ભાઈ ! કેવલજ્ઞાન ઔર મોક્ષદશા આત્માકે સમ્યગ્દર્શનાદિ ગુણોંસે હોતી હૈ યા જિસ ભાવસે તીર્થકર પ્રકૃતિકા બંધ હુઆ ઉસ રાગ ભાવસે હોતી હૈ । રાગ ભાવસે મોક્ષકા હોના નિશ્ચિત નહીં હૈ, કિન્તુ જિસ જીવકે સમ્યગ્દર્શનકા અટૂટ બલ હૈ ઉસકો લેકર વહ અલ્પ કાલમેં હી મુક્તિ પ્રાસ કરેગા, યહ નિશ્ચિત હી હૈ । જો રાગસે ધર્મ માનતા હૈ ઔર રાગસે કેવલજ્ઞાનકા હોના માનતા હૈ વહ તીર્થકર પ્રકૃતિ તો નહીં બાંધતા, કિન્તુ તિર્યંચ આદિ તુચ્છ પ્રકૃતિકો બાંધતા હૈ, ક્યોંકિ ઉસકી માન્યતામેં રાગકે પ્રતિ આદર હૈ,

ઇસલિયે વહ વીતરાગસ્વભાવકા અનાદર કરતા હુआ અપની જ્ઞાનશક્તિ, હારકર હલ્કી ગતિમેં ચલા જાયેગા ।

औર ફિર યહ ભી એક સમજને યોગ્ય ન્યાય હૈ કિ જિસ કારણસે તીર્થકર પ્રકૃતિકા બન્ધ હુઆ થા ઉસ કારણકો દૂર કિયે બિના વહ પ્રકૃતિ ફલ ભી નહીં દેતી । જિસ તીર્થકર પ્રકૃતિકા બન્ધ હોતા હૈ વહ તબ તક ફલ નહીં દેતી જબ તક જિસ રાગ ભાવસે તીર્થકર પ્રકૃતિકા બન્ધ કિયા થા ઉસસે વિરુદ્ધ ભાવકે દ્વારા ઉસ રાગ ભાવકા સર્વથા ક્ષય કરકે કેવલજ્ઞાન પ્રગટ કિયા જાતા ઔર વહ ફલ ભી આત્માકો નહીં મિલતા, કિન્તુ બાહ્યમેં સમવશરણાદિકી રચનાકે રૂપમેં પ્રગટ હોતા હૈ । ઇસ પ્રકાર જિસ ભાવસે તીર્થકર પ્રકૃતિકા બન્ધ કિયા થા વહ ભાવ તો કેવલજ્ઞાનકે હોને પર છૂટ હી જાતા હૈ, વહ ભાવ કેવલજ્ઞાનમેં ક્યા સહાયતા કર સકતા હૈ? ઇસલિયે હે નિમિત્ત, તેરી ઉપરોક્ત દૃષ્ટિસે જીવ તીન લોકકા નાથ તો નહીં હોતા, કિન્તુ અજ્ઞાન ભાવસે વહ તીન લોકમેં પરિભ્રમણ કરતા હૈ । તાત્પર્ય યહ હૈ કિ તૂ જીવકો ચાર ગતિયોમેં લે જાતા હૈ ।

ઉપાદાનદૃષ્ટિ :—ઇસકા અર્થ હૈ સ્વાધીન સ્વભાવકી સ્વીકૃતિ । મૈં પરિપૂર્ણ સ્વરૂપ હું, અપને પવિત્ર દશારૂપી કાર્યકો બિના કિસીકી સહાયતાકે મૈં હી અપની શક્તિસે કરતા હું, ઇસપ્રકાર અપને સ્વભાવકી શ્રદ્ધાકા જો બલ હૈ સો ઉપાદાનદૃષ્ટિ હૈ ઔર વહ મુક્તિકા ઉપાય હૈ ।

નિમિત્તદૃષ્ટિ :—ઇસકા અર્થ હૈ અપને સ્વભાવકો ભૂલકર પર દ્રવ્યાનુસારી ભાવ હોતે હું ઐસા માનના । સ્વાધીન આત્માકે લક્ષ્યકો ભૂલકર જો ભાવ હોતે હું વે સબ ભાવ પરાશ્રિત હું ઔર વહ પરાશ્રિત ભાવ સંસારકે કારણ હું । સાક્ષાત् તીર્થકરકે લક્ષ્યસે જો ભાવ હોતે

हैं वे भाव भी दुःखरूप और संसारके ही कारण हैं पुण्यका राग भी पर लक्ष्यसे ही होता है, इसलिये वह दुःख और संसारका ही कारण है अतः पराधीन दुःखरूप होनेसे निमित्तदृष्टि त्यागने योग्य है और स्वाधीन-सुखरूप होनेसे उपादान स्वभाव दृष्टि ही अंगीकार करने योग्य है।

अरे भाई ! यह तो श्री भगवानके पाससे आये हुये हीरे शाण पर चढ़ाते हैं। यदि किसी भी न्यायकी विपरीत बातको पकड़ रखे तो संसार होता है और यदि यथार्थ संधि करके बराबर समझे तो मुक्ति होती है। अहा, यह बात तो वीतराग भगवान ही कहते हैं। वीतरागके सेवक भी तो वीतराग ही हैं। वीतराग और वीतरागके सेवकोंके अतिरिक्त यह बात करनेके लिये कोई समर्थ नहीं है। त्रैकालिक स्वभाव होने पर भी यह आत्मा अनादिकालसे क्यों परिश्रमण कर रहा है ? बात यह है कि जीवने अनादि कालसे अपनी भूलको नहीं पहचाना। बंध-मुक्त स्वयं अपने भावसे ही होता है तथापि परके कारणके अपनेको बंधन-मुक्त मानता है। अनादिकालकी यह महा विपरीत शल्य रह गई है कि पुण्यसे और निमित्तोंसे लाभ होता है, परन्तु भाई ! आत्मामें अनादिकालसे किस प्रकारकी भूल है और वह किस कारणसे है यह जानकर उसे दूर किये बिना नहीं चल सकता। जीव यह मानता है कि पुण्य अच्छा है और पाप खराब; किन्तु मेरा स्वभाव अच्छा और सब विभाव खराब है इस प्रकार स्वभाव-परभावके बीचके भेदको वह नहीं जानता। वास्तवमें तो पुण्य और पाप दोनों एक ही प्रकारके (विभावरूप) भाव हैं वे दोनों आत्माके ज्ञानानन्दस्वरूपको भूलकर निमित्तकी ओर उन्मुख होनेवाले जो भाव होते हैं उसीके प्रकार हैं। उनमेंसे एक भी भाव स्वभावोन्मुखी नहीं है। एक देव, शास्त्र,

ગુરુકી ઓરકા શુભભાવ ઔર દૂસરા સ્ત્રી, કુટુંબ, પૈસા ઇત્યાદિકી ઓરકા અશુભભાવ હૈ, ઇન દોનોંકી ઓર ઢલતે હુયે ભાવોંસે અપના જ્ઞાન-આનન્દસ્વરૂપ ભિન્ન હૈ ઇસે સમજે બિના અનાદિકા મહાન્ ભૂલરૂપ અજ્ઞાન દૂર નહીં હોતા । યથાર્થ જ્ઞાનમેં સચ્ચે હી દેવ, શાસ્ત્ર, ગુરુ નિમિત્તરૂપ હોતે હૈનું । યદિ સચ્ચે દેવ, શાસ્ત્ર, ગુરુકો નિમિત્તરૂપ ન જાને તો અજ્ઞાની હૈ ઔર યદિ યહ માને કી ઉનસે અપનેકો લાભ હોતા હૈ તો ભી મિથ્યાત્વ હૈ । કોઈ ભી નિમિત્ત મેરા કુછ કર દેગા ઇસ પ્રકારકી માન્યતા મહા ભૂલ હૈ ઔર ઉસકા ફલ દુઃખ હી હૈ, ઇસલિયે નિમિત્તકે લક્ષ્યસે જીવ દુઃખી હી હોતા હૈ, સુખી નહીં હોતા ।

ઇસ બાતકો ઠીક સમજ લેના ચાહિયે કી નિમિત્તકે લક્ષ્યસે દુઃખ હૈ, કિન્તુ નિમિત્તસે દુઃખ નહીં હૈ । પૈસા, સ્ત્રી ઇત્યાદિ નિમિત્ત હૈ ઉસસે જીવ દુઃખી નહીં, કિન્તુ ‘યહ વસ્તુ મેરી હૈ ઉસમેં મેરા સુખ હૈ, મૈં ઉસકા કર સકતા હું’ ઇસ પ્રકાર નિમિત્તકા આશ્રય કરકે જીવ દુઃખી હોતે હૈનું । નિમિત્તકા લક્ષ્ય કરના વહ અપના દોષ હૈ । ઉપાદાનકે લક્ષ્યસે પરમ આનન્દ હોતા હૈ ઔર નિમિત્તકે લક્ષ્યસે દુઃખ હોતા હૈ; કિસી ભી પર નિમિત્તકા આલમ્બન દુઃખી હી હૈ, ઇસલિયે જ્ઞાનાનન્દસ્વરૂપસે પરિપૂર્ણ અપને ઉપાદાનકો પહ્યાન કર ઉસકે લક્ષ્યમેં એકાગ્રતા કરના સો પરમ સુખ હૈ । ઔર યહી મુક્તિકા કારણ હૈ । ૩૩ ।

કુદેવાદિકકે લક્ષ્યસે અશુભભાવકે કારણ જીવ દુઃખી હોતા હૈ, પરન્તુ સચ્ચે દેવ, શાસ્ત્ર, ગુરુકે નિમિત્તકે લક્ષ્યસે શુભભાવસે ભી જીવ દુઃખી હોતા હૈ જો ઐસા કહા હૈ તો હે ઉપાદાન ! જીવ સુખી કિસ રીતિસે હોતા હૈ ? ઇસપ્રકાર નિમિત્ત પૂછતા હૈ—

કહૈ નિમિત્ત જો દુઃખ સહૈ સો તુમ હમહિ લગાય,
સુખી કૌન તૈં હોત હૈ તાકો દેહુ બતાય ॥૩૪॥

અર્થ :—નિમિત્ત કહતા હૈ—જીવ જો દુઃખ સહન કરતા હૈ ઉસકા દોષ તૂ હમારે ઊપર લગાતા હૈ, કિન્તુ યહ ભી તો બતાઓ કી જીવ સુખી કિસસે હોતા હૈ ?

નિમિત્તકે લક્ષ્યસે અશુભભાવ કરનેસે જીવ દુઃખી હોતા હૈ, પરન્તુ શુભભાવ કરકે પુણ્ય બાંધે તો ભી જીવ દુઃખી હોતા હૈ એસા કહા હૈ તબ ફિર જીવ સુખી કિસ પ્રકાર હોતા હૈ ? યદિ ઉપાદાનકા લક્ષ્ય કરકે ઉસે પહ્ચાને તો હી જીવ સુખી હો । જब આત્મા સમ્યગ્દર્શનિકે દ્વારા અપને સ્વભાવકો પહ્ચાન કર અપનેમેં ગુણ પ્રગટ કરતા હૈ તબ અધૂરી અવસ્થામેં શુભરાગ આતા હૈ ઔર જહાઁ રાગ હોતા હૈ વહાઁ પર નિમિત્ત હોતા હી હૈ, ક્યાંકિ સ્વભાવકે લક્ષ્યસે રાગ નહીં હોતા યદિ આત્મસ્વભાવકી પ્રતીતિ હો તો ઉસ શુભરાગકો ઔર શુભરાગકે નિમિત્તકો (સચ્ચે દેવ, શાસ્ત્ર, ગુરુ ઇત્યાદિકો) વ્યવહારસે ધર્મકા કારણ કહા જાય, પરન્તુ શુભરાગ, નિમિત્ત અથવા વ્યવહાર આત્માકો વાસ્તવમેં લાભ કરે અથવા મુક્તિકા કારણ હો યા બાત ગલત હૈ । રાગ નિમિત્ત ઔર વ્યવહાર રહિત આત્માકે શુદ્ધ સ્વભાવકી શ્રદ્ધા-જ્ઞાન તથા રમણતા હી મોક્ષકા સચ્ચા કારણ હૈ ।

જિસ ભાવસે સર્વાર્થસિદ્ધિકા ભવ મિલતા હૈ અથવા તીર્થકર પ્રકૃતિકા બન્ધ હોતા હૈ વહ ભાવ સ્વભાવકે સુખકો ચૂક કર હોતા હૈ, ઇસલિયે દુઃખ હી હૈ । જિસ ભાવસે ભવ મિલે ઔર મુક્તિ રૂકે વહ ભાવ વિકાર હૈ—દુઃખ હૈ । જિતને દુઃખ હોતે હૈને વે સબ ભાવ નિમિત્તોનુખ હોનેસે હોતે હૈને । નિમિત્ત તો પરવસ્તુ હૈ વહ દુઃખ નહીં દેતા, પરન્તુ સ્વલક્ષ્યકો ચૂક કર પરલક્ષ્યસે જીવ દુઃખી હોતા હૈ ।

इस बातको उपादानने दृढ़तापूर्वक सिद्ध कर दिया है, इसलिये अब निमित्तने यह प्रश्न उठाया है कि मेरी ओरके तो सभी भावोंसे जीव दुःखी ही होता है तो यह बताइये कि सुखी किससे होता है ? । ३४।

इसके उत्तरमें उपादान कहता है—

जो सुखको तुं सुख कहे सो सुख तो सुख नाहि।

ये सुख दुःखके मूल हैं, अविनाशि सुख मांहि॥ ३५॥

अर्थ :—उपादान कहता है कि तू जिस सुखको सुख कहता है वह सुख ही नहीं है, वह सुख तो दुःखका मूल है। आत्माके अंतरंगमें अविनाशी सुख है।

पिछले दोहेमें निमित्तके कहनेका यह आशय था कि एक आत्मा स्वको भूलकर परकी ओर झुकाव करता है तो वह दुःखी होता है तब सुखी किसे लेकर होता है ? अर्थात् जीव परके निमित्तके लक्ष्यसे शुभभाव करके पुण्य बाँधकर उसके फलमें सुखी होता है, इसलिये जीवको सुखी होनेमें भी निमित्तकी सहायता आवश्यक है। इसके उत्तरमें उपादान उसकी ‘मूल भूल’ को बतलाता है, कि हे भाई तु जिस पुण्यके फलको सुख कहता है वह सुख नहीं है, किन्तु वह तो दुःखका ही मूल है। पुण्यको और पुण्यके फलको अपना स्वरूप मानकर जीव मिथ्यात्वरूप महापापकी महा पुष्टि करके अनन्त संसारमें दुःखी होता है, इसलिये वहाँ पर पुण्यको दुःखका ही मूल कहा है। पंचेन्द्रियके विषयोंकी ओर उन्मुख होना तो दुःख है ही, किंतु पंच महाव्रतोंका भाव भी आस्त्र है, दुःखका मूल है।

स्वभावकी ओरका जो भाव है सो सुखका मूल है और निमित्तकी ओरका जो भाव है सो दुःखका मूल है। उच्चसे उच्च पुण्य

परिणाम भी नाशवान है, इसलिये पुण्य सुखरूप नहीं है आत्माके ज्ञान, दर्शन, चारित्र ही सुखरूप हैं। श्री प्रवचनसारमें स्वगकि सुखको गरम-खौलते हुये घीके समान कहा है। जैसे घी अपने स्वभावसे तो शीतलता करनेवाला है, किंतु अग्निका निमित्त पाकर स्वयं विकृत होने पर वही घी जलानेका काम करता है, इसीप्रकार आत्माका अनाकुल ज्ञानस्वभाव स्वयं सुखरूप है, किन्तु जब वह स्वभावसे च्युत होकर स्वयं निमित्तका लक्ष्य करता है तब आकुलता होती है, उसमें यदि शुभराग हो तो पुण्य है और अशुभराग हो तो पाप है, परन्तु पुण्य उस खोलते हुये घीकी तरह जीवको आकुलतामें जलानेवाला है और पापसे तो साक्षात् अग्निके समान नरकादिमें जीव अत्यंत दुःखी होता है, इसलिये हे निमित्त ! तू पुण्यके संयोगसे जीवको सुख मानता है, किन्तु उसमें सुख नहीं है, पुण्यके फलमें पंचेन्द्रियोंके संयोगसे जीवको किस प्रकार सुख होगा ? उलटा पंचेन्द्रियोंके विषयका लक्ष्य करनेसे जीव आकुलित होकर दुःख भोगता है। सुख तो आत्माके अन्तर्स्वभावमें है। अविनाशी ज्ञायकस्वभावके लक्ष्यसे उसकी श्रद्धा, ज्ञान और स्थिरतासे ही जीव सुखी होता है, इसलिये अविनाशी उपादान स्वभावको पहिचानकर उसके लक्ष्यमें स्थिर होना चाहिये और निमित्तके लक्ष्यको छोड़ देना चाहिये। प्रथमसे ही सत्यका स्वीकार करना चाहिये।

आत्माको सुख चाहिये है, आत्माको अपने सुखके लिये क्या किसी अन्य पदार्थकी सहायताकी आवश्यकता है या अपने सुख स्वरूपकी श्रद्धा-ज्ञान करके उसमें स्वयं रमण करनेकी आवश्यकता है ? सुखी होनेके लिये पहले उसका उपाय निश्चित करना ही होगा। यह निश्चय करनेके लिये यह निमित्त-उपादानका संवाद चल रहा है।

यहाँ યह હજारों આત્મા આયે હું સો કિસલિયે ? યહ સબ સુખકા માર્ગ સમજીકર સુખી હોનેકે લિયે આયે હું। કોઈ ભી આત્મા નરકમેં જાને ઔર દુઃখી હોનેકી ઇચ્છા નહીં કરતા। સુખ સ્વાધીનતામેં હોતા હૈ યા પરાધીનતામેં ? યદિ સુખ પરકે આધીન હો તો વહ નષ્ટ હો જાય ઔર દુઃખ આ જાય, પરન્તુ સુખ સ્વાધીન હૈ ઔર વહ આત્મામેં હી સ્વતન્ત્ર રૂપમેં વિદ્યમાન હૈ કિસી પરવસ્તુકી ઉપસ્થિતિસે આત્મા કો સુખ મિલતા હૈ યહ માન્યતા ગલત હૈ, પરાધીન દૃષ્ટિ હૈ ઔર વહ મહા દુઃખ દેનેવાલી હૈ। પૈસા ઇત્યાદિસે મુજ્જે સુખ મિલતા હૈ અથવા સચ્ચે દેવ, શાસ્ત્ર, ગુરુસે આત્માકે ધર્મ હોતા હૈ ઇસપ્રકાર જો પર દ્રવ્યકી આધીનતાકી માન્યતા હૈ સો આત્મા કો અપની શક્તિમેં લૂલા, લંગડા બના દેનેવાલી હૈ। ભલા એસા હોના કિસે અચ્છા લગેગા। જો જીવ પરવસ્તુસે અપનેમેં સુખ-દુઃખ માનતા હૈ તુસ જીવને અપનેકો શક્તિહીન લૂલા, લંગડા માન રહા હૈ, જિસકી દૃષ્ટિ નિમિત્તાધીન હૈ વહ આત્મશક્તિકો નહીં પહૂચાનતા ઔર ઇસીલિયે વે જીવ ચાર ગતિમેં દુઃખી હો રહે હું। જગતકે જીવ અપની આત્માકી સામર્થ્યકી સમ્ભાલ નહીં કરતે ઔર આત્માકો પરાવલંબી માનકર ઉસસે સુખ-શાંતિ માનતે હું, કિન્તુ વહ માન્યતા યથાર્થ નહીં હૈ। પરાવલમ્બનમેં સુખ-શાંતિ હૈ હી નહીં। સ્વતંત્રતાકી યથાર્થ માન્યતા ન હો તો ઉસસે સુખ કદાપિ નહીં મિલ સકતા, ઇસલિયે પરતંત્રતાકી (નિમિત્તાધીનતાકી) શ્રદ્ધામેં દુઃખ હી હૈ। ધર્મ અથવા સુખ તો આત્માકી પહૂચાનકે દ્વારા હી હોતા હૈ।

નિમિત્તને યહ તર્ક ઉપસ્થિત કિયા થા કિ ભાઈ, તમામ દુઃખોંકી પોટ મેરે ઊપર રહ દી હૈ તો યહ બતાઇયે કિ સુખ-શાંતિ કહાઁસે મિલતી હૈ ? સભી પ્રકારકી અનુકૂલતા હો તો સુખ હો ન ? તબ ઉપાદાનને ઉસકે તર્કકા નિષેધ કરતે હુયે કહા કિ અનુકૂલ

સામગ્રીમें આત્માકા સુખ હै હી નહીં। ‘શરીર ઠીક હો’ નિરોગતા હો, પુષ્ટ ઉમર હો ઔર ભુક્ત ભોગી હો યહ સબ પાર કરનેકે બાદ મરનેકે સમય શાંતિપૂર્વક ધર્મ હોતા હै, ઇસ પ્રકારકી મહા પરાધીન દૃષ્ટિસે દુઃખરૂપ સંસાર હै। સ્વાધીનતાકી દૃષ્ટિસે સત્ત્સમાગમ પ્રાસ કરકે અંતરંગમें ધર્મ સમજનેકા ઉપાય ન કરે તો તુસે ધર્મ પ્રાસ નહીં હોગા ઔર મુક્તિકા ઉપાય નહીં મિલેગા, વહ સંસારમેં પરિભ્રમણ કરતા રહેગા। સત્ત્કો સમજનેકે અપૂર્વ સુયોગકે સમય જો સમજનેસે ઇનકાર કરતા હૈ વહ અપને સ્વભાવકા અનાદર કરકે સંયોગ બુદ્ધિસે અસત્કા આદર કરકે અનન્ત સંસારમેં દુઃખી હોતા હુઆ પરિભ્રમણ કરતા હૈ ઔર જિસને અન્તરંગમેં સમજનેકા ઉલ્લાસ પ્રગટ કરકે સ્વભાવકા સત્કાર કિયા, વહ ઉપાદાનકે બલસે અલ્પ કાલમેં સંસારસે મુક્ત હોકર પરમ સુખ પ્રાસ કરેગા।

સ્વાધીનતા સમજનેમેં સુખકા ઉપાય હૈ તૂ અપની અવસ્થામેં ભૂલ કરતા હૈ વહ ભૂલ તુઝે કોઈ દૂસરા નહીં કરાતા, પરન્તુ તૂને અપનેકો ભૂલકર ‘મુજ્જે પરસે સુખ-દુઃખ હોતા હૈ’ ઇસ પ્રકારકી વિપરીત માન્યતા કર રહી હૈ, ઇસીલિયે દુઃખ હૈ। તૂ હી ભૂલકો કરનેવાલા હૈ ઔર તૂ હી ભૂલકો મિટાનેવાલા હૈ। સ્વભાવકો ભૂલકર તૂને જો ભૂલ કી હૈ તસ ભૂલકો સ્વભાવકી પહિચાન કરકે દૂર કર દે તો સુખ તો તેરે અવિનાશી સ્વરૂપમેં ભરા હુઆ હૈ, વહ તુઝે પ્રગટ હો જાયગા ? ઇસ પ્રકાર ઉપાદાન સ્વાધીનતાસે કાર્ય કરતા હૈ। ૩૫।

નિમિત્તકા તર્ક—

અવિનાશી ઘટ ઘટ વસે સુખ ક્યો વિલસત નાંહિ;

શુભ નિમિત્તકે યોગ બિન પરે પરે બિલલાંહિ॥ ૩૬॥

અર્થ :—નિમિત્ત કહતા હૈ કિ અવિનાશી સુખ તો ઘટ ઘટમેં

પ્રત્યેક જીવમें વિદ્યમાન હै તબ ફિર જીવોंકો સુખકા વિલાસ-સુખકા ભોગ ક્યોં નહીં હોતા । શુભ નિમિત્તકે યોગકે બિના જીવ ક્ષણ-ક્ષણમें દુઃখી હો રહા હै ।

હે ઉપાદાન ! તૂ કહતા હૈ કि—નિમિત્તસે સુખ નહીં મિલતા ઔર અવિનાશી ઉપાદાનસે હી સુખ મિલતા હૈ તો સભી આત્માઓંકે સ્વભાવમें અવિનાશી સુખ તો હૈ હી, તથાપિ વે સબ વહ ક્યોં નહીં પ્રાસ કર પાતે ? ક્યા યહ સચ નહીં હૈ કિ ઉન્હેં યોગ્ય નિમિત્ત પ્રાસ નહીં હૈ । યદિ આત્મામें હી અવિનાશી સુખ ભરા હો તો સબ જીવ ઉસે ક્યોં નહીં ભોગતે ? ઔર જીવ બાહ્ય સુખમें ક્યોં ઝીંકતા રહતા હૈ ? ઉપાદાન તો સબકો પ્રાસ હૈ, કિન્તુ અનુકૂલ નિમિત્ત મિલને પર હી જીવ સુખી હોતા હૈ । ઇસપ્રકાર નિમિત્તકી ઓરસે અજ્ઞાનિયોંકે પ્રશ્ન અનાદિકાલસે ચલે આ રહે હૈનું ઔર ઉપાદાનકી પહિચાનકે બલસે ઉન પ્રશ્નોંકો ઉડા દેનેવાલે જ્ઞાન ભી અનાદિકાલસે હૈ ।

જિસ આત્માકો સ્વાધીન સુખ સ્વભાવકી ખબર નહીં હૈ વહ ઇસપ્રકાર શંકા કરતા હૈ, કિ યદિ સુખ આત્મામें હી હો તો એસા કૌન જીવ હૈ જિસે સુખ ભોગનેકી ભાવના નહીં હોગી ઔર તબ ફિર વહ સુખકો ક્યોં નહીં ભોગેગા ? ઇસલિયે સુખકે લિયે અનુકૂલ નિમિત્ત આવશ્યક હૈ ઔર નિમિત્તકે આધાર પર હી આત્માકા સુખ હૈ । માનવ દેહ, આઠ વર્ષકા કાલ, અચ્છા ક્ષેત્ર, નિરોગ શરીર ઔર સત્ત શ્રવણ કરનેવાળા સત્ત પુરુષકા સત્ત્સમાગમ યહ સબ યોગ હો તો જીવ ધર્મકો પ્રાસ કર સુખી હોતા, કિન્તુ જીવકો અચ્છે નિમિત્ત નહીં મિલે, ઇસલિયે સુખ પ્રાસ નહીં હુआ ઔર નિમિત્તકે અભાવમें જીવ એકકે બાદ એક દુઃખ ભોગતા રહતા હૈ, ઇસલિયે સુખ પાનેકે લિયે જીવકો નિમિત્તકી સહાયતા આવશ્યક હૈ । ઇસપ્રકાર યહ નિમિત્તકા તર્ક હૈ । ૩૬ ।

ઉપાદાનકા ઉત્તર :—

શુભ નિમિત્ત ઇહ જીવકો મિલ્યો કર્દી ભવસાર।
પૈ ઇક સમ્યક્રદર્શ વિન ભટકત ફિસ્થો ગંવાર॥૩૭॥

અર્થ :—ઉપાદાન કહતા હૈ—શુભ નિમિત્ત ઇસ જીવકો કર્દી ભવોમેં મિલે, પરન્તુ એક સમ્યગ્દર્શનકે બિના યહ મૂર્ખ જીવ (અજ્ઞાન ભાવસે) ભટક રહા હૈ।

ઇસ દોહેમેં નિમિત્તાધીન દૃષ્ટિવાલે જીવકો ગંવાર કહા હૈ। જિસ જીવકે સમ્યગ્દર્શન નહીં હૈ વહ ગંવાર હૈ—અજ્ઞાની હૈ। યહ પરમ સત્ય ભાષા હૈ। શ્રી સર્વજ્ઞ ભગવાનું પક્ષસે ઔર સ્વભાવકી સાક્ષીસે અનન્ત સમ્યગ્જ્ઞાની કહતે હૈનું કી હે ભાઈ ! જીવકો સમ્યગ્દર્શનકે બિના સુખ નહીં હોતા। સ્વયં હી અપને સારે સ્વભાવકો ભૂલ ગયા ઔર પરકે સાથ સુખ-દુઃখકા સમ્બન્ધ માન લિયા, ઇસલિયે જીવ પરિધ્રમણ કરતા હૈ ઔર દુઃખી હોતા હૈ। ઇસ અનન્ત સંસારમેં પરિધ્રમણ કરતે હુયે જીવકો અચ્છે-ઉત્કૃષ્ટ નિમિત્ત મિલે, સાક્ષાત् શ્રી તીર્થકર ભગવાન, ઉનકા સમવસરણ (જિસમે ઇન્દ્ર, ચક્રવર્તી, ગણધર ઔર સન્ત મુનિયોંને ઝુણડકે-ઝુણડ આતે થે ઐસી ધર્મસભા) તથા દિવ્યધ્વનિકા, જિસમેં ઉત્કૃષ્ટ ઉપદેશોંની મૂસલધાર વર્ષા હોતી થી, ઐસે સર્વોત્કૃષ્ટ નિમિત્તોંને પાસ અનન્તબાર જાકર બૈઠા ઔર ભગવાનકી દિવ્યવાણી કો સુના તથાપિ તૂ અંતરંગકી રુચિકે અભાવસે (નિમિત્તોંને હોને પર ભી) ધર્મકો નહીં સમજા। તૂને ઉપાદાનકી જાગૃતિ નહીં કી, ઇસલિયે સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત નહીં હુआ। હે ભાઈ ! જહાઁ વસ્તુસ્વભાવ હી સ્વતંત્ર હૈ તબ ફિર ઉસમેં નિમિત્ત ક્યા કરેગા ? યદિ જીવ સ્વયં અપને સ્વભાવકી પહિચાન કરે તો કોઈ નિમિત્ત ઉસે રોકનેકે લિયે સમર્થ નહીં હૈ ઔર યદિ જીવ અપને

स्वभावको न पहिचाने तो कोई निमित्त उसे पहिचान करा देनेके लिये समर्थ नहीं है।

अनन्त कालसे संसारमें परिभ्रमण करते करते प्रत्येक जीव बड़ा राजा हुआ और समवसरणमें विराजमान साक्षात् चैतन्यदेव श्री अरहंत भगवानकी हीरा-माणिकके थालमें कल्पवृक्षोंके फल-फूलोंसे पूजा करते हुये इन्द्रोंको देखा और स्वयं भी साक्षात् भगवानकी पूजा की; किन्तु ज्ञानस्वभावी राग रहित अपने निरालम्बन आत्मस्वरूपको नहीं समझा, इसलिये सम्यग्दर्शन प्रगट नहीं हुआ। इसीलिये गंवार होकर अज्ञान भावसे अनन्त संसारमें परिभ्रमण करता रहा। भगवान भिन्न और मैं भिन्न हूँ अपने स्वरूपसे मैं भी भगवान ही हूँ ऐसी यथार्थ पहिचानके बिना भगवानकी पूजा करनेसे धर्मका लाभ नहीं होता। कहीं भगवान किसीको सम्यग्दर्शन दे नहीं देते। धर्म किसीके आशीर्वादसे नहीं मिलता, मात्र अपनी पहचानसे ही धर्म होता है। इसके अतिरिक्त अन्य किसी उपायसे धर्मका प्रारम्भ नहीं होता।

मैं आत्मा स्वतंत्र भगवान हूँ, कोई पर वस्तु मेरा कल्याण नहीं कर सकती। अपनी पहिचानके द्वारा मैं ही अपना कल्याण करता हूँ। इसे समझे बिना जैनका द्रव्यलिंगी साधु हुआ, क्षमा धारण की, भगवानके पास गया, शास्त्रोंको पढ़ा तथा आत्माकी रुचि और प्रतीति किये बिना अनन्त दुःखी होकर संसारमें परिभ्रमण किया। यदि उपादानस्वरूप आत्माकी प्रतीति स्वयं न करे तो निमित्त क्या कर सकते हैं? जैनका द्रव्यलिंगी और भगवान तो निमित्त हैं और वास्तवमें क्षमाका शुभराग तथा शास्त्रका ज्ञान भी निमित्त है। यह सब निमित्त होने पर भी अपनी भूलके कारण ही जीवको सुख नहीं होता।

एक मात्र सम्यगदर्शनके अतिरिक्त जीवको सुखी करनेमें कोई समर्थ नहीं है।

यदि निमित्त जीवको सुखी न करता हो और उपादानसे ही सुख प्रगट होता हो तो समस्त जीवोंके स्वभावमें अविनाशी सुख भरा ही है, उसे वे क्यों नहीं भोगते। इसप्रकार निमित्तका प्रश्न है उसके उत्तरमें कहते हैं—

हे भाई ! यह सच है कि सब जीवोंके स्वभावमें अविनाशी सुख है, किन्तु वह शक्तिरूप है और शक्तिका उपभोग नहीं होता, किन्तु जो जीव अपनी शक्तिकी सम्हाल करते हैं वे ही उसको भोगते हैं। यदि निमित्तसे सुख प्रगट होता हो तो निमित्त तो बहुतसे जीवोंके होता है तथापि उन सबके सुख क्यों प्रगट नहीं होता।

अनन्त संसारमें परिभ्रमण करते हुये अनेक भवोंमें इस जीवको शुभ *निमित्त मिले, परन्तु एक पवित्र सम्यगदर्शनके बिना जीव अपने गंवारपनसे संसारमें परिभ्रमण कर रहा है। जिसे अपने स्वाधीन स्वभावकी पहचान नहीं है और जो यह मानता है कि मेरा सुख मुझे देव-शास्त्र-गुरु अथवा शुभराग इत्यादि पर निमित्त दे देंगे, उसे यहाँ पर ग्रन्थकारने गंवार—मूर्ख कहा है। रे गंवार ! तू स्वभावको भूलकर निमित्ताधीन दृष्टिसे ही परिभ्रमण करता रहा है। अपने ही दोषसे तूने परिभ्रमण किया है, तू यह मानता ही नहीं कि तुझमें स्वतंत्रता है, इसलिये तुझे सुखका अनुभव नहीं होता। कर्मोंने तेरे सुखको नहीं दबा रखा है, इसलिये तू अपनी मान्यताको बदल दे।

* शुभ निमित्त = सच्चे देव-शास्त्र-गुरु। कुदेवादिक अशुभ निमित्त हैं, वे सुखके निमित्तके रूपमें भी नहीं कहे जा सकते। सच्चे देव-शास्त्र-गुरुको माननेवाले भी निमित्तके लक्ष्यसे अटक रहे हैं।

નિમિત્તાધીન દૃષ્ટિવાલેકો યહું ગંવાર કહા હૈ। ઇસમેં દ્વેષ નહીં, કિન્તુ કરુણા હૈ। અવસ્થાકી ભૂલ બતાનેકે લિયે ગંવાર કહા। સાથ હી યહ સમજાયા હૈ કી ભાઈ ! તેરા ગંવારપન તેરી અવસ્થાકી ભૂલસે હૈ। સ્વભાવસે તો તૂ ભગવાન હૈ, ઇસીલિયે અપને સ્વભાવકી પહિચાનકે દ્વારા તૂ અપની પર્યાયકે ગંવારપનકો દૂર કર દે। જો અપની ભૂલકો હી સ્વીકાર નહીં કરતે ઔર નિમિત્તોંકા હી દોષ નિકાલા કરતે હૈં વે અપની ભૂલકો દૂર કરને કા પ્રયત્ન નહીં કરતે ઔર ઇસીલિયે ઉનકા ગંવારપન દૂર નહીં હોતા। સમ્યગ્દર્શનકે બિના મિથ્યાદૃષ્ટિ હોનેસે પાગલ જૈસા હોકર સ્વભાવકો ભૂલ ગયા ઔર નિમિત્તોંકી શ્રદ્ધા કી, પરન્તુ સ્વોન્મુખ હોકર અપની શ્રદ્ધા નહીં કી; ઇસીલિયે અનત્ત સંસારમે ભવ ધારણ કરકે દુઃખ ભોગ રહા હૈ। અમુક નિમિત્ત હો તો એસા હો ઇસપ્રકાર પરાધીન દૃષ્ટિ હી રહ્યી, ઇસીલિયે સુખ નહીં હુઆ ‘પરન્તુ મૈં સ્વતંત્ર હું, અપનેમેં અપને ઉપાદાનસે મૈં જો કુછ કરું વહ હો, મુદ્દે રોકનેમેં કોઈ સમર્થ નહીં’ ઇસપ્રકાર ઉપાદાનકી સચ્ચી સમજસે પરાધીન દૃષ્ટિકા નાશ કરતે હી જીવકો અપને સુખકા વિલાસ હોતા હૈ, ઇસલિયે હે નિમિત્ત ! ઉપાદાનકી જાગૃતિસે જીવકો સુખ હોતા હૈ, જીવકે સુખ હોનેમેં નિમિત્તોંકી કોઈ ભી સહાયતા નહીં હોતી। જૈસે જહાં ચક્રવર્ત્તી હોતા હૈ વહાં ચપરાસી ભી હાજિર હી રહતે હૈં, કિન્તુ ઉસ પુરુષકા ચક્રવર્તિત્વ કહીં ચપરાસીકે કારણ નહીં હૈ, ઇસીપ્રકાર જીવ જબ અપની જાગૃતિસે સમ્યગ્દર્શનાદિ પ્રગટ કરકે સુખી હોતા હૈ તબ નિમિત્ત સ્વયં ઉપસ્થિત હોતે હૈં। પરન્તુ વે જીવકે સુખકે કર્તા નહીં હૈં। જીવ સ્વયં યદિ સચ્ચી સમજ ન કરે તો કોઈ ભી નિમિત્ત ઉસે સુખી કરનેમેં સમર્થ નહીં હૈ।

સચ્ચા નિમિત્ત મિલે બિના સમ્યગ્જ્ઞાન નહીં હોતા અર્થાત् જીવ-જબ સ્વયં જ્ઞાન કરતા હૈ તબ સચ્ચે નિમિત્તોંકી ઉપસ્થિતિ હોતી હૈ।

यदि स्वयं न समझे और ज्ञान प्रगट न करे तो सत्समागम इत्यादिके संयोगको किसी भी प्रकार निमित्त भी नहीं मान सकते। अर्थात् जीव स्वयं सम्यग्ज्ञान प्रगट न करे तो निमित्त किसका? इसलिये कभी भी कोई कार्य निमित्तसे नहीं होता। सभी कार्य सदा उपादानसे ही होते हैं, इसलिये सुख भी उपादानकी जागृतिके द्वारा सम्यग्दर्शनसे ही होता है।

इसप्रकार सुख जीवके सम्यग्दर्शनसे ही प्रगट हो सकता है, ऐसी उपादानकी बातको पात्र जीवोंने समझकर स्वीकार किया और निमित्तकी हार हुई। जिज्ञासु पात्र जीव उपादान निमित्तके संवादसे एकके बाद दूसरी बातका निर्णय करता आता है और निर्णय पूर्वक स्वीकार करता है इसप्रकार यहाँ तक तो निमित्तकी हार हुई। अब कुछ समय बाद निमित्त हार जायेगा और वह स्वयं अपनी हारको स्वीकार कर लेगा। ३७।

सम्यग्दर्शन तक तो बात यह है कि सम्यग्दर्शनसे ही जीवको सुख होता है और सच्चे निमित्तोंके उपस्थित होने पर भी सम्यग्दर्शन होनेके कारण ही जीवको दुःख है, सम्यग्दर्शनकी बातको स्वीकार करनेके बाद अब सम्यक् चारित्र संबन्धी निमित्तकी ओरका तर्क यह है :—

सम्यक् दर्शन भये कहा त्वरित मुक्तिमें जाहिं?

आगे ध्यान निमित्त है ते शिवको पहुँचाहिं॥ ३८॥

अर्थ :—सम्यग्दर्शन होनेसे क्या जीव तत्काल मोक्षमें चला जाता है? नहीं। आगे भी ध्यान निमित्त है जो मोक्ष में पहुंचाता है। यह निमित्तका तर्क है।

निमित्त कहता है कि यह सच है कि सम्यग्दर्शनसे ही जीवको

સુખકા ઉપાય પ્રગટ હોતા હૈ, સમ્યગદર્શનસે મુક્તિકા ઉપાય હોતા હૈ લેકિન નિમિત્તકે લક્ષ્યસે રાગાદિ ભાવસે મોક્ષકા ઉપાય નહીં હોતા, ઇસપ્રકાર પંચ મહાવ્રતકી ક્રિયાસે ધર્મ હોતા હૈ, દેવ-શાસ્ત્ર-ગુરુ અથવા પુણ્યસે લાભ હોતા હૈ, તીર્થકર પ્રકૃતિકા ભાવ અચ્છા હૈ, ઇસપ્રકારકી વિપરીત માન્યતાકા તર્ક નિમિત્તને અબ છોડ દિયા હૈ, કિન્તુ ઊપરકી દશામેં નિમિત્તકા આધાર હૈ, એસા તર્ક કરતા હૈ।

સમ્યગદર્શનકે બાદ ભી નિમિત્ત બલવાન હૈ, માત્ર સમ્યગદર્શનસે હી મુક્તિ નહીં હો જાતી। સમ્યગદર્શનકે બાદ હી ધ્યાન કરના પડતા હૈ, ઉસ ધ્યાનમેં ભેદકા વિકલ્પ ઉઠતા હૈ—રાગ હોતા હૈ, ઇસલિયે વહ ભી નિમિત્ત હુआ યા નહીં? આત્માકી યથાર્થ પહિચાન હોનેકે બાદ સ્થિરતા હોને પર ભલે હી મહાવ્રતાદિકે વિકલ્પકો છોડ દે, કિન્તુ વસ્તુકો ધ્યાનમેં રખના પડતા હી હૈ। વસ્તુમેં સ્થિરતા કરતે હુયે રાગમિશ્રિત વિચાર આયે બિના નહીં રહેંગે, ઇસલિયે રાગ ભી નિમિત્તરૂપ હુઆ યા નહીં? દેખિયે નિમિત્ત કહાઁ તક જા પહુંચા? અન્ત તક નિમિત્તકી આવશ્યકતા હોતી હૈ। ઇસસે સિદ્ધ હુआ કી નિમિત્ત હી બલવાન હૈ। નિમિત્તકા યહ અંતિમ તર્ક હૈ।

નિમિત્તને જો તર્ક ઉપસ્થિત કિયા હૈ વહ નય આદિકે વિકલ્પકે પક્ષકા તર્ક હૈ। સમ્યગદર્શનકે બાદ સ્થિરતા કરતે હુયે બીચમેં ભેદકા વિકલ્પ આયે બિના નહીં રહતા। બીચમેં વિકલ્પરૂપ વ્યવહાર આતા હૈ યહ બાત સચ હૈ, કિન્તુ વહ વિકલ્પ મોક્ષમાર્ગમેં કિંચિત્ માત્ર ભી સહાયક નહીં હૈ, નિમિત્તદૃષ્ટિવાલા તો ઉસ વિકલ્પકો મોક્ષમાર્ગ સમજ્ઞ લેતા હૈ, વહી દૃષ્ટિકી ‘મૂલમેં ભૂલ’ હૈ।

આત્મસ્વભાવકી દૃષ્ટિવાલા જીવ અભેદકે પક્ષસે સમજ્ઞતા હૈ અર્થાત् જો ભેદ હોતા હૈ અથવા રાગ હોતા હૈ ઉસે વહ જાનતા હૈ, કિન્તુ

मोक्षमार्गके रूपमें अथवा मोक्षमार्गमें सहायकके रूपमें उसे वह स्वीकार नहीं करता और निमित्तको पकड़कर अज्ञानी जीव भेदके पक्षसे बात करता है, उसे अभेद स्वभावका भान नहीं है, इसलिये वह मानता है कि ध्यान करते हुए बीचमें भेदभंगका विकल्प आये बिना नहीं रहता; इसलिये वह विकल्प ही ध्यानमें सहायक है। इस प्रकार ज्ञानी और अज्ञानीकी दृष्टिमें ही अन्तर है।

स्वाश्रय स्वसन्मुख होकर ज्ञानमें एकाग्र होना ध्यान है, एक गुणको लक्ष्यमें लेकर विचार करना सो भेद-भंग है, यह भेद-भंग बीचमें आता ही है, इसलिये उस भेदके राग की सहायतासे ही मोक्ष होता है। यह निमित्तका तर्क है। इस तर्कमें परसे कोई सम्बन्ध नहीं रखा, अब तो भीतर जो विकल्परूप व्यवहार बीचमें आता है उस व्यवहारको जो अज्ञानी मोक्षमार्गके रूपमें मानता है उसीका यह तर्क है। ३८।

उपादान निमित्तके तर्कका खंडन करता है—

छोर ध्यानकी धारणा मोर योग की रीत।

तोरि कर्मके जालको जोर लई शिव प्रीत॥ ३९॥

अर्थ :—उपादान कहता है कि ध्यानकी धारणाको छोड़कर योगकी रीतको समेटकर, कर्मजालको तोड़कर जीव अपने पुरुषार्थके द्वारा शिवपदकी प्राप्ति करते हैं।

हे निमित्त ! जो भेदका विकल्प उठता है उसे तू मोक्षका कारण कहता है, किन्तु वह तो बन्धका कारण है। जब जीव उस विकल्पको छोड़ता है तभी मोक्ष होता है। सम्यग्दर्शनके बाद ध्यानका विकल्प उठता है उसे छोड़कर मुक्ति होती है। उस विकल्पको रखकर कभी भी मुक्ति नहीं हो सकती। ध्यानकी धारणा

को छोड़कर अर्थात् स्वभावमें स्थिर होऊँ ऐसा जो विकल्प उठता है उसे छोड़कर अभेद स्वरूपमें स्थिर होने पर केवलज्ञान और मोक्ष होता है। इसलिये मात्र उपादानके बलसे ही कार्य होता है निमित्तसे कार्य नहीं होता। यहाँ पर उपादानको निश्चय और निमित्तको व्यवहारके रूपमें लिया है। स्वभावमें एकाग्रतारूप अभेद परिणति निश्चय है वही उपादान है, वही मोक्षका कारण है और जो भेदरूप विकल्प उठता है वह व्यवहार है, निमित्त है, वह मोक्षका कारण नहीं है। ध्यानकी धारणा को छोड़नेसे केवलज्ञान होता है तथा केवलज्ञान होनेके बाद भी मन, वचन, कायके योगका जो कंपन होता है वह भी मोक्षका कारण नहीं है; उस योगकी क्रियाको तोड़-मरोड़कर मोक्ष होता है।

मन, वचन, कायके विकल्पको तोड़-मरोड़कर स्वरूपके भीतर पुरुषार्थ करके रागसे छूटकर अभेद स्वरूपमें स्थिर होने पर केवलज्ञान और अन्तमें मुक्ति होती है। *मैदान ८.*

उपादानने स्वभावकी ओरसे तर्क उपस्थित करके निमित्तके पराधीनताके तर्कको खण्डित कर दिया है। इस प्रकार ३९ दोहों तक उपादान और निमित्तने परस्पर तर्क उपस्थित किये; उन दोनोंके तर्कोंको बराबर समझकर सम्यग्ज्ञानरूपी न्यायाधीश अपना निर्णय देता है कि उपादान आत्माकी ओरसे स्वाश्रित बात करनेवाला है और निमित्त आत्माको पराश्रित बतलाता है; इनमेंसे आत्माकी और प्रत्येक वस्तुकी स्वाधीनता बतानेवाले उपादानकी बात बिलकुल सच है और आत्माको तथा प्रत्येक वस्तुको पराधीन बतानेवाले निमित्तकी बात बिलकुल गलत है। इसलिये निमित्तकी पराजय घोषित किया जाता है।

નિમિત્ત પક્ષવાળેકી ઓરસે અન્તિમ અપીલ કી જાતી કિ નિમિત્તકી બાત ગલત ક્યોં હૈ ઔર નિમિત્ત કૈસે પરાજિત હો ગયા ? દેખિયે જब લોગ ધર્મસભામેં એકત્રિત હોકર સત્ત્સમાગમ પ્રાસ કરતે હું તબ ઉનકે અચ્છે ભાવ હોતે હું ઔર જબ વે ઘર પર હોતે હું તો એસે અચ્છે ભાવ નહીં હોતે ! અચ્છા નિમિત્ત મિલનેસે અચ્છે ભાવ હોતે હું, ઇસલિયે નિમિત્તકા કુછ બલ તો સ્વીકાર કરના હી ચાહિયે ।

ઉપાદાન ઇસ અપીલકા ખણ્ડન કરતા હુઆ કહતા હૈ કિ સ્વતઃ બદલનેસે અપને ભાવ બદલતે હું, નિમિત્તકો લેકર કિસીકે ભાવ નહીં બદલતે । ઉપાદાનકે કાર્યમેં નિમિત્તકા અંશમાત્ર ભી બલ નહીં હૈ । ઉપાદાનકે કાર્યમેં તો નિમિત્તકી નાસ્તિ હૈ । ઉપાદાનકે બાહર હી વહ લોટતા રહતા હૈ, કિન્તુ વહ ઉપાદાનમેં પ્રવેશ નહીં કર સકતા ઔર વહ દૂરસે ભી કોઈ અસર, મદદ ઔર પ્રેરણ નહીં કર સકતા । યદિ કોઈ યહ કહે કિ “નિમિત્ત ઉપાદાનકા કુછ હી નહીં કરતા, પરન્તુ જૈસા નિમિત્ત હોતા હૈ તદનુસાર ઉપાદાન સ્વયં પરિણમન કરતા હૈ” તો યહ બાત ભી બિલકુલ ગલત ઔર વસ્તુકો પરાધીન બતાનેવાલી હૈ । નિમિત્તાનુસાર ઉપાદાન પરિણમન નહીં કરતા, કિન્તુ ઉપાદાન સ્વયં અપની શક્તિસે સ્વાધીનતયા પરિણમન કરતા હૈ । યોગ્યતાનુસાર કાર્ય કરતા હૈ ।

સત્ત્સમાગમકે નિમિત્તકા સંયોગ હુઆ, ઇસલિયે આપકે ભાવ સુધર ગયે યહ બાત નહીં હૈ । સત્ત્સમાગમકા નિમિત્ત હોને પર ભી કિસી જીવકો અપને ભાવમેં સચ્ચી બાત નહીં બૈઠતી ઔર ઉલ્ટા વહ સત્કા વિરોધ કરકે દુર્ગતિમેં જાતા હૈ, ક્યોંકિ ઉપાદાનકે ભાવ સ્વતંત્ર હું । નિમિત્તકી સંગતિ હોને પર ભી યદિ ઉપાદાન સ્વયં જાગૃતિ ન કરે તો સત્યકો નહીં સમજા જા સકતા, ઔર જો સત્યકો સમજાતે હું વે સબ

अपने उपादानकी जागृति करके ही समझते हैं। श्री भगवानके समवशरणमें करोड़ों जीव भगवानकी वाणी सुनते हैं वहाँ पर वाणी सबके लिये एकसी होती है फिर जो जीव अपने उपादानकी जागृति करके जितना समझते हैं उन जीवोंके उतना ही निमित्त कहलाता है। कोई बारह अंगका ज्ञान करता है तो उसके बारह अंगोंके लिये भगवानकी वाणीका निमित्त कहलाता है और कोई किंचित् मात्र भी नहीं समझता तो उसके लिये किंचित् भी निमित्त नहीं कहलाता। कोई उल्टा समझता है तो उसको उल्टी समझमें निमित्त कहलाता है ! इससे सिद्ध होता है कि उपादान स्वाधीन रूपमें ही कार्य करता है, निमित्त तो मात्र आरोप रूप ही है। भगवानके पास और सच्चे गुरुके पास अनंतबार गया, किंतु स्वयं जागृत होकर अपने भीतरसे भूलको दूर करे तभी तो सत्यको समझेगा ? कोई देव, शास्त्र, गुरु उसके आत्मामें प्रवेश करके तो भूलको बाहर नहीं निकाल देंगे !

जैसे सिद्ध भगवानके ज्ञानके परिणमनमें लोकालोक निमित्त हैं, किन्तु क्या सिद्ध भगवानके ज्ञानको लोकालोकके कोई पदार्थ परिणमन कराते हैं अथवा उनका कोई असर भगवान पर होता है ? ऐसा तो कुछ नहीं होता, इसप्रकार सिद्ध भगवानके ज्ञानकी तरह सर्वत्र समझ लेना चाहिये कि निमित्त मात्र उपस्थितिरूप है, वह किसीको परिणमन नहीं कराता। अथवा उपादान पर उसका किंचित् मात्र भी असर नहीं होता, इसलिये उपादानकी ही विजय है। प्रत्येक जीव अपने-अपने अकेले स्वभावके अवलम्बनसे ही धर्मको पाते हैं, कोई भी जीव परावलंबनसे धर्मको प्राप्त नहीं करता।

[यहाँ पर यही प्रयोजन है कि जीवकी मुक्ति हो, इसलिये मुख्यतया जीवके धर्म पर ही उपादान-निमित्तके स्वरूपको घटित

किया है, परन्तु तदनुसार ही जीव अपना अधर्मभाव भी अपनी उपादानकी योग्यतासे करता है और जगतकी समस्त जड़ वस्तुओंकी क्रिया भी उन-उन जड़ वस्तुओंके उपादानसे होती है। शरीरका हलन-चलन, शब्दोंका बोला या लिखा जाना यह सब परमाणुके ही उपादानसे होता है, वहाँ निमित्त होने पर भी निमित्त उसमें कुछ भी नहीं करता, इसीप्रकार सर्वत्र समझ लेना चाहिये ।]

पराजय की स्वीकृति

अब यहाँ पर सब बातोंको स्वीकार करके निमित्त अपना पराजय स्वीकार करता है—

तब निमित्त हास्यो तहाँ अब नहिं जोर बसाय ।

उपादान शिव लोकमें पहुँच्यो कर्म खपाय ॥४०॥

अर्थ :—तब निमित्त हार गया, अब कुछ जोर नहीं करता और उपादान कर्मका क्षय करके शिवलोकमें (सिद्धपदमें) पहुँच गया ।

उपादान-निमित्तके संवादसे अनकेप्रकार आत्माके स्वतंत्रताके स्वरूपकी प्रतीति करके उपादान पक्षवाला जीव अपनी सहज शक्तिको प्रगट करके मुक्तिमें अकेला शुद्ध संयोग रहित शुद्धरूपमें रह गया । जो अपने स्वभावसे शुद्ध रहा उसने अपनेमेंसे ही शुद्धता प्राप्त की है, किंतु जो राग-विकल्प इत्यादि छूट गये हैं उसमेंसे शुद्धताको प्राप्त नहीं किया । कर्मका और विकारभाव आदिका नाश करके तथा मनुष्य देह, पाँच इन्द्रियाँ और देव, शास्त्र, गुरु इत्यादि सबका संग छोड़कर उपादानस्वरूपकी एकाग्रताके बलसे जीवने अपनी शुद्धदशाको प्राप्त कर लिया ।

प्रश्न :—इस दोहेमें लिखा है कि “अब नहिं जोर बसाय” अर्थात् जीव सिद्ध होनेके बाद निमित्तका कुछ वश नहीं चलता, किन्तु जीवकी विकारदशामें तो निमित्तका जोर चलता है न ?

उत्तर :—नहीं, निमित्त तो परवस्तु है। आत्माके ऊपर परवस्तुका जोर कदापि चल ही नहीं सकता, किन्तु जीव पहले अज्ञानदशामें निमित्तका बल मान रहा था और अब यथार्थ प्रतीति होने पर उसने उपादान-निमित्त दोनोंको स्वतंत्रतया जान लिया और अपनी स्वतंत्रशक्ति सम्हालकर स्वयं सिद्धदशा प्रगट कर ली। निमित्त हार गया इसका मतलब यह है कि अज्ञानदशामें निमित्तकी ही दृष्टि थी। ज्ञानदशाके प्रगट होने पर अज्ञानका नाश हो गया और निमित्त दृष्टि दूर हो गई, इसलिये यह कहा गया है कि निमित्त हार गया। ४०।

इस प्रकार निमित्ताधीन दृष्टिका नाश होने पर उपादानको अपनेमें क्या लाभ हुआ ? यह बतलाते हैं—

उपादान जीत्यो तहां निजबल कर प्रकाश।

सुख अनन्त ध्रुव भोगवे अन्त न वरन्यो तास॥४१॥

अर्थ :—इसप्रकार निज बलका प्रकाश कर उपादान जीता [वह उपादान अब] उस अनन्त ध्रुव सुखको भोगता है जिसका अन्त नहीं है।

आत्माका स्वभाव शुद्ध ध्रुव अविनाशी है, उस स्वभावके बलसे उपादानने अपने केवलज्ञानका प्रकाश किया है और अब वह स्वाधीनतासे अनन्त ध्रुव सुखको भोग रहा है। पहले निमित्ताधीन दृष्टिसे पराधीनताके कारण [पर लक्ष्य करके] दुःख भोग रहा था और अब स्वभावको पहचानकर उपादानदृष्टिसे स्वाधीनतया शुद्धदशामें अनन्तकालके लिये सुखानुभव कर रहा है। सिद्धदशा

होनेके बाद समय-समय पर स्वभावमेंसे ही आनन्दका भोग किया करता है। अपने सुखके लिये जीवको शरीर, पैसा इत्यादि पर द्रव्यकी आवश्यकता नहीं है, क्योंकि उन किसी के न होने पर भी सिद्ध भगवान स्वाधीनतया सम्पूर्ण सुखी हैं।

देखिये यहाँ कहा है कि उपादानने अपने बलका प्रकाश करके सुख प्राप्त किया है अपनेमें जो शक्ति थी उसे पहिचानकर उसके द्वारा बलको प्रगट करके ही सुख प्राप्त हुआ है। किसी निमित्तकी सहायतासे सुख प्राप्त नहीं किया ।४१।

अब तत्त्व स्वरूपको कहते हैं उसमें बड़ा सुन्दर न्याय है।

उपादान अरु निमित्त ये सब जीवन पै वीर।

जो निजशक्ति संभार ही सो पहुँचे भव तीर॥४२॥

Ac १२१८.

अर्थ :—उपादान और निमित्त ये सभी जीवोंके हैं, किन्तु जो वीर अपनी उपादान शक्तिकी सम्भाल करते हैं वे भवके पारको प्राप्त होते हैं।

सभी जीव भगवान हैं, और अनन्त गुणवाले हैं, सभी आत्माओंकी उपादानशक्ति समान है और सभी जीवोंके बाह्य निमित्त भी हैं, इसप्रकार उपादान और निमित्त दोनों त्रिकाल सभी जीवोंके हैं। ऐसी कोई आत्मा नहीं है जिसमें उपादानशक्तिकी पूर्णता न हो तथा ऐसी कोई आत्मा नहीं है कि जिसको निमित्त न हो। जैसा कार्य जीव स्वयं करता है उस समय उसे अनुकूल निमित्त होता ही है, निमित्त होता अवश्य है, किन्तु उपादानके कार्यमें कुछ करता नहीं है। उपादान और निमित्त दोनों अनादि अनन्त हैं। जो अपने उपादानकी जागृति करके धर्म समझते हैं उनके सत् निमित्त होता है और जो जीव धर्मको नहीं समझते उनके कर्म वगैरह निमित्त कहलाते

हैं। सिद्धोंके भी परिणमन इत्यादिमें काल, आकाश आदिका निमित्त है, और ज्ञानमें ज्ञेयके रूपमें सारा जगत् निमित्त है। किसी भी जगह अकेला उपादान नहीं होता, क्योंकि ज्ञान स्व-परको जाननेकी शक्तिवाला है, इसलिये वह उपादान और निमित्त दोनोंको जानता है यदि उपादान और निमित्त दोनों को न जाने तो ज्ञान असत् कहलायेगा तथापि ध्यान रहे कि उपादान और निमित्त दोनों स्वतंत्र पदार्थ हैं, वे एक-दूसरेका कुछ नहीं कर सकते। उपादान और निमित्त दोनों वस्तुएँ अपने अस्तित्वमें हैं जो जीव अपनी उपादानशक्तिको संभालता है उसीको सम्यग्दर्शनादि गुण प्रगट होकर मोक्ष होता है, किन्तु जो जीव उपादानको भूलकर निमित्तकी ओर लक्ष्य करता है वह अपनी शक्तिको भूलकर परसे भीख माँगनेवाला चौरासीका भिखारी है। पर लक्ष्यसे वह भिखारीपन दूर नहीं होता और जीव सुखी नहीं हो सकता। यदि अपने स्वभावकी स्वाधीनताको प्रतीतिमें ले तो सर्व पर द्रव्योंका मुँह देखना दूर हो जाय और स्वभावका स्वाधीन आनन्द प्रगट हो।

जब स्व लक्ष्य करके शक्तिकी सम्भाल की तब वह शक्ति प्रगट हुई अर्थात् सुख हुआ। उपादानशक्ति तो त्रिकाल है, वह मुक्तिका कारण नहीं, किंतु उपादानशक्तिकी संभाल मुक्तिका कारण है। उपादानशक्तिकी संभाल ही दर्शन-ज्ञान-चारित्ररूप मोक्षमार्ग है पहले उपादानस्वभावकी श्रद्धा की कि मैं स्वयं अनन्त गुण शक्तिका पिंड हूँ, परसे पृथक् हूँ, मुझे परसे कुछ भी नहीं लेना है; किन्तु मेरे स्वभावमेंसे ही प्रगट होता है ऐसी प्रतीति और ज्ञान करके उस स्वभावमें स्थिरता करना सो उपादानशक्तिकी संभाल है और वही मोक्षका कारण है।

ઉપાદાનકારણ ઔર નિમિત્તકારણ દોનોં પર્યાયરૂપ હું દ્રવ્ય, ગુણ ત્રૈકાલિક હું ઉસમેં નિમિત્ત નહીં હોતા । ત્રૈકાલિક શક્તિ ઉપાદાન હૈ ઔર ઉસ ત્રૈકાલિક શક્તિકી વર્તમાન પર્યાય ઉપાદાનકારણ હૈ । ઉપાદાનકારણ અપની પર્યાયમેં કેસા કાર્ય કરતા હૈ ઔર ઉસ સમય કિસ પ્રકારકા પર સંયોગ હોતા હૈ યથ બતાનેકે લિયે પર વસ્તુકો નિમિત્તકારણ કહા ગયા હૈ । પર વસ્તુકો નિમિત્ત કહ કર ઉસકા જ્ઞાન કરાયા હૈ, ક્યોંકિ જ્ઞાનકી શક્તિ સ્વ-પરકો જાનને કી હૈ પરન્તુ પર દ્રવ્યકા કોઈ ભી બલ બતાનેકે લિયે ઉસે નિમિત્ત કહા ગયા હૈ ।

જહાઁ યથ કહા જાતા હૈ કિ ‘જીવને જ્ઞાનાવરણીકર્મકા બંધ કિયા હૈ’ વહાઁ વાસ્તવમેં યથ બતાનેકા આશય હૈ કિ જીવને અપની પર્યાયમેં જ્ઞાનકી હીનતા કી હૈ, પરન્તુ ‘જીવ જડ પરમાણુઓંકા કર્તા હૈ’ યથ બતાનેકા આશય નહીં હૈ ।

પ્રશ્ન :—ઉપાદાન તો સખી જીવોંકે ત્રિકાલ હૈ યથ બાત ઇસ દોહેમેં બતાઈ ગઈ ઔર ઇસ સંવાદમેં યથ ભી કહા ગયા હૈ કિ માત્ર ઉપાદાનકી શક્તિસે હી કાર્ય હોતા હૈ, યદિ માત્ર ઉપાદાનસે હી કાર્ય હોતા હો તો અનન્તકાલસે ઉપાદાનકે હોને પર ભી પહલે કભી શુદ્ધ કાર્ય પ્રગટ નહીં કિયા થા; કિન્તુ તબ ફિર આજ હી પ્રગટ કરનેકા ક્યા કારણ હૈ ?

ઉત્તર :—જો ત્રિકાલ ઉપાદાન હૈ વહ તો દ્રવ્યરૂપ હૈ વહ સબ જીવોંકે હૈ, પરન્તુ કાર્ય તો પર્યાયમેં હોતા હૈ । જબ જો જીવ અપની ઉપાદાનશક્તિ કો સંભાલતા હૈ તબ ઉસ જીવકે શુદ્ધતા પ્રગટ હો જાતી હૈ । દ્રવ્યકી શક્તિ ત્રિકાલ હૈ, કિન્તુ જબ સ્વયં પરિણતિ જાગૃત કી તબ વહ શક્તિ પર્યાયરૂપ વ્યક્ત હો ગઈ । જબ સ્વયં સ્વોન્મુખી રુચિ ઔર અપની ઓરકે ભાવકે દ્વારા અપની પરિણતિકો જાગૃત કરતા હૈ

तब होती है; उसमें कोई कारण नहीं। अर्थात् वास्तवमें जैसे द्रव्य-गुण अकारणीय है उसी प्रकार शुद्ध अथवा अशुद्ध पर्याय अकारणीय है। शुद्ध अथवा अशुद्ध पर्यायिको उस-उस समयमें स्वयं स्वतः करता है, उसमें पूर्वापरकी दशा अथवा कोई पर द्रव्य वास्तविक कारण नहीं है। पर्यायिका कारण पर्याय स्वयं ही है, पर्याय अपनी शक्तिसे जिस समय जागृत होती है उस समय जागृत हो सकती है। जिस पर्यायमें जितना स्वभाविकी ओरका बल होता है (अर्थात् जितने अंशमें स्व-समय रूप परिणमन करता है) उस पर्यायमें उतनी शुद्धता होती है, कारण-कार्य एक ही समयमें अभेद है। यहाँ पर प्रत्येक पर्यायमें पुरुषार्थकी स्वतंत्रता बताई गई है। पहली पर्यायिके मिथ्यात्व रूप होने पर भी दूसरे समयमें स्वरूपिकी प्रतीति करके सम्यक्त्वरूप पर्याय प्रगट हो सकती है। यहाँ कोई पूछ सकता है कि जो सम्यक्त्व पहली पर्यायमें नहीं था वह दूसरी पर्यायमें कहाँसे आयेगा ? इसका उत्तर यह है कि उस समयकी पर्यायिको स्वतंत्र सामर्थ्य प्रगट होनेसे सम्यक्त्व हुआ है, पूर्व पर्याय नई पर्यायिकी कर्ता नहीं है, परन्तु नई प्रगट होनेवाली अवस्था स्वयं ही अपने पुरुषार्थकी योग्यतासे सम्यक्त्वरूप हुई है जिस समय पुरुषार्थ करता है उस समय सम्यग्दर्शन प्रगट होता है, उसमें कोई कारण नहीं है, पर्यायिका पुरुषार्थ स्वयं ही सम्यग्दर्शनिका कारण है और वह पर्याय द्रव्यमेंसे ही प्रगट होती है, इसलिये अभेद-विवक्षासे द्रव्य स्वभाव ही सम्यग्दर्शनिका कारण है। ४२।

उपादानकी महिमा

भैया महिमा ब्रह्मकी कैसे वरनी जाय ?
वचन अगोचर वस्तु है कहिवो वचन बताय ॥४३॥

અર્થ :—ગ્રન્થકાર ભૈયા ભગવતીદાસજી આત્મસ્વભાવકી મહિમાકા વર્ણન કરતે હુયે કહતે હું, કી ભાઈ ! બ્રહ્મકી (આત્મસ્વભાવકી) મહિમાકા વર્ણન કેસે કિયા જા સકતા હૈ વહ વસ્તુ વચન અગોચર હૈ, ઉસે કિન વચનોંકે દ્વારા બતાયા જા સકતા હૈ।

જો જીવ વસ્તુકે સ્વતંત્ર ઉપાદાનસ્વભાવકો સમજીતા હૈ ઉસે ઉસ સ્વભાવકી મહિમા પ્રગટ હુયે બિના નહીં રહતી। અહા ! એસા અચ્છા ઉપાદાનસ્વભાવ। અનાદિ અનન્ત સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાસે વસ્તુ ટિક રહી હૈ, એસે વસ્તુસ્વભાવકો વચનસે કેસે વર્ણન કિયા જા સકતા હૈ, વચનસે ઉસકી મહિમાકા પાર નહીં આ સકતા। જ્ઞાનકે દ્વારા હી ઉસકી યથાર્થ મહિમા જાની જા સકતી હૈ। સ્વભાવકી મહિમા બહુત હૈ વહ વચનસે પરે હૈ ફિર ભી ઉસે વચનકે દ્વારા કહના સો પૂરા કેસે કહા જા સકતા હૈ ? ઇસલિયે હે ભાઈ ! તૂ અપની જ્ઞાન સામર્થ્યકે દ્વારા અપને સ્વભાવકો સમજી। યદિ તૂ સ્વયં સમજે તો અપને સ્વભાવકા પાર પાયે। એક હી સમયમેં અનાદિ સંસારકા નાશ કરકે જિસકે બલસે પરમ પવિત્ર પરમાત્મદશા પ્રગટ હોતી હૈ એસે ભગવાન આત્માકે સ્વભાવકી મહિમાકો હમ કહોં તક કહૈ। હે ભવ્ય જીવોં ! તુમ સ્વયં સ્વભાવકો સમજો ॥૪૩॥

અબ ગ્રન્થકાર ઇસ સંવાદકી સુન્દરતાકો બતલાતે હું ઔર યહ ભી બતલાતે હું, કી ઇસ સંવાદસે જ્ઞાની ઔર અજ્ઞાનીકો કિસ પ્રકારકા અભિપ્રાય હોગા।

ઉપાદાન અરુ નિમિત્તકો સરસ બચ્ચૌ સંવાદ।

સમ્યગ્દૃષ્ટિકો સરલ હૈ મૂર્ખકો બકવાદ ॥૪૪॥

અર્થ :—ઉપાદાન ઔર નિમિત્તકા યહ સુન્દર સંવાદ બના હૈ,

यह सम्यग्दृष्टिके लिये सरल है और मूर्ख (मिथ्यादृष्टि) के लिये बकवाद मालूम होगी।

उपादान-निमित्तके सच्चे स्वरूपको बतानेवाला आत्माके सहज स्वतंत्र स्वभावका यह वर्णन बहुत ही अच्छा है। जो जीव वस्तुके स्वाधीन स्वरूपको समझते हैं उन सच्ची दृष्टिवाले जीवोंके लिये तो वह सुगम है, वे ऐसी वस्तुकी स्वतंत्रताको समझकर आनन्द करेंगे, किन्तु जिसे वस्तुकी स्वतंत्रताकी प्रतीति नहीं है और जो आत्माको पराधीन मानता है, उस मूर्ख अज्ञानीको तो यह बात केवल बकवाद मालूम होगी वह वस्तुके स्वतंत्र स्वभावकी महिमाको नहीं जान सकता। ज्ञानी वस्तुको भिन्न-भिन्न और स्वभावसे देखते हैं, किन्तु अज्ञानी संयोगबुद्धिसे देखते हैं, इसलिये वह संयोगसे कार्य होता है इसप्रकार मिथ्या मानते हैं। परन्तु इस बातको ज्ञानी ही यथार्थ रीत्या जानते हैं कि वस्तु परसे भिन्न असंयोगी है और उसका कार्य भी स्वतंत्र अपनी शक्तिसे ही होता है। अज्ञानीको तो ऐसा लगेगा कि भला यह किसकी बात है ? भला, क्या आत्माको कोई सहायता नहीं कर सकता ? किन्तु भाई ! यह बात तेरे ही स्वरूपकी है निजस्वरूपकी प्रतीतिके बिना अनादि कालसे दुःखमें परिभ्रमण कर रहा है, तेरा यह परिभ्रमण कैसे दूर हो और सच्चा सुख प्रगट होकर मुक्ति कैसे हो ? यह बताया जाता है। संयोग बुद्धिसे पर पदार्थोंको सहायक मानकर तू अनादिकालसे परिभ्रमण कर रहा है अब तुझे तेरा परसे भिन्न स्वाधीन स्वरूप बतलाकर ज्ञानीजन उस विपरीत मान्यताको छोड़नेका उपदेश देते हैं।

ज्ञानीजन तुझे कुछ देते नहीं हैं, तू ही अपना तारनहार है, तेरी असमझसे ही तेरा बिगाड़ है और सच्ची समझसे ही तेरा सुधार है।

યदિ જીવ અપની ઇસ સ્વાધીનતાકો સમજ્ઞ લે તો ઉસે અપની મહિમા જ્ઞાત હો જાય, કિન્તુ જિસે અપની સ્વાધીનતા સમજ્ઞમેં નહીં આતી ઉસે યહ સંવાદ કેવળ બકવાદ રૂપ માલૂમ હોગા। જો જિસકી મહિમાકો જાનતા હૈ વહ તત્સંબંધી બાતકો બડે હી ચાહસે સુનતા હૈ, પરન્તુ જિસકી મહિમાકો નહીં જાનતા હૈ ઉસકી બાત નહીં રુચતી। ઇસ સંબંધમેં યહીં એક દૃષ્ટાંત દિયા જાતા હૈ :—

પહલે જમાનેમેં જબ બેલદાર લોગ સારે દિન મજદૂરી કરકે ઘર આતે ઔર સબ એકત્રિત હોકર બૈઠતે તબ ઉસ સમય ઉનકા પુરોહિત ઉન્હેં ઉનકે બાપ-દાદાઓંકી પુરાની કથા સુનાતા હુઆ કહને લગતા કી તુમ્હારી ચૌથી પીઢીકા બાપ તો બહુત બડા રાજ્યાધિકારી થા। બેલદાર લોગ તો સારે દિન મજદૂરી કરનેસે થકે હોતે થે, ઇસલિયે જબ પુરોહિત ઉનકે બાપ-દાદાઓંકી બાત કરતા તબ વે ઝોંકા ખાને લગતે ઔર પુરોહિતસે કહને લગતે કી “હીં, બાપૂ કહતે જાઇયે” જબ બેલદાર લોગ સુનને પર ધ્યાન નહીં દેતે તબ પુરોહિત કહતા કી અરે જરા સુનો તો, મૈં તુમ્હારે બાપ-દાદાઓંકે બડાપ્પનકી બાત કહ રહા હું। તબ બેલદાર લોગ કહતે કી મહારાજ ! કહતે જાઇયે અર્થાત् આપ તો અપની બાત કહતે જાઇયે। તબ પુરોહિત કહતા કી અરે ભાઈ યહ તો તુમ્હેં સુનાનેકે લિયે કહ રહા હું મુજ્જે તો સબ માલૂમ હી હૈ।

ઇસીપ્રકાર યહીં પર સંસારકી થકાનસે થકે હુયે જીવોંકો જ્ઞાની ગુરુ ઉનકે સ્વભાવકી અપૂર્વ મહિમા બતલાતે હૈનું, પરન્તુ જિસે સ્વભાવકી મહિમાકી ખબર નહીં હૈ ઔર સ્વભાવકે મહિમાકી રુચિ નહીં હૈ ઉન બેલદાર જૈસે જીવોંકો સ્વભાવકી મહિમા સુનાનેકી ઉમંગ નહીં હોતી। અર્થાત् ઉનકે લિયે ક્યા તો ઉપાદાન ઔર ક્યા નિમિત્ત ઔર ક્યા વસ્તુકી સ્વતંત્રતા યહ સબ બકવાદ સા હી માલૂમ હોતા

है। वे सब आत्माकी परवाह न करनेवाले बेलदारोंकी तरह संसारके मजदूर हैं। ज्ञानी कहते हैं कि हे भाई ! तेरा स्वभाव क्या है ? विकार क्या है ? और वह विकार कैसे दूर हो सकता है ? यह तुझे समझाते हैं। इसलिये तू अपने स्वभावकी महिमाको जानकर विवेक पूर्वक समझे तो तेरा संसार परिभ्रमणका दुःख दूर हो जायेगा और तुझे शांति प्राप्त होगी। यह तेरे ही सुखके लिये कहा जा रहा है और तेरे ही स्वभावकी महिमा बतलाई जा रही है, इसलिये तू ठीक निर्णय करके समझ। जो जीव जिज्ञासु हैं उसे श्रीगुरुकी ऐसी बात सुनकर अवश्य ही स्वभावकी महिमा प्रगट होती है। और वह बराबर निर्णय करके अवश्य समझ लेता है।

जिज्ञासु जीवोंको इस उपादान-निमित्तके स्वरूपको समझनेमें दुलक्ष्य नहीं करना चाहिये। इसमें महान् सिद्धान्त निहित है। इसे ठीक समझकर इसका निर्णय करना चाहिये। उपादान—निमित्तकी स्वतंत्रताका निर्णय किये बिना कदापि सम्यग्दर्शन प्रगट नहीं होता और बिना सम्यग्दर्शनके धर्म नहीं होता। ४४।

अब अन्तमें ग्रन्थकार कहते हैं कि जो आत्माके गुणको पहचानता है वही इस संवादके रहस्यको जानता है।

जो जानै गुण ब्रह्मके सो जानै यह भेद।

साख जिनागम सो मिलै तो मत कीज्यो खेद॥ ४५॥

अर्थ :—जो जीव आत्माके गुणको (स्वभावको) जानते हैं वे इस (उपादान-निमित्तके संवादके) रहस्यको जानते हैं उपादान-निमित्तके इस स्वरूपकी साक्षी श्री जिनागमसे मिलती है, इसलिये इस सम्बन्धमें खेद नहीं करना चाहिये, शंका नहीं करना चाहिये।

उपादान और निमित्त दोनों पदार्थ त्रिकाल हैं, दोनोंमेंसे एक भी

अभावरूप नहीं है। सिद्धदशामें भी आकाश इत्यादि निमित्त है। अरे ! ज्ञानकी अपेक्षासे समस्त लोकालोक निमित्त है जगत्‌में स्व और पर पदार्थ हैं और ज्ञानका स्वभाव स्व-पर प्रकाशक ज्ञायक है, इसलिये यदि ज्ञान स्व-परको भिन्न-भिन्न और स्वतंत्र न जाने तो वह मिथ्याज्ञान है, इसलिये स्व और परको जैसाका तैसा जानना चाहिये। उपादानको स्वके रूपमें और निमित्तको परके रूपमें जानना ठीक है। दोनोंको जो जैसे हैं उन्हें उनके गुणोंके द्वारा जानकर अपने उपादानस्वभावको पहचानकर निरन्तर अपना शुद्ध उपादानका आलम्बन (-आश्रय) करना चाहिये।

(१) उपादान-निमित्तको जान लेना चाहिये, किन्तु यह नहीं समझना चाहिये कि निमित्तके कारण उपादानमें कोई कार्य होता है अथवा निमित्त-उपादानका कोई कार्य कर सकता है।

(२) मात्र उपादानसे ही कार्य होता है, निमित्त कुछ नहीं करता, इसलिये निमित्त कुछ ही नहीं—यह भी नहीं मानना चाहिये।

(३) निमित्तको जानना तो चाहिये, किन्तु वह उपादानसे भिन्न पदार्थ है, इसलिये वह उपादानमें किसी भी प्रकारकी सहायता अथवा असर नहीं कर सकता, इस प्रकार समझना सो सम्यग्ज्ञान है। यदि निमित्तकी उपस्थितिके कारण कार्यका होना माने तो वह मिथ्याज्ञान है।

इस प्रकार इस संवादके द्वारा यह सिद्ध किया गया है कि उपादान वस्तुकी निजशक्ति है और पर संयोग निमित्त है। निमित्त जीवका [उपादानका] कुछ भी कार्य नहीं करता, किन्तु उपादान स्वयं ही अपना कार्य करता है। सारे संवादमें कहीं भी यह बात

સ્વીકાર નહીં કી ગઈ હૈ કી “નિમિત્તસે કાર્ય હોતા હૈ” વિપરીતદશામે વિકાર ભી જીવ સ્વયં હી કરતા હૈ, નિમિત્ત વિકાર નહીં કરાતા, પરન્તુ ઇસ સંવાદમે મુખ્યતા ઔચિત્યકી બાત લી ગઈ હૈ। સમ્યગર્દર્શનસે સિદ્ધદશા તક જીવકી હી શક્તિસે કાર્ય હોતા હૈ; યહ સિદ્ધ કિયા ગયા હૈ, કિન્તુ નિમિત્તકી બલવતા કહીં ભી નહીં માની ગઈ। ઇસસે યદિ કોઈ જીવ અપની નાસમજી કે કારણ યહ માન બૈઠે કી યહ તો એકાન્ત હો ગયા, સર્વત્ર ઉપાદાનસે હી કાર્ય હો ઔર નિમિત્તસે કહીં ભી ન હો ઇસમેં અનેકાન્તપન કહાઁ હૈ ? તો ગ્રન્થકાર કહતે હૈને કી ઇસમેં સ્વતંત્ર વસ્તુસ્વભાવ સિદ્ધ કિયા હૈ ઔર નિમિત્તકા પક્ષ નહીં કિયા [નિમિત્તકા યથાર્થ જ્ઞાન હૈ, પરન્તુ ઉસકા પક્ષ નહીં હૈ ઉસ ઓર લક્ષ્યકા ખિંચાવ નહીં હૈ] ઇસલિયે ખેદ નહીં કરના ચાહિયે, કિન્તુ ઉત્સાહ પૂર્વક સમજી કર ઇસ બાતકો સ્વીકાર કરના ચાહિયે । ક્યોંકિ ઇસ બાતકી સાખ શ્રી જિનાગમસે મિલતી હૈ ।

શ્રી જિનાગમ વસ્તુકો સદા સ્વતંત્ર બતલાતા હૈ । વસ્તુસ્વરૂપ હી સ્વતંત્ર હૈ । જિનેન્દ્રદેવકા પ્રત્યેક વચન પુરુષાર્થકી જાગૃતિકી વૃદ્ધિકે લિયે હી હૈ । યદિ જિનેન્દ્રદેવકે એક ભી વચનમેંસે પુરુષાર્થકો ગૌણ કરનેકા આશય નિકાલા જાય તો માનના ચાહિયે કી વહ જીવ જિનેન્દ્રદેવકે ઉપદેશકો સમજી હી નહીં હૈ । નિમિત્તોંકા ઔર કર્મોંકા જ્ઞાન પુરુષાર્થમેં અટક જાનેકે લિયે નહીં કહા હૈ, કિન્તુ નિમિત્તરૂપ પર વસ્તુએં હૈને ઔર જીવકે પરિણામ ભી ઉસકે પક્ષસે અનેક પ્રકાર વિકારી હોતે હૈને, યહ જાનકર અપને નિજપરિણામકી સંભાલ કરનેકે લિયે નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સમ્બન્ધકા જ્ઞાન કરાયા હૈ । વહ જ્ઞાન સત્ય પુરુષાર્થકી વૃદ્ધિકે લિયે હી હૈ, કિન્તુ જો જીવ યહ કહતા હૈ કી ‘તીવ્ર કર્મદય આકર મુજ્જે હૈરાન કરેગા તો મેરા પુરુષાર્થ નહીં ચલ સકેગા’ ઉસ જીવકો સ્વયં પુરુષાર્થ નહીં કરના હૈ, ઇસલિયે વહ

પુરુષાર્થ હીનતાકી બાતેં કરતા હૈ। અરે ભાઈ ! પહલે જब તુઝે કર્માંકી ખબર નહીં થી તબ તૂ એસા તર્ક નહીં કરતા થા ઔર કર્માંકા જ્ઞાન હોને પર તૂ પુરુષાર્થકી શંકા કરતા હૈ, તો ક્યા અબ નિમિત્તકા યથાર્થ જ્ઞાન હોનેસે તુઝે હાનિ હોગી, ઇસલિયે હે જીવ ! નિમિત્ત કર્માંકી ઓરકા લક્ષ્ય છોડકર તૂ અપને જ્ઞાનકો ઉપાદાનકે લક્ષ્યમંને લગાકર સચ્ચા પુરુષાર્થ કર। તૂ જિતના પુરુષાર્થ કરેગા ઉતના કામ આયેગા, તેરે પુરુષાર્થકો રોકનેકે લિયે વિશ્વમંને કોઈ સમર્થ નહીં હૈ। જગતમંને સબ કુછ સ્વતંત્ર હૈ। સ્જકણસે લેકર સિદ્ધ તક સભી જડ ચેતન પદાર્થ સ્વતંત્ર હૈનું। એક પદાર્થકા દૂસરે પદાર્થકે સાથ કિંચિત્ માત્ર ભી સંબંધ નહીં હૈ તબ ફિર કિસી ભી નિમિત્તરૂપ પદાર્થ હોં વે ઉપાદાનકા ક્યા કર સકતે હોં ? ઉપાદાન સ્વયં જિસ પ્રકાર પરિણમન કરતા હૈ ઉસ પ્રકાર પર પદાર્થમંને નિમિત્તરૂપ હોતા હૈ નિમિત્ત તો આરોપ માત્ર કારણ હૈ, ઉસકી ઉપાદાનમંને તીનોં કાલ નાસ્તિ હૈ। ઔર અસ્તિ-નાસ્તિરૂપ એસા અનેકાન્ત વસ્તુસ્વરૂપ હૈ। પરન્તુ એક પદાર્થ દૂસરે પદાર્થમંને કુછ કર સકતા હૈ ઇસપ્રકારકી માન્યતાસે પદાર્થોંકી સ્વતંત્રતા નહીં રહતી ઔર એકાન્ત આ જાતા હૈ।

ઇસલિયે ઉપાદાન-નિમિત્તકે સંવાદકે દ્વારા જો વસ્તુસ્વરૂપ સમજાયા ગયા હૈ ઉસે જાનકાર હે ભવ્ય જીવ ! તુમ ખેદકા પરિત્યાગ કરો। પર દ્રવ્યકી સહાયતા આવશ્યક હૈ ઇસ માન્યતાકા પરિત્યાગ કરો। અપની આત્માકો પરાધીન માનના હી સબસે બડા ખેદ હૈ। અબ આત્માકે સ્વાધીન સ્વરૂપકો જાનકાર ઉસ ખેદકા પરિત્યાગ કરો; ક્યોંકિ શ્રી જિનાગમકા પ્રત્યેક વચન વસ્તુસ્વરૂપકો સ્વતંત્ર ઘોષિત કરતા હૈ ઔર જીવકો સત્ય પુરુષાર્થ કરનેકે લિયે પ્રેરિત કરતા હૈ।

યહ બાત વિશેષ ધ્યાનમંને રખના ચાહિયે કિ નિમિત્ત વસ્તુ હૈ તો અવશ્ય। સચ્ચે દેવ, શાસ્ત્ર, ગુરુકો ન પહૂચાને ઔર કહે કિ

નિમિત્તકા ક્યા કામ હૈ ? ઉપાદાન સ્વતંત્ર હૈ ઇસપ્રકાર ઉપાદાનકો જાને બિના યદિ સ્વચ્છંદ હોકર પ્રવૃત્તિ કરે તો ઇસસે ઉસકા અજ્ઞાન હી દૂઢ હોગા એસે જીવકો ધર્મ તો હો હી નહીં સકતા, ઉલટા શુભરાગકો છોડકર અશુભરાગમેં પ્રવૃત્તિ કરેગા । શ્રીમદ્ રાજચન્દ્રજીને આત્મસિદ્ધિમેં કહા હૈ કિ—

ઉપાદાનકા નામ લઈ યે જે તજે નિમિત્ત ।
પામે નહિં પરમાર્થને રહે ભ્રાન્તિમાં સ્થિત ॥
ઉપાદાનકા નામ લે યદિ યહ તજે નિમિત્ત ।
પાયે નહિં પરમાર્થકો રહે ભ્રાન્તિમં સ્થિત ॥

ધ્યાન રહે કિ યહીં ઉપાદાનકા માત્ર નામ લેકર જો નિમિત્તકા નિષેધ કરતા હૈ એસે જીવકી બાત હૈ, કિન્તુ જો ઉપાદાનકે ભાવકો સમજીકર નિમિત્તકા લક્ષ્ય છોડ દેતે હૈને વે સિદ્ધસ્વરૂપકો પ્રાસ હોતે હૈને । ઇસ ગાથાકો ઉલટ કર કહા જાય તો—

ઉપાદાનનો ભાવ લઈ યે જે તજે નિમિત્ત ।
પામે તે સિદ્ધત્વને રહે સ્વરૂપમાં સ્થિત ॥
ઉપાદાનકા ભાવ લે યદિ યહ તજે નિમિત્ત ।
પાયે વહ સિદ્ધત્વકો રહે સ્વરૂપમં સ્થિત ॥

અજ્ઞાની જીવ સત્ત નિમિત્તકો નહીં જાનતા ઔર ઉપાદાનકો ભી નહીં જાનતા, વહ જીવ તો અજ્ઞાની હી રહતા હૈ, કિન્તુ જો જીવ અપને ઉપાદાનસ્વભાવકે સ્વતંત્ર ભાવોકો પહિચાનકર ઉસ સ્વભાવકી એકાગ્રતાકે દ્વારા નિમિત્તકે લક્ષ્યકો છોડ દેતે હૈને વે જીવ અપને સ્વરૂપમં સ્થિત રહતે હૈને, ઉનકી ભ્રાંતિકા ઔર રાગકા નાશ હો જાતા હૈ ઔર વે કેવલજ્ઞાનકો પ્રાસ કર મુક્ત હો જાતે હૈને ।

જો જીવ ઉપાદાન-નિમિત્તકે સ્વરૂપકો નહીં જાનતા ઔર માત્ર

उपादानकी बातें करता है तथा सच्चे निमित्तको जानता ही नहीं वह पापी है। यहाँ पर यह आशय नहीं है कि 'निमित्तसे कोई कार्य होता है', किन्तु यहाँ अपने भावको समझनेकी बात है जब जीवके सत् निमित्तके समागमका भाव अन्तरसे नहीं बैठा और स्त्री, पैसा इत्यादिके समागमका भाव जम गया तब उसे धर्मके भावका अनादर और संसारकी ओरके विपरीत भावका आदर हो जाता है। अपनेमें वर्तमान तीव्र राग है तथापि वह उस रागका विवेक नहीं करता, (शुभाशुभके बीच व्यवहारसे भी भेद नहीं करता) वह जीव विपरीत भावका ही सेवन करता रहता है।

वह विपरीत भाव किसका ? क्या तू वीतरागी हो गया है। यदि तुझे विकल्प और निमित्तका लक्ष्य ही न होता तो तुझे शुभ निमित्तके भी लक्ष्यका प्रयोजन न होता, किन्तु जब विकल्प और निमित्तका लक्ष्य है तब तो उसका अवश्य विवेक करना चाहिये। इससे यह नहीं समझ लेना चाहिये कि निमित्तसे कोई हानि-लाभ होता है, परन्तु अपने भावका उत्तरदायित्व स्वयं स्वीकार करना होगा। जो अपनी वर्तमान पर्यायके भावको और उसके योग्य निमित्तोंको नहीं पहचानता वह त्रैकालिक स्वभावको कैसे जानेगा ?

जीव या तो निमित्तसे कार्य होता है यह मानकर पुरुषार्थ हीन होता है। अथवा निमित्तका और स्व-पर्यायका विवेक भूल कर स्वच्छंद हो जाता है यह दोनों विपरीत भाव हैं। वे विपरीत भाव ही जीवको उपादानकी स्वतंत्रता नहीं समझने देते। यदि जीव विपरीत भावको दूर करके सत् को समझे तो उसे मोक्षमार्ग होता है। जब जीव अपने भावसे सत् को समझे तब सत् निमित्त होते ही हैं, क्योंकि जिसे सत् स्वभावके प्रति बहुमान है उसे सत् निमित्तोंकी ओरका

लक्ष्य और बहुमान हो ही जाता है। जिसे सच्चे देव, शास्त्र, गुरुके प्रति अनादर है उसे मानों अपने ही सत् स्वरूपके प्रति अनादर है और सत् स्वरूपका अनादर ही निगोद भाव है, उस भावका फल निगोददशा है।

इसलिये जिज्ञासुओंको सभी पहलुओंसे उपादान-निमित्तको जो जैसे हैं उस प्रकार ठीक जानकर निश्चय करना चाहिये। यह निश्चय करने पर पराधीनताकी मान्यताका खेद दूर हो जाता है और स्वाधीनताका सच्चा सुख प्रगट होता है। ४५।

ग्रन्थकर्ताका नाम और स्थान

नगर आगरा अग्र है जैनी जनको वास,
तिह थानक रचना करी 'भैया' स्वमतिप्रकाश ॥४६॥

अर्थ :—आगरा शहर अग्रगण्य नगरोंमेंसे है जिसमें जैन लोगोंका [अच्छी संख्यामें] निवास है। वहाँ पर भैया भगवतीदास अपनी बुद्धिके प्रकाशानुसार यह रचना की है अथवा अपने ज्ञानके प्रकाशके लिये यह रचना की है।

उपादान-निमित्तके बीच बटवारेके कथनका यह जो अधिकार कहा गया है वह सर्वज्ञदेवकी परम्परासे कथित तत्त्वका सार है और उसमेंसे अपनी बुद्धिके अनुसार जो मैं समझ सका हूँ वही मैंने इस संवादमें प्रगट किया है।

रचना काल

संवत् विक्रम भूपको सत्तरहसैं पंचास,
फाल्गुन पहले पक्षमें दशों दिशा परकाश ॥४७॥

अर्थ :—विक्रम संवत् १७५० के फाल्गुन मासके प्रथम पक्षमें इस संवादकी रचना की गई।

जिस प्रकार पूर्णिमाके चन्द्रमाका प्रकाश दशों दिशाओंमें फैल जाता है उसी प्रकार यह उपादान-निमित्त सम्बन्धी तत्त्वचर्चा दशों दिशाओंमें तत्त्वका प्रकाश करेगी-यत्र तत्र इसीकी चर्चा होगी। अर्थात् यह तत्त्वज्ञान सर्वत्र प्रकाशित होगा। इस प्रकार अन्तिम मंगलके साथ यह अधिकार पूर्ण होता है।

મહો મિશને.

મૂલમें મૂલ

મુદ્રા સંસ્કાર.

[માગ-૨]

વિદ્વદ્વર્ય પણ્ડિત બનારસીદાસજી કૃત

ઉપાદાન-નિમિત્ત દોહા

ગુરુ ઉપદેશ નિમિત્ત બિન ઉપાદાન બલહીન ।
 જ્યો નર દૂજે પાঁવ બિન ચલવેકો આધીન ॥૧॥

હોં જાને થા એક હી ઉપાદાન સો કાજ ।
 થકે સહાઈ પૌન બિન પાની માંહિ જહાજ ॥૨॥

જ્ઞાન નૈન કિરિયા ચરણ દોઊ શિવમગ ધાર ।
 ઉપાદાન નિશ્ચય જહાઁ તહાઁ નિમિત્ત વ્યવહાર ॥૩॥

ઉપાદાન નિજગુણ જહાઁ તહાઁ નિમિત્ત પર હોય ।
 ભેદજ્ઞાન પરમાણ વિધિ વિરલા બૂજે કોય ॥૪॥

ઉપાદાન બલ જહાઁ તહાઁ નહિં નિમિત્તકો દાવ ।
 એક ચક્ર સો રથ ચલે રવિકો યહૈ સ્વભાવ ॥૫॥

સધૈ વસ્તુ અસહાય જહાઁ તહાઁ નિમિત્ત હૈ કૌન ।
 જ્યો જહાજ પરવાહ મેં તિરૈ સહજ વિન પૌન ॥૬॥

ઉપાદાન વિધિ નિરવચન હૈ નિમિત્ત ઉપદેશ ।
 વસે જુ જૈસે દેશમે ધરે સુ તૈસે ભેષ ॥૭॥

ॐ નમઃ સિદ્ધેભ્ય:
**વિદ્વદ્ધર્ય પણ્ડિત બનારસીદાસજી કૃત
 ઉપાદાન-નિમિત્ત દોહા
 પર કિયે ગયે**

પરમ પૂજ્ય શ્રી કાનજીસ્વામીને પ્રવચન

વસ્તુકા સ્વભાવ સ્વતંત્ર હૈ, પ્રત્યેક વસ્તુ અપને સ્વતંત્ર સ્વભાવસે હી અપના કાર્ય કર રહી હૈ। ઉપાદાન ઔર નિમિત્ત દોનોં સ્વતંત્ર ભિન્ન વસ્તુયે હુંનેં। જબ ઉપાદાન અપના કાર્ય કરતા હૈ તબ નિમિત્ત માત્ર હોતા હૈ। ઇતના હી ઉપાદાન-નિમિત્તકા મેલ હૈ, ઉસકી જગહ કિંચિત્ માત્ર ભી કર્તા-કર્મ સમ્બન્ધ માનના સો અજ્ઞાન હૈ। પણ્ડિત બનારસીદાસજીને અપને દોહોંમેં સંક્ષેપમેં ઉપાદાન-નિમિત્તકા સ્વરૂપ બહુત હી સુન્દર રૂપમેં બતાયા હૈ।

અદ્યકા પ્રશ્ન

ગુરુ ઉપદેશ નિમિત્ત બિન ઉપાદાન બલહીન ।
 જ્યોં નર દૂજે પાઁંવ બિન ચલવેકો આધીન ॥૧॥

હોં જાને થા એક હી ઉપાદાન સોં કાજ ।
 થકે સહાઈ પૌન બિન પાની માંહિ જહાજ ॥૨॥

અર્થ :—જૈસે આદમી દૂસરે પૈરકે બિના નહીં ચલ સકતા તસી પ્રકાર ઉપાદાન (આત્મા સ્વયં) ભી સદગુરુકે ઉપદેશકે નિમિત્તકે બિના અસર્મથ હૈ। જો યહ માનતે હું કિ માત્ર ઉપાદાનસે હી કામ હો જાતા હૈ વે ઠીક નહીં, (જૈસે પાનીમેં પવનકી સહાયતાકે બિના જહાજ થક જાતા હૈ તસી પ્રકાર નિમિત્તકી સહાયતાકે બિના

उपादान अकेला कार्य नहीं कर सकता) इस प्रकार अज्ञानियोंकी मान्यता है जो कि ठीक नहीं है।

उपादान-निमित्तके स्वरूपकी जिज्ञासावाला शिष्य यह बात पूछता है, निमित्त और उपादानकी बातको कुछ ध्यानमें रखकर वह पूछता है कि उपादान क्या है और निमित्त क्या है ? किन्तु जिसे कुछ खबर ही न हो और जिसे जिज्ञासा ही न होती हो तो वह क्या पूछेगा ?

जिसने निमित्त-उपादानकी बात सुनी है, किन्तु अभी निर्णय नहीं किया ऐसा निमित्तका पक्षवाला आदमी पूछता है कि-बिना निमित्तके उपादान अपना कार्य करनेमें बलहीन है। यदि निमित्त हो तो उपादान काम कर सकता है, गुरु हो तो शिष्यको ज्ञान होता है, सूर्य हो तो कमल खिलता है, दो पैर हों तो आदमी चल सकता है; कहीं एक पैरसे नहीं चला जाता। देखिये अकेला एक पैर काम नहीं कर सकता। जब एक पैरको दूसरे पैरकी सहायका मिलती है तब चलनेका लाभ होता है, इसी प्रकार अकेला उपादान काम नहीं कर सकता, किन्तु जब उपादान और निमित्त दोनों एकत्रित होते हैं तब कार्य होता है। उपादानका अर्थ है आत्माकी शक्ति। जीवको सम्यग्दर्शन प्रगट करनेमें आत्माकी सच्ची समझ-स्वभावकी प्रतीतिका होना सो उपादान है और गुरुका उपदेश निमित्त है। जब उपादान स्वयं कार्यरूप परिणमन करता है तब जो बाह्य संयोग होता है वह निमित्त है, इसप्रकार उपादान-निमित्तकी व्यवस्था है।

अज्ञानियोंका यह तर्क है कि यदि अनुकूल निमित्त नहीं मिलता तो उपादानका काम नहीं बनता, और वे सत्सम्बन्धी दृष्टान्त भी देते हैं। यह दोहे पं. बनारसीदासजी द्वारा रचे गये हैं। उन

अज्ञानियोंकी ओरसे स्वयं प्रश्न उपस्थित करके उनका उत्तर दिया है। ज्ञानीजन जानते हैं कि अज्ञानियोंके क्या क्या तर्क हो सकते हैं। यह दोहे अत्यन्त उच्च कोटिके हैं। इनमें वस्तुस्वभावका बल बताया गया है।

अज्ञानी यह मानता है कि कोई निमित्त हो तो उपादानका काम होता है और ज्ञानी यह जानता है कि मात्र वस्तुके स्वभावसे ही कार्य होता है, उसमें निमित्तकी न तो कोई सहायता होती है और न कोई असर होता है, किन्तु उस समय जो बाह्य संयोग उपस्थित होते हैं उन्हींको निमित्त कह दिया जाता है, कार्य तो अकेला उपादान स्वयं ही करता है।

शिष्यका प्रश्न—आप कहते हैं कि मात्र उपादानसे ही काम होता है, यदि यह सच हो तो बिना हवा जहाज क्यों नहीं चलता ? उपादानके होते हुये भी हवाके निमित्तके बिना क्या जहाज चल सकता है ? बिना हवाके अच्छेसे अच्छा जहाज भी रुककर रह जाता है, इसी प्रकार सद्गुरुके उपदेशके बिना आत्मरूपी जहाज मोक्षमार्गकी ओर नहीं चल सकता। सद्गुरुका निमित्त हो तो आत्मरूपी जहाज सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्ररूपी मुक्तिके मार्ग पर चल सकता है। इससे सिद्ध हुआ कि निमित्त हो तो उपादान काम करता है और निमित्त न हो तो उपादान बलहीन हो जाता है, अकेला आत्मा क्या कर सकता है ? यदि सद्गुरु हों तो मार्ग बतायें और आत्मा उस मार्ग पर चले। इस प्रकार निमित्त-उपादान एकत्रित हों तो आत्मा मोक्षमार्गमें चलता है।

निमित्तके उपरोक्त तर्कका उपादानकी ओरसे उत्तर देते हुये कहा है कि—

ज्ञान नैन किरिया चरण दोऊ शिवमग धार।
उपादान निश्चय जहाँ तहाँ निमित्त व्यवहार॥३॥

अर्थ :—सम्यगदर्शनपूर्वक ज्ञानरूपी जो आँखें और वह ज्ञानमें स्थिरतास्वरूप सम्यक्चारित्रिकी क्रियारूपी जो चरण वह दोनों मोक्षमार्गको धारण करते हैं। जहाँ ऐसा निश्चय उपादान (मोक्षमार्ग) होता है वहाँ निमित्तरूप व्यवहार होता ही है।

सम्यगदर्शनपूर्वक ज्ञान और ज्ञानमें स्थिरतास्वरूप सम्यगचारित्रिकी क्रिया वह दोनों मोक्षमार्गमें को धारण करते हैं। जहाँ उपादानरूप निश्चय होता है वहाँ निमित्तरूप व्यवहार होता ही है। अज्ञानी मानते हैं कि सद्गुरुका निमित्त और आत्माका उपादान मिलकर मोक्षमार्ग है, किन्तु ज्ञानी जानते हैं कि ‘ज्ञान नयन किरिया चरन’ अर्थात् ज्ञानरूपी नेत्र मोक्षमार्गको दिखाते हैं और चारित्र उसमें स्थिर होता है। इस प्रकार ज्ञान और चारित्र दोनों मिलकर मोक्षमार्ग है (ज्ञानके कहने पर उसमें श्रद्धा भी आ जाती है) जहाँ ऐसा निश्चय मोक्षमार्ग होता है वहाँ सद्गुरुका निमित्तरूप व्यवहार होता ही है, किन्तु ज्ञान-चारित्ररूप मोक्षमार्ग तो अकेले उपादानसे ही होता है।

आत्मा देहादि पर संयोगोंसे भिन्न है, दया इत्यादिकी शुभ भावना और हिंसा इत्यादिकी अशुभ भावना दोनों विकार हैं, आत्माके स्वरूप नहीं हैं। इसप्रकार परसे और विकारसे भिन्न आत्माके शुद्ध स्वरूपकी श्रद्धापूर्वक ज्ञान आत्माकी आँख है और पुण्य-पापके विकारसे रहित स्थिरतास्वरूप क्रिया चारित्र है; इसप्रकार ज्ञान और चारित्र दोनों मोक्षके उपाय हैं। पहले ज्ञानरूपी आँखोंसे मोक्षके मार्गको जाने बिना वह मोक्षमार्गमें कैसे चलेगा? आत्माके स्वभावको जाने बिना पुण्यमें मोक्षमार्ग मानकर अज्ञान भावसे संसारमें

હી ચક્કર લગાયેગા। પહલે શુદ્ધાત્માકે જ્ઞાનપૂર્વક મોક્ષમાર્ગકો જાને ઔર ફિર ઉસમેં સ્થિર હો તો મોક્ષ પ્રાસ હોતા હૈ। જીવ અપને ઉપાદાનસે જબ એસે મોક્ષમાર્ગકો પ્રગટ કરતા હૈ તબ સદગુરુ નિમિત્તરૂપ હોતે હું—યહ વ્યવહાર હૈ।

ઉપાદાન અર્થાત् નિશ્ચય ઔર નિમિત્ત અર્થાત् વ્યવહાર। ઉપાદાન તો સ્વ હૈ ઔર નિમિત્ત પર હૈ અર્થાત् સ્વ નિશ્ચય હૈ ઔર પર વ્યવહાર હૈ, જો દ્રવ્ય સ્વયં કાર્યરૂપ હોતા હૈ વહ દ્રવ્ય કાર્યમેં નિશ્ચય હૈ ઔર જબ સ્વયં કાર્યરૂપ હો રહા હો તબ અનુકૂલ પરવસ્તુકે ઊપર 'નિમિત્ત'કા આરોપ કરના સો વ્યવહાર હૈ। ઇસપ્રકાર નિમિત્ત કેવળ ઉપચાર માત્ર હૈ। ઇસ સમ્બન્ધમેં શ્રીપૂજ્યપાદસ્વામીને કહા હૈ કિ—

નાજો વિજ્ઞત્વમાયાતિ વિજ્ઞોનાજ્ઞત્વમૃચ્છતિ ।
નિમિત્તમાત્રમન્યસ્તુ ગતેર્ધમાસ્તિકાયવત् ॥૩૫॥

અર્થ :—અજ્ઞાની જીવ (પરસે) જ્ઞાની નહીં હો સકતા, ઇસી પ્રકાર જ્ઞાની જીવ (પરકે દ્વારા) અજ્ઞાની નહીં હો સકતા, દૂસરે તો નિમિત્ત માત્ર હોતે હુંને। જૈસે અપની શક્તિસે ચલતે હુયે જીવ ઔર પુદ્ગલોંને લિયે ધર્માસ્તિકાય નિમિત્તમાત્ર હૈ ઉસીપ્રકાર મનુષ્ય સ્વયં જ્ઞાની અથવા અજ્ઞાની હોતા હૈ, ઉસમેં ગુરુ ઇત્યાદિ નિમિત્તમાત્ર હુંને।

'ધર્માસ્તિકાયવત्' અર્થાત્ સભી નિમિત્ત ધર્માસ્તિકાયકે સમાન હુંને, ઇસ એક વાક્યમેં હી નિમિત્તકી ઉપાદાનમેં સર્વદા અકિંચિત્કરતા બતા દી ગઈ હૈ।

જૈસે ધર્માસ્તિકાય સદા સર્વત્ર વિદ્યમાન હૈ, કિન્તુ જો પદાર્થ સ્વયં ગતિરૂપ પરિણમન કરતે હુંને ઉનકે લિયે ધર્માસ્તિકાય પર નિમિત્તકા આરોપ આતા હૈ ઔર જો પદાર્થ સ્થિતિરૂપ હોતે હુંને ઉનકે લિયે ધર્માસ્તિકાય પર નિમિત્તકા આરોપ નહીં હોતા। ઇસપ્રકાર યદિ

पदार्थ गतिरूप परिणमन करे तो धर्मास्तिकायको निमित्त कहा जा सकता है और यदि गति न करे तो निमित्त नहीं कहा जाता, धर्मास्तिकाय तो दोनोंमें मौजूद है वह कहीं पदार्थोंको चलाता नहीं है, किन्तु यदि पदार्थ गति करता है तो मात्र आरोपसे उसे निमित्त कहा जाता है। इसी प्रकार समस्त निमित्तोंको धर्मास्तिकायकी तरह ही समझना चाहिये।

कमल खिलता है उसमें सूर्य निमित्त है अर्थात् यदि कमल स्वयं खिले तो सूर्य पर निमित्तारोप आता है और यदि कमल न खिले तो सूर्य पर निमित्तारोप नहीं आता। कमलके कार्यमें सूर्यने कुछ भी नहीं किया वह तो धर्मास्तिकायकी तरह मात्र उपस्थित होता है।

यथार्थ ज्ञानमें गुरुका निमित्त है अर्थात् यदि जीव स्वयं यथार्थ वस्तुको समझ ले तो गुरु पर निमित्तका आरोप आता है और यदि जीव स्वयं यथार्थको नहीं समझता तो गुरुको निमित्त नहीं कहा जाता। गुरु किसीके ज्ञानमें कुछ करते नहीं हैं, वह तो मात्र धर्मास्तिकायकी तरह उपस्थित रहते हैं।

मिट्टीसे घड़ा बनता है, उसमें कुम्हार निमित्त है अर्थात् मिट्टी स्वयं घड़ेके रूपमें परिणमित हो तो कुम्हारमें निमित्तका आरोप आता है और यदि मिट्टी घड़ेके रूपमें परिणमित नहीं होती तो कुम्हारको निमित्त नहीं कहा जाता। मिट्टीके कार्यमें कुम्हार कुछ नहीं करता, कुम्हार तो धर्मास्तिकायकी तरह उपस्थित मात्र है। इसप्रकार जहाँ-जहाँ पर वस्तुको निमित्तकारण कहा जाता है वहाँ सर्वत्र “धर्मास्तिकायवत्” समझना चाहिये।

पदार्थका स्वयं कार्यरूपमें परिणमन होना सो निश्चय है और

અન્ય પદાર્થમें કારણપનેકા આરોપ કરકે ઉસે નિમિત્ત કહના સો વ્યવહાર હૈ। જહાઁ નિશ્ચય હોતા હૈ વહાઁ વ્યવહાર હોતા હી હૈ। અર્થાત् જહાઁ ઉપાદાન સ્વયં કાર્યરૂપમें પરિણમિત હોતા હૈ વહાઁ નિમિત્તરૂપ પરવસ્તુકી ઉપસ્થિતિ અવશ્ય હોતી હૈ। ઉપાદાનને અપની શક્તિસે કાર્ય કિયા હૈ—એસા જ્ઞાન કરના સો નિશ્ચયનય હૈ ઔર ઉસ સમય ઉપસ્થિત રહનેવાળી પરવસ્તુકા જ્ઞાન કરના સો વ્યવહારનય હૈ। ૩।

અર્થ :—સમ્યગદર્શન-જ્ઞાનરૂપ નેત્ર ઔર જ્ઞાનમें ચરણ અર્થાત् લીનતારૂપ ક્રિયા દોનોં મિલકર મોક્ષમાર્ગ જાનો। ઉપાદાનરૂપ નિશ્ચય કારણ જહાઁ હો વહાઁ નિમિત્તરૂપ વ્યવહાર કારણ હોતા હી હૈ નિમિત્તકી રાહ દેખકર રૂકના પડે એસી પરાધીનતા નહીં હૈ। ૩।

(૧) ઉપાદાન વહ નિશ્ચય અર્થાત् સચ્ચા કારણ હૈ, નિમિત્ત તો માત્ર વ્યવહાર અર્થાત् ઉપચારકારણ હૈ, સચ્ચા કારણ નહીં હૈ, ઇસલિયે તો ઉસે અકારણવત્ત કહા હૈ। ઔર ઉસે ઉપચાર (-આરોપ) કારણ ક્યોં કહા કિ વહ ઉપાદાનકા કુછ કાર્ય કરતા-કરતા નહીં, તો ભી કાર્યકે સમય ઉસકી ઉપસ્થિતિકે કારણ ઉસે ઉપચારમાત્ર કારણ કહા હૈ।

(૨) સમ્યગજ્ઞાન ઔર જ્ઞાનમें લીનતાકો મોક્ષમાર્ગ જાનોં એસા કહા ઉસીમેં શરીરાશ્રિત ઉપદેશ, ઉપવાસાદિક ક્રિયા ઔર શુભરાગરૂપ વ્યવહારકો મોક્ષમાર્ગ ન જાનો વહ બાત આ જાતી હૈ।

પ્રથમ પ્રશ્નકા સમાધાન—

ઉપાદાન નિજગુણ જહાઁ તહાઁ નિમિત્ત પર હોય।

ભેદજ્ઞાન પરમાણ વિધિ વિરલા બૂજે કોય॥૪॥

અર્થ :—જહાઁ નિજશક્તિરૂપ ઉપાદાન તૈયાર હો વહાઁ પરનિમિત્ત

હોતે હી હું, એસી ભેદજ્ઞાન પ્રમાણકી વિધિ (-વ્યવસ્થા) હૈ, યહ સિદ્ધાન્ત કોઈ વિરલા હી સમજ્ઞતા હૈ।

જહાઁ ઉપાદાનકી યોગ્યતા હો વહાઁ નિયમસે નિમિત્ત હોતા હૈ, નિમિત્તકી રાહ દેખના પડે એસા નહીં હૈ; ઔર નિમિત્તકો હમ જુટા સકતે-એસા ભી નહીં હૈ। નિમિત્તકી રાહ દેખની પડતી હૈ યા તસે મૈં લા સકતા હું, એસી માન્યતા પરપદાર્થમેં અભેદબુદ્ધિ અર્થાત् અજ્ઞાન સૂચક હૈ। નિમિત્ત ઔર ઉપાદાન દોનોં અસહાયરૂપ હું તો મર્યાદા હૈ।

ઉપાદાન અપની શક્તિસે કાર્ય કરતા હૈ તબ વહાઁ નિમિત્ત હોતા હૈ, કિન્તુ વહ ઉપાદાનમેં કુછ ભી નહીં કર સકતા યહ ભેદવિજ્ઞાનકી બાત હૈ। સ્વ ઔર પર દ્રવ્ય ભિન્ન-ભિન્ન હું, એકકા દૂસરેમે નાસ્તિક્ત્વ હૈ તબ ફિર વહ ક્યા કર સકતા હૈ? યદિ ખરગોશકે સીંગ કિસી પર અસર કર સકતે હોં તો નિમિત્તકા અસર ભી દૂસરે પર હો સકતા હૈ, કિન્તુ જૈસે ખરગોશકે સીંગકા અભાવ હોનેસે ઉનકા કિસી પર અસર માનના ઝૂંઠ હૈ ઉસી પ્રકાર નિમિત્તકા પરદ્રવ્યમેં અભાવ હોનેસે નિમિત્તકા કોઈ અસર પરદ્રવ્યમેં માનના મિથ્યાત્વ હૈ। ઇસપ્રકાર વસ્તુસ્વભાવકા ભેદજ્ઞાન કિસી વિરલે સત્ય પુરુષાર્થી જીવકે હી હોતા હૈ। ઉપાદાન-નિમિત્ત કી સ્વતંત્રતાકો જ્ઞાની હી જાનતે હું। જ્ઞાનીજન વસ્તુસ્વભાવકો દેખતે હું, ઇસલિયે વે જાનતે હું કી પ્રત્યેક વસ્તુકી પર્યાય ઉસ વસ્તુકે અપને સ્વભાવસે હોતી હૈ। વસ્તુસ્વભાવમેં હી અપના કાર્ય કરનેકી શક્તિ હૈ, ઉસે પર વસ્તુકે નિમિત્તકી આવશ્યકતા નહીં હોતી। અજ્ઞાની વસ્તુસ્વભાવકો નહીં જાનતે, ઇસલિયે વે સંયોગકો હી દેખતે હું ઔર વસ્તુકા કાર્ય સ્વતંત્ર નહીં માનકર ઉસે સંયોગધીન-નિમિત્તાધીન માનતે હું। ઇસલિયે ઉનકે સંયોગોંકી એકત્વબુદ્ધિ દૂર નહીં હોતી ઔર સ્વ-પરકા ભેદજ્ઞાન નહીં હોતા।

यहाँ पर उपादान और निमित्तकी स्वतंत्रता बतलाकर भेदज्ञानका उपाय बताते हैं। समस्त जगत्के बहुतसे जीव उपादान-निमित्तके स्वरूपको समझे बिना उसकी खीचड़ी पकाया करते हैं। निमित्तमें कोई विशेषता है कभी-कभी निमित्तका असर होता है, कभी-कभी निमित्तकी मुख्यतासे कार्य है, इसप्रकारकी तमाम मान्यतायें अज्ञान मूलक हैं।।४।

उपादान बल जहाँ तहाँ नहिं निमित्तको दाव।

एक चक्रसों रथ चलै रविको यहै स्वभाव॥५॥

अर्थ :—जहाँ देखो वहाँ सदा उपादानका ही बल है निमित्त होता है, परन्तु निमित्तका कुछ भी (-बल) नहीं है; जैसे एक चक्रसे सूर्यका रथ चलता है इसप्रकार प्रत्येक कार्य उपादानकी योग्यता (सामर्थ्य) से ही होता है, निमित्त उपादानमें कुछ भी करता नहीं।

जहाँ प्रत्येक वस्तु अपने अपने स्वभावसे ही कार्य करती है। वहाँ उसके स्वभावमें पर वस्तु क्या कर सकती है ? कोई वस्तु अन्य वस्तुके भावमें परिणमन नहीं करती। उपादान स्वयं अपने भावमें परिणमन करता है और निमित्त निमित्तके अपने भावमें परिणमन करता है। अपनी पर्यायका कार्य करनेमें प्रत्येक वस्तुका उपादान स्वयं ही बलवान है उसमें निमित्तका कोई कार्य नहीं इसमें दृष्टान्त भी प्राकृतिक वस्तुका दिया गया। सूर्यके रथको एक ही चक्र होता है, एक चक्रसे ही चलनेका सूर्यका स्वभाव है; उसी प्रकार एक स्ववस्तुसे ही कार्य करनेका वस्तुका स्वभाव है। अपने उपयोगको स्वभावकी ओर बदलनेमें जीव स्वयं स्वतंत्र है। इसलिये हे निमित्तके पक्षकार ! तुम कहते हो कि 'निमित्त हो तो कार्य हो, और जैसा निमित्त मिलता है उसीके अनुसार उपादानकी पर्याय होती है' यह

बात असत्य है। स्वभावमें पर निमित्तका कोई कार्य है ही नहीं। यदि वस्तुकी कोई भी पर्याय निमित्तके कारण होती हो तो क्या उस वस्तुमें उस पर्याय होनेकी शक्ति नहीं थी? अनादि अनन्त कालकी समस्त पर्यायोंका सामर्थ्य वस्तुमें विद्यमान है और जबकि वस्तुमें ही अनादि अनन्त पर्यायोंकी शक्ति है तब उसमें दूसरेने क्या कर दिया? अनादि अनन्त पर्यायोंमेंसे यदि एक भी पर्याय परके कारण अथवा परकी मुख्यताको लेकर होती है वह माना जाय तो कहना होगा कि ऐसा माननेवालेने वस्तुको ही स्वीकार नहीं किया।

भला निमित्तने किया कैसे? क्या वस्तुमें वह पर्याय नहीं थी और निमित्तने बाहरसे लाकर उसे दे दिया? जिस वस्तुमें जो शक्ति न हो वह दूसरेसे नहीं दी जा सकती और जो शक्ति वस्तुमें होती है उसे दूसरेकी सहायताकी आवश्यकता नहीं होती, ऐसे स्वतंत्र वस्तुस्वभावको स्वीकार किये बिना स्वतंत्र दशा (सम्यग्दर्शन, ज्ञान, चारित्र) कदापि प्रगट नहीं होगी।

पहले एक तर्कमें कहा था कि क्या आदमी दो पैरके बिना चल सकता है? हाँ, जिसमें चलनेकी उस प्रकारकी शक्ति होती है वह एक पैरसे भी चल सकता है। ९६ अन्तर्दीपके मनुष्यके एक पैर होता है और वे एक ही पैरसे चलते हैं, इसीप्रकार आत्माके अन्तरस्वभावकी शक्तिसे निर्मलदशा प्रगट होती है। निर्मलदशाके प्रगट करनेमें निमित्तका कोई कार्य नहीं है, इतना ही नहीं किन्तु निमित्तके प्रति लक्ष्य भी नहीं होता। निमित्तके लक्ष्यको छोड़कर मात्र स्वभावके लक्ष्यसे निर्मलदशा प्रगट होती है।

जड़के सुख-दुःख नहीं होता। यहाँ तो जीवका प्रयोजन है। जीवमें 'उपयोग' है उसीसे वह अकेला अपने उपयोगको स्वकी ओर

बदल सकता है। निमित्तकी ओरसे उपयोगको हटाकर स्वभावकी ओर उपयोगको करनेके लिये उपयोग स्वयं अपनेसे ही बदल सकता है। स्वद्रव्य और अनेक प्रकारके परद्रव्य एक साथ उपस्थित हैं, उनमें अपने उपयोगको स्वयं जिस ओर ले जाना चाहे उस ओर ले जा सकता है। पर द्रव्योंके होने पर भी उन सबका लक्ष्य छोड़कर उपयोगको स्वद्रव्यकी ओर ला सकता है, इस न्यायमें उपयोगकी स्वतंत्रता बताई है और निमित्ताधीन दृष्टिको उड़ा दिया है। ५।

वस्तुका स्वभाव ही ऐसा है कि एक-दूसरेका कुछ नहीं कर सकता, इसीको आगे कहते हैं :—

दूसरे प्रश्नका समाधान :—

सधै वस्तु असहाय जहाँ तहाँ निमित्त है कौन ?

ज्यों जहाज परवाहमें तिरै सहज बिन पौन॥६॥

अर्थ :—प्रत्येक वस्तु स्वतंत्रतासे अपनी अवस्थाको (-कार्यको) प्राप्त करती है वहाँ निमित्त कौन ? जैसे जहाज प्रवाहमें सहज ही पवन बिना ही तैरता है।

जीव और पुद्गल द्रव्य शुद्ध या अशुद्ध अवस्थामें स्वतंत्रपनेसे ही अपने परिणामको करते हैं; अज्ञानी जीव भी स्वतंत्रपनेसे निमित्ताधीन परिणमन करते हैं, कोई निमित्त उसे अधीन नहीं बना सकता। ६।

इस दोहेमें वस्तुस्वभावको विशेष स्पष्टतासे बताया है। ‘सबै वस्तु असहाय’ अर्थात् सभी वस्तुऐं स्वतंत्र हैं एक वस्तुकी दूसरीमें नास्ति है तब फिर उसमें निमित्त कौन हो सकता है ? एक वस्तुमें दूसरी वस्तुको निमित्त कहना व्यवहार है—उपचार है। वस्तुस्वभाव

परसे भिन्न स्वतः परिपूर्ण है, वह स्वभावकी परकी अपेक्षा नहीं रखता और उस स्वभावका साधन भी असहाय है। निमित्त-निमित्तमें भले रहे, परन्तु उपादानके कार्यमें निमित्त कौन है ? वस्तुके अनंतगुणोंमें एक भी गुण दूसरे गुणसे असहाय-स्वतंत्र है, तब फिर एक वस्तुको दूसरी भिन्न वस्तुके साथ तो कोई सम्बन्ध नहीं है। यहाँ स्वभावदृष्टिके बलसे कहते हैं कि एक वस्तुमें दूसरी वस्तुका निमित्त भी कैसा ? निमित्त होता है उसका ज्ञान गौणरूपमें है।

जैसे वायुकी मौजूदगीके बिना जहाज पानीके प्रवाहमें चलता है उसी प्रकार आत्मा पर निमित्तके लक्षके बिना और पुण्य-पाप विकारसे रहित उपादानके लक्षसे स्वभावमें स्थिर हो गया है, उसमें निमित्त कौन है ? बाह्यमें निमित्त है या नहीं इसका लक्ष नहीं है और अन्तरमें शुक्लध्यानकी श्रेणीमें चढ़कर केवलज्ञान प्राप्त करता है, एक क्षणमें अनन्त पुरुषार्थ प्रगट करके केवलज्ञान प्रगट करता है ऐसा असहाय वस्तुस्वभाव है। ऐसे आत्मस्वभावकी प्रतीति करके उसकी रमणतामें स्थिर हो जाने पर बाह्य निमित्तका लक्ष नहीं रहता। विकार किसी निमित्तकी प्रेरणासे नहीं होता; उपादान स्वयं अपनी पर्यायकी योग्यतासे विकार करता है तो होता है। सारी वस्तु असहाय है और प्रत्येक पर्याय भी असहाय है।

ओहो ! जिसने ऐसा स्वतंत्र वस्तुस्वभाव प्रतीतिमें लिया है वह अपनी निर्मलताके लिये किसका मुँह देखेगा ? ऐसी प्रतीति होने पर वह परमुखापेक्षी नहीं रहता, अर्थात् मात्र स्व-स्वभावकी दृष्टि और एकाग्रताके बलसे विकारका क्षय होकर अल्पकालमें केवलज्ञान प्रगट होता है।^६

कोई पूछता है कि यदि निमित्त कुछ भी नहीं करता और

निमित्त आरोप मात्र है तो फिर शास्त्रोंमें जो बारम्बार निमित्तसे उपदेश पाया जाता है उसका क्या कारण ? उसका समाधान करते हुये इस अन्तिम दोहरेमें कहते हैं कि—

उपादान विधि निरवचन है निमित्त उपदेश ।

वसे जु जैसे देशमें धरे सु तैसे भेष ॥७॥

अर्थ :—उपादानका कथन एक “योग्यता” शब्द द्वारा ही होता है; उपादान अपनी योग्यतासे अनेक प्रकार परिणमन करता है तब उपस्थित निमित्त पर भिन्न-भिन्न कारणपनेका आरोप (-भेष) आता है, इससे निमित्त द्वारा यह कार्य हुआ ऐसा व्यवहारसे कहा जाता है ।

उपादान जब जैसे कार्यको करता है तब वैसे कारणपनेका आरोप (-भेष) निमित्तपर आता है, जैसे-कोई वज्रकायवान मनुष्य नरकगति योग्य मलिन भाव करता है तो वज्रकाय पर नरकके कारणपनेका आरोप आता है, और यदि जीव मोक्ष योग्य निर्मलभाव करता है तो उसी निमित्त पर मोक्षकारणपनेका आरोप आता है । इसप्रकार उपादानके कार्यानुसार निमित्तमें कारणपनेका भिन्न-भिन्न आरोप दिया जाता है । इससे ऐसा सिद्ध होता है कि निमित्तसे कार्य नहीं होता, परन्तु कथन होता है । अतः उपादान सच्चा कारण है, और निमित्त आरोपित कारण है ।

प्रत्येक समयका उपादान स्वतंत्र होनेसे वाणीके द्वारा नहीं कहा जा सकता । कथनमें भेद आये बिना नहीं रहता । कथनमें तो निमित्तका ज्ञान करानेके लिये निमित्तके द्वारा कथन करके समझाया जाता है, परन्तु जो निमित्तके ही कथनके पीछे लगे रहते हैं और वास्तविक आशयको नहीं पकड़ते, उनका लक्ष्य निमित्त पर ही बना

રહતा है। निमित्तके कथनका अर्थ शब्दानुसार नहीं होता, किन्तु उपादानके भावको ही मुख्य समझकर उसका यथार्थ अर्थ समझना चाहिये।

शास्त्रोंमें कर्मोंका जो वर्णन है वह भी निमित्त मात्र दिखानेके लिये व्यवहारसे है अर्थात् आत्माके अनेक प्रकारके भावोंको पहचाननेके लिये कर्मोंके निमित्तसे कथन किया है। वहाँ आत्माके भावोंको पहचाननेका ही प्रयोजन है, किन्तु उसकी जगह अज्ञानीका लक्ष कर्मों पर ही रहता है। निमित्तकी मुख्यतासे कथन होता है, निमित्तकी मुख्यतासे कार्य कभी नहीं होता; जैसा काम किया उस प्रकारमें निमित्तसे वस्तुका ज्ञान करानेके लिये उसे निमित्त कहा है, पश्चात् छठवें दोहेमें पं० बनारसीदासजीने भार देकर कहा है कि अरे ! असहाय वस्तुस्वभावमें निमित्त है कौन ?

जैसे एक आदमी अनेक देशोंमें घूमता है और अनेक प्रकारके वेश धारण करता है, किन्तु अनेक प्रकारके वेश धारण करनेसे कहीं वह आदमी बदल नहीं जाता; आदमी तो वहका वही रहता है, इसी प्रकार आत्माको पहचाननेके लिये अनेक प्रकारके निमित्तसे कथन किया गया है, किन्तु आत्मा तो एक ही प्रकारका है। मात्र 'आत्मा आत्मा' कहनेसे आत्माको नहीं पहचाना जाता, इसलिये उपदेशमें भेदसे और निमित्तसे उसका ज्ञान कराया जाता है। उसका प्रयोजन मात्र आत्माके भावको बताना है, इसलिये निमित्तका और निमित्तकी अपेक्षासे होनेवाले भेदोंका लक्ष छोड़कर मात्र अभेद उपादानको लक्ष्यमें लेना ही सम्यग्दर्शन और मोक्षका उपाय है। इसलिये उपादान-निमित्तके स्वाधीन स्वरूपको पहचानकर उपादानस्वभावकी ओर ढलना चाहिये।

‘ઉપાદાન વિધિ નિર્વચન, હૈ નિમિત્ત ઉપદેશ’ મેં યહ બાત હૈ કિ :—પ્રત્યેક દ્રવ્ય ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌદ્યયુક્ત સત્ત હોનેસે, ઉપાદાનકી કાર્ય કરનેકી વિધિ—યોગ્યતા એક હી પ્રકાર (-નિર્વચન) હૈ, પ્રત્યેક દ્રવ્યમેં પ્રત્યેક સમયકી સ્વતંત્ર યોગ્યતાસે હી—અપની યોગ્યતાનુસાર કાર્ય હોતા હૈ, ઉસમેં કુછ ભી ભેદ-વિવાદ નહીં હૈ ઔર વહીં કૌન નિમિત્ત હૈ એસા જ્ઞાન કરાનેકે લિયે અનેક પ્રકાર નિમિત્તસે—ઉપચારસે ઉપદેશ હૈ, પરન્તુ કિસી ભી સમય નિમિત્તકી મુખ્યતાસે કાર્ય નહીં હોતા યહ સર્વત્ર નિયમ હૈ ઔર ઉસે સમ્યક્જ્ઞાની હી જાન સકતે હોયાં।

ઉપાદાન - નિમિત્ત
વિષય પર
પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી કાનજીરખામીકે
અન્ય સંકલિત
પ્રવચન

અ ઉપાદાન-નિમિત્તકી સ્વતંત્રતા અ

૧. ઉપાદાન-નિમિત્ત—

ઉપાદાન કિસકો કહતે હું ? ઔર નિમિત્ત કિસકો કહતે હું ? આત્માકી તૈકાલિક શક્તિકો ઉપાદાન કહતે હું, તથા પર્યાયકી વર્તમાન શક્તિ (યોગ્યતા) કો ઉપાદાન કહતે હું। જિસ અવસ્થામે કાર્ય હોતા હૈ તસ સમયકી અવસ્થા (અવસ્થા પરિણત દ્રવ્ય) સ્વયં ઉપાદાનકારણ હૈ; ઔર તસ સમય કાર્યકે અનુકૂલ પરદવ્ય નિમિત્ત હૈ। નિમિત્તકે દ્વારા ઉપાદાનમે કુછ નહીં હોતા। ઉપાદાન-નિમિત્તકે સંબંધમેં પ્રચલિત અનેક પ્રકારકી મિથ્યા માન્યતાએં દૂર હો જાયેં ઇસ હેતુ યાં ઉપાદાન-નિમિત્ત સિદ્ધાન્તકો અનેક પ્રકારકે દ્રષ્ટાંત દ્વારા સમજાયા જાતા હૈ।

૨. ગુરુકે નિમિત્તસે જ્ઞાન નહીં હોતા।

આત્મામેં જો જ્ઞાન હોતા હૈ વહ જ્ઞાન આત્માકી અપની પર્યાય-શક્તિ સે હોતા હૈ અથવા શાસ્ત્રકે નિમિત્ત સે ? આત્માકી પર્યાયકી યોગ્યતા સે હી જ્ઞાન હોતા હૈ, નિમિત્તસે નહીં હોતા। જિસ કાલમેં આત્માકી પર્યાયમેં પુરુષાર્થ દ્વારા સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રગટ કરનેકી યોગ્યતા હોતી હૈ ઔર આત્મા સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રગટ કરે, તસ સમય ગુરુકો નિમિત્ત કહા જાતા હૈ। લેકિન વાસ્તવમેં ગુરુકે નિમિત્તસે જ્ઞાન નહીં હુआ હૈ।

જબ જીવ સર્વ પ્રથમ સમ્યગ્જ્ઞાનકા પુરુષાર્થ કરતા હૈ તસ સમય ગુરુકી વાણીકા નિમિત્ત હોતા હૈ, પરન્તુ જબ તક જીવકા લક્ષ વાણી પર હોતા હૈ તબ તક રાગ હૈ ઔર જીવ જબ વાણીકા લક્ષ છોડ્કર સ્વભાવકા નિર્ણય કરતા હૈ, તબ તસ નિર્ણયમેં ગુરુકો નિમિત્ત કહા જાતા હૈ। તથા જીવકો ગુરુકે બહુમાનકા વિકલ્પ ઉઠતા હૈ તબ ઐસા

ભી કહતા હૈ કિ મુજ્જે ગુરુસે જ્ઞાન હુआ હૈ।

૩. ‘ગુરુસે જ્ઞાન હુઆ’ એસા કહના કપટ નહીં અપિતુ વ્યવહાર હૈ।

પ્રશ્ન :—જ્ઞાન તો સ્વયં સે હુઆ હૈ—ગુરુસે નહીં—એસા જાનતા હૈ। તથાપિ ગુરુસે જ્ઞાન હુઆ એસા કહના વહ કપટ નહીં હૈ ક્યા?

ઉત્તર :—વ્યવહારમેં એસા હી કહા જાતા હૈ, વહ કપટ નહીં પર વાસ્તવિક સિદ્ધાન્ત હૈ। ગુરુકે બહુમાનકા શુભ વિકલ્પ ઉઠા હૈ, ઇસલિયે ઉસકા આરોપ નિમિત્તકો દિયા જાતા હૈ।

પ્રશ્ન :—ગુરુકે બહુમાનકા વિકલ્પ ઉઠા વહ તો ઠીક હૈ પરન્તુ ‘ગુરુસે જ્ઞાન હુઆ’ એસા ક્યોં કહા જાતા હૈ ?

ઉત્તર :—જब ગુરુકે બહુમાનકા વિકલ્પ ઉઠતા હૈ તસ સમય નિમિત્તમેં વ્યવહારકા આરોપ કરકે એસા કહા જાતા હૈ, ક્યોંકિ આરોપકી ભાષા એસી હી હોતી હૈ। વાસ્તવમેં ગુરુસે જ્ઞાન નહીં હોતા અથવા ગુરુકી ઉપસ્થિતિ ન હો તો જ્ઞાન ન હો એસા ભી નહીં હૈ। જબ પુરુષાર્થ દ્વારા સ્વયં જ્ઞાન પ્રગટ કરતા હૈ તસ સમય ગુરુકો નિમિત્તકે રૂપમેં કહા જાતા હૈ—યહ સિદ્ધાન્ત હૈ।

૪. મિટ્રીમેં ઘડેરૂપ પર્યાય હોનેકી યોગ્યતા ત્રિકાલ નહીં પરન્તુ એક સમયકી હી હૈ।

મિટ્રીમેંસે ઘડા હુઆ, વહ ઉસકી વર્તમાન પર્યાયકી તદ્દસમય કી યોગ્યતાસે હી હુઆ હૈ। કુંભકારકે કારણ નહીં। કોઈ એસા કહે કિ મિટ્રીમેં ઘડેરૂપ પરિણમિત હોનેકી યોગ્યતા તો સદૈવ વિદ્યમાન હૈ પરન્તુ જબ કુંભકાર ઉપસ્થિત હુआ તબ ઘડેકા નિર્માણ હુआ।—એસી માન્યતા મિથ્યા હૈ। મિટ્રીમેં ઘડેરૂપ હોનેકી યોગ્યતા સદૈવ નહીં હૈ પરન્તુ વર્તમાન એક સમયકી ઉસકી પર્યાયકી યોગ્યતા હૈ, ઔર

जिस समय पर्यायमें निर्माणरूप योग्यता होती है उसी समय घड़ेका निर्माण होता है। दूसरे पदार्थोंको मिट्टीसे भिन्न बताने के लिये 'मिट्टीमें घड़ेरूप होनेकी शक्ति है' ऐसा द्रव्यार्थिकनयसे कहा जाता है। सच्ची बात तो यह है कि जब घड़ेका निर्माण (बनता) होता है उसी समय उसमें घड़ेरूप होनेकी योग्यता होती है।

५. गुरुके द्वारा श्रद्धा होती नहीं।

आत्मा पुरुषार्थ से सच्ची श्रद्धा करता है वह उसकी वर्तमान योग्यता है और गुरु स्वयं अपने कारण उपस्थित होते हैं वह निमित्त है। जीवने श्रद्धा की अतः गुरुको आना पड़ा ऐसी बात नहीं है, तथा गुरुके आगमनमें श्रद्धा हुई ऐसा भी नहीं है। दोनों अपने अपने कारण से स्वतंत्र हैं। यदि ऐसा माना जाये कि गुरुके आगमनके कारण श्रद्धा उत्पन्न हुई तो गुरु कर्ता और शिष्य को श्रद्धा हुई वह उसका कार्य—ऐसा मानने पर दो द्रव्योंमें कर्ता—कर्मपना हो जाता है। अथवा श्रद्धा की तो गुरुजी आये ऐसा मानते हैं तो श्रद्धा कर्ता और गुरुजी आये वह उसका कार्य—अतः दो द्रव्योंसे कर्ता—कर्मपना संभवित हुआ। वास्तविकता यह है कि श्रद्धाकी पर्याय हुई वह श्रद्धा (आत्मा) द्वारा उत्पन्न हुई है। गुरुका आगमन वह गुरुकी पर्यायके कारणसे है—क्योंकि दोनों स्वतंत्र हैं।

६. शास्त्रसे ज्ञान नहीं होता।

शास्त्रके सन्मुख आनेसे ज्ञान होता है—ऐसी बात नहीं है। परन्तु जिस समय अपनी योग्यता होती है उस समय जीवको स्वयं अपनी शक्तिसे ज्ञान होता है, उस समय निमित्त रूपमें शास्त्र विद्यमान होता है। ज्ञान होनेके अवसर पर शास्त्रको विद्यमान होना आवश्यक नहीं है। शास्त्रसे ज्ञान होता है ऐसा भी नहीं है।

આત્માકે સામાન્ય જ્ઞાનસ્વભાવકા વિશેષરૂપ પરિણમન હોનેપર જ્ઞાન પ્રગટ હોતા હૈ। વહ જ્ઞાન નિમિત્તકે અવલમ્બન રહિત ઔર રાગકે આશ્રય રહિત સામાન્ય જ્ઞાનસ્વભાવકે આશ્રયસે પ્રગટ હોતા હૈ।

૭. કુમ્ભારકે દ્વારા ઘડેકા નિર્માણ નહીં હોતા।

મૃત્તિકાકી જિસ સમયકી પર્યાયમેં ઘડેરૂપ પરિણમનકી યોગ્યતા હોતી હૈ તસી સમય વહ સ્વયં અપને ઉપાદાન દ્વારા ઘડેરૂપ હોતી હૈ, ઔર ઉસ સમય કુમ્ભારકી ઉપસ્થિતિ સ્વયં અપને કારણસે હોતી હૈ—ઉસે નિમિત્ત કહા જાતા હૈ। ઘડેકે નિર્માણ સમય કુમ્ભકાર ઉપસ્થિત ન હો એસા હોતા નહીં પરન્તુ કુમ્ભકારકે આનેસે મિટ્ટીકી ઘડેરૂપ અવસ્થા હુઈ—એસા ભી નહીં હૈ। ઘડેકા નિર્માણ હોના થા ઉસ સમય કુમ્ભકાર કો આના પડા એસા ભી નહીં। મિટ્ટીમેં સ્વતંત્ર ઉસ સમયકી પર્યાયકી યોગ્યતાસે ઘડેકા નિર્માણ હુआ હૈ તથા ઉસ સમય કુમ્ભકાર સ્વયં અપની પર્યાયકી સ્વતંત્રતાકી યોગ્યતા સે વિદ્યમાન હૈ, તથાપિ કુમ્ભકારસે ઘડેકા નિર્માણ નહીં હુઆ, ઔર કુમ્ભકારકે નિમિત્તસે ઘડેકી ઉત્પત્તિ નહીં હુઈ। (લેકિન કુમ્ભકારકે યોગ—ઉપયોગ પર હી નિમિત્તપને કા આરોપ આતા હૈ।)

૮. એક પર્યાય મેં દો પ્રકાર કી યોગ્યતા નહીં હોતી।

પ્રશ્ન :—જબ તક કુમ્ભકાર કા નિમિત્ત ન થા તબ તક મિટ્ટીમેંસે ઘડા ક્યોં નહીં હુઆ ?

ઉત્તર :—યહાઁ પર યહ વિશેષરૂપસે સોચના હૈ કિ—જિસ સમય મિટ્ટીમેંસે ઘડેકા નિર્માણ નહીં હુઆ ક્યા ઉસ સમય ઉસ મિટ્ટીમેં ઘડેરૂપ હોનેકી યોગ્યતા હૈ ? યા ઘડેરૂપ પરિણમનકી યોગ્યતા હી નહીં હૈ।

यदि એસા માના જાયે કિ—મિટ્રીમેં સે ઘડેકા નિર્માણ નહીં હુआ તસ સમય ભી મિટ્રીમેં ઘડેરૂપ હોનેકી યોગ્યતા વિદ્યમાન હૈ। પરન્તુ નિમિત્ત ન હોનેકે કારણ ઘડેકા નિર્માણ નહીં હુઆ। યહ માન્યતા ઠીક નહીં હૈને। ક્યોંકિ જબ મિટ્રીમેં ઘડેરૂપ અવસ્થા નહીં હૈ તસ સમય ભી ઉસમેં પિણ્ડરૂપ અવસ્થા વિદ્યમાન હૈ। ઔર ઉસ સમય ઉસ રૂપ અવસ્થા હોનેકી યોગ્યતા ભી સ્વયં કી હૈ। જિસ સમય મિટ્રીકી પર્યાયમેં પિણ્ડરૂપ અવસ્થા કી યોગ્યતા હોતી હૈ ઉસી સમય ઉસમેં ઘડેરૂપ અવસ્થા હોનેકી સામર્થ્ય નહીં હૈ—ક્યોંકિ એક હી પર્યાય મેં એક સાથ દો પ્રકારકી યોગ્યતાયેં નહીં હો સકતી। યહ સિદ્ધાન્ત અત્યંત મહત્વપૂર્ણ હૈ, ઉસે હર જગાહ લાગુ કરના ચાહિયે।

અતઃ યહ સિદ્ધાન્તસે નક્કી હુઆ કિ મિટ્રીમેં જબ પિણ્ડરૂપ અવસ્થા હોતી હૈ ઉસી સમય ઉસમેં ઘડેરૂપ પરિણમન કી યોગ્યતા નહીં હૈ। ઇસ કારણ મિટ્રીમેંસે ઘડેકા નિર્માણ હુઆ; પરન્તુ યહ બાત સચ્ચ નહીં હૈ કિ કુમ્ભાર કી મૌજૂદગી નહીં થી અતઃ ઘડેકા નિર્માણ નહીં હુઆ।

૯. નિમિત્ત ન મિલાયે તો કાર્ય નહીં હો—ઇસ માન્યતાકા મિથ્યાપના ઔર ઉસકે સમ્વન્ધમેં પુત્ર પ્રાસિકા દ્રષ્ટાંત।

કિસીકો પુત્ર પ્રાસિકા યોગ થા પરન્તુ વિષયરૂપ નિમિત્ત નહીં મિલા અતઃ પુત્ર પ્રાસિ નહીં હુઈ—યહ બાત મિથ્યા હૈ। યદિ પુત્ર પ્રાસિકા યોગ નિશ્ચિત હૈ તો વહ જિસ સમયમેં હોના હૈ ઉસી સમયમેં ઔર ઉસ સમય વિષયાદિ નિમિત્ત સ્વયં ઉપસ્થિત હોંગે। પુત્ર અર્થાત् એક આત્મા ઔર અનન્ત ર્ખજકણ આનેવાલે તો હૈને તથાપિ પતિ—પત્ની બ્રહ્મચર્યકા પાલન કરતે હૈને અતઃ પુત્ર પ્રાસિકા યોગ નહીં મિલતા—એસી માન્યતા ઝૂઠી હૈ। પુત્રકી પ્રાસિ હોની હી નહીં હૈ અર્થાત् વહ જીવ ઔર અનન્ત

રજકણોંકી ક્ષેત્રાન્તરરૂપ અવસ્થાકી યોગ્યતા હી વહાઁ આનેકી નહીં થી અતઃ પુત્ર પ્રાસિ નહીં હુઈ। કોઈ એસા કહે કિ પુત્ર પ્રાસિકી યોગ્યતા તો વિદ્યમાન થી પરન્તુ નિમિત્તકા સંયોગ નહીં મિલા અતઃ પ્રાસિ નહીં હુઈ ઔર જब નિમિત્ત મિલા તબ પ્રાસિ હુઈ—ઉપરોક્ત માન્યતાકા અર્થ યહ હુआ કિ નિમિત્તને કાર્ય કિયા; જબકિ યહ દો દ્રવ્યોંકી એકત્વબુદ્ધિ હી હૈ। અથવા માતા—પિતારૂપ નિમિત્તકા શરણ નહીં મિલા અતઃ પુત્ર પ્રાસિ નહીં હુઈ યહ બાત ઝૂઠી હૈ। વાસ્તવિકતા યહ હૈ કિ જબ પુત્ર પ્રાસિકી લાયકાત હોતી હૈ ઉસ સમય વિષયાદિ અશુભ વિકલ્પ ઔર શરીરકી ભોગરૂપ ક્રિયા હોતી હી હૈ—ઉસે નિમિત્ત કહા જાતા હૈ। પરન્તુ પુત્ર આગમનકે કારણ વિકલ્પ યા ક્રિયા નહીં હૈ। તથા ક્રિયા ઔર વિકલ્પ હુઆ ઇસકે કારણ પુત્ર પ્રાસિ હુઈ હૈ—એસા ભી નહીં હૈ। વિષયકા અશુભ વિકલ્પ આયા અતઃ દેહ ક્રિયા હુઈ—એસા ભી નહીં હૈ। દેહકી ક્રિયા હોનેવાલી થી અતઃ અશુભ વિકલ્પ આયા એસા ભી નહીં હૈ। પ્રત્યેક દ્રવ્યને સ્વતંત્રરૂપસે અપના કાર્ય કિયા હૈ।

૧૦. જીવ નિમિત્તોંકો મિલા સકતા ભી નહીં યા દૂર ભી નહીં કર સકતા; માત્ર અપના લક્ષ બદલ સકતા હૈ।

જીવ અપનેમેં શુભભાવ કર સકતા હૈ, ઔર શુભભાવકી ક્રિયા કરને પર બાહ્ય શુભ નિમિત્તોંકો પ્રાસ કર સકતા હૈ અથવા અશુભ નિમિત્તકો અલગ કર સકતા હૈ—એસા નહીં હૈ। જીવ સ્વયં અશુભ નિમિત્તો પરસે લક્ષ બદલ કર જબ શુભ નિમિત્તો પર લક્ષ કરતા હૈ, પરન્તુ નિમિત્તોંકો જીવ પાસ અથવા દૂર નહીં કર સકતા। કિસી ભાઈને જિનમંદિર અથવા ધર્મસ્થાનકા શિલાન્યાસ કરનેકા શુભભાવ કિયા, જીવકે ભાવાનુસાર બાહ્યમેં શિલાન્યાસકી ક્રિયા હુઈ—એસી બાત

मिथ्या है। जीव केवल निमित्त उपर लक्ष कर सकता है या उसे छोड़ सकता है, परन्तु निमित्तरूप परपदार्थोंमें किसी भी प्रकारका परिवर्तन नहीं कर सकता है। ऐसा वस्तुका स्वभाव ही है; यह समझना ही भेदज्ञान है।

११. पंचमहाव्रतके कारण चारित्रिदशा नहीं, और चारित्रिके कारण वस्त्रका त्याग नहीं।

आत्माकी निर्मल वीतरागी चारित्रिदशा प्रगट होती है उन्हें उस दशाके पूर्व चारित्र अंगीकार करनेका विकल्प उठता है। जो विकल्पकी उत्पत्ति हुई वह राग है, उसके कारण वीतराग भावरूप चारित्र प्रगट नहीं होता; चारित्र तो उस समयकी पर्यायके पुरुषार्थसे ही प्रगट हुआ है।

चारित्रिदशामें शरीरकी नग्नदशा शरीरके कारण होती है। आत्माको चारित्र अंगीकार करनेका विकल्प उठा उसके कारण अथवा तो चारित्रिदशा प्रगट की अतः शरीर परसे वस्त्र हट गये—ऐसा नहीं है परन्तु उस समय वस्त्रके परमाणुओंकी अवस्थामें क्षेत्रांतर होनेकी योग्यता विद्यमान थी अतः वस्त्रका त्याग हुआ है। आत्म-विकल्पके कारण वस्त्रका त्याग हो गया—ऐसा माननेमें आये तो विकल्प उसका (वस्त्र) कर्ता हुआ वस्त्र त्यागकी क्रिया उसका कर्म हुआ अर्थात् दो द्रव्य एक हो गये। उसीप्रकार वस्त्र त्यागकी क्रिया होनी थी अतः जीवको विकल्प आया ऐसा भी नहीं है। यदि ऐसा हो तो वस्त्र त्यागकी पर्याय कर्ता हुई और विकल्प उसका कर्म होगा अर्थात् दो द्रव्य एक हो गये यह दोष आयेगा। जब स्वभावके भानपूर्वक चारित्रिका विकल्प उठता है और चारित्र ग्रहण करता है तब वस्त्र त्यागका प्रसंग सहजरूपसे होता है। अथवा “मैंने वस्त्रका

ત્યાગ કિયા અથવા મેરા વિકલ્પ નિમિત્ત હુआ અત: વસ્ત્ર ત્યાગ હો ગયા'' એસી માન્યતા મિથ્યાત્વરૂપ હૈ। વીતરાગચારિત્ર ગ્રહણકે પૂર્ણ પંચમહાવ્રતાદિ વિકલ્પ અવશ્ય આતે હૈને તથાપિ વિકલ્પકે આશ્રયમેં ચારિત્ર દશા પ્રગટ નહીં હોતી।

પંચમહાવ્રતકે વિકલ્પકો ચારિત્રમેં નિમિત્ત કહા જાતા હૈ। વિકલ્પ તો રાગ હૈ ઉસસે સ્વભાવકી ઓર ઉન્મુખ નહીં હુઆ જાતા પરન્તુ વિકલ્પકા ત્યાગ કર જબ સ્વભાવકી ઓર ઉન્મુખ હોતા હૈ તબ ઉસકે પૂર્વકે વિકલ્પકો નિમિત્ત કહા જાતા હૈ। પંચમહાવ્રતકે વિકલ્પકો ચારિત્રમેં કબ નિમિત્ત કહા જાતા હૈ? સ્વભાવમેં એકાગ્રતાકા પુરુષાર્થ કરકે ચારિત્રદશા પ્રગટ કરે તો ઉસ વિકલ્પકો ચારિત્રકા નિમિત્ત કહનેમેં આતા હૈ। પરંતુ મૈં પંચમહાવ્રતકે વિકલ્પરૂપ નિમિત્ત કરું તબ ચારિત્ર પ્રગટ હોગા—એસી માન્યતા મિથ્યાત્વ હૈ। ઉસી પ્રકાર વ્યવહાર દર્શન, વ્યવહારકા જ્ઞાન ઔર વ્યવહાર ચારિત્રકે પરિણામ કરું તો ઉસસે નિશ્ચય દર્શન—જ્ઞાન—ચારિત્ર પ્રગટ હોગા યહ માન્યતા ભી મિથ્યાત્વ હૈ।

૧૨. સમય સમયકી સ્વતંત્રતા ઔર ભેદજ્ઞાન

યહ બાત પ્રત્યેક વસ્તુકે સ્વતંત્ર સ્વભાવકી હૈ। કોઈ સ્વભાવકી સ્વતંત્રતાકો ન સમજો ઔર 'નિમિત્ત સે હોતા હૈ' એસા માને તો ઉસે સમ્યક્ શ્રદ્ધા નહીં હૈ, ઔર સમ્યક્જ્ઞાન કભી ભી સમ્યક્ શ્રદ્ધા કે બિના નહીં હોતા। ઉસકા શાસ્ત્રાભ્યાસ સમ્યક્ નહીં હૈ, વૃત્તિ સચ્ચી નહીં હૈ, ઔર ત્યાગ ભી સચ્ચા નહીં હૈ। પ્રત્યેક વસ્તુકી સમય—સમયકી પર્યાય સ્વતંત્ર હૈ। પ્રત્યેક પદાર્થમેં ઉસ કારણસે સમય—સમયકી (પદાર્થકી) યોગ્યતાસે કાર્ય હોતા હૈ। પર્યાયકી (પદાર્થકી) પરિણમનરૂપ યોગ્યતા વહ ઉપાદાન કારણ હૈ। ઔર ઉસ સમય ઉસ

કાર્યકે લિયે અનુકૂલતાકા આરોપ જિસ વસ્તુ પર આતા હૈ—એસી યોગ્યતાવાળી દૂસરી વસ્તુ યોગ્ય ક્ષેત્રમેં વિદ્યમાન હોતી હૈ ઉસે નિમિત્તકારણ કહા જાતા હૈ, તથાપિ ઉસકે કારણ વસ્તુમેં કુછ કાર્ય નહીં હોતા એસી ભિન્નતાકા યથાર્થ જ્ઞાન હી ભેદજ્ઞાન હૈ।

આત્મા તથા પ્રત્યેક પરમાણુકી પર્યાય (પરિણમન પરસે) સ્વતંત્ર હૈ। જીવકો પદ્ધનેકા વિકલ્પ આયા ઇસલિયે પુસ્તક હાથમેં આયા એસા નહીં હૈ। અથવા પુસ્તક આને પર વિકલ્પ ઉત્પત્ત હુઆ—એસા ભી નહીં હૈ। જ્ઞાન હોના થા અત: પદ્ધનેકા વિકલ્પ ઉત્પત્ત હુઆ એસા નહીં હૈ ઔર પદ્ધનેકા વિકલ્પ ઉત્પત્ત હુઆ અત: જ્ઞાન હુઆ—એસા ભી નહીં હૈ। સચ યા હૈ કિ પ્રત્યેક દ્રવ્યને સ્વતંત્રરૂપસે અપના—અપના કાર્ય કિયા। વીતરાગી ભેદજ્ઞાન એસા કહતા હૈ કિ—પ્રત્યેક સમય પ્રત્યેક પર્યાય અપને સ્વતંત્ર ઉપાદાનમેં હી કાર્ય કરતી હૈ। ઉપાદાનકા કાર્ય નિમિત્તકે આને પર હોગા—એસા વસ્તુસ્વભાવ નહીં હૈ, પરન્તુ ઉપાદાન સ્વતંત્ર પરિણમન કરતા હૈ તબ નિમિત્ત અપની યોગ્યતાસે ઉપસ્થિત હોતા હૈ।

૧૩. સૂર્યોદય હુઆ અત: અંધકારકા વિલય હુઆ—
યહ બાત ઝૂઠી હૈ।

છાયામેં સે ધૂપ હોનેકી યોગ્યતા પરમાણુઓંકી અવસ્થામેં જિસ સમય હોતી હૈ ઉસી સમય ધૂપ પ્રગટ હોતી હૈ ઔર ઉસ સમય સૂર્ય આદિ નિમિત્ત રૂપસે ઉપસ્થિત હોતે હોયાં। સૂર્યકે ઉદય હોને પર છાયામેંસે ધૂપ હુઈ—યહ બાત ઝૂઠી હૈ। તથા છાયામેંસે ધૂપરૂપ અવસ્થા હોનેકી થી અત: સૂર્યકા આગમન હુઆ—યહ બાત ભી ઝૂઠી હૈ। વાસ્તવમેં સૂર્ય અપની યોગ્યતાસે પ્રગટ હુઈ હૈ ઔર જો પરમાણુ છાયામેંસે ધૂપરૂપ પરિણમિત હુએ હોય વે ભી ઉસ સમયકી યોગ્યતા હૈ।

૧૪. કેવલજ્ઞાન ઔર વજ્રષ્ઠભનારાચ સંહનન-દોનોંકી સ્વતંત્રતા

કેવલજ્ઞાન હોનેમેં વજ્રષ્ઠભનારાચ સંહનન નિમિત્ત હોતા હૈ। લેકિન ઉસ સમય વજ્રષ્ઠભનારાચસંહનન નિમિત્તરૂપસે હૈ અતઃ કેવલજ્ઞાન હુઆ-એસા નહીં હૈ ઔર કેવલજ્ઞાન હોના હૈ ઇસલિયે વજ્રષ્ઠભનારાચસંહનનરૂપ પરમાણુઓંકો પરિણમિત હોના પડા-એસા ભી નહીં હૈ। જહાઁ જીવકી કેવલજ્ઞાનકે પુરુષાર્થકી જાગૃતિ હોતી હૈ વહાઁ શરીરકે પરમાણુઓંમેં વજ્રષ્ઠભનારાચસંહનનરૂપ અવસ્થા સ્વયં ઉસકી યોગ્યતાસે હોતી હૈ। દોનોંકી યોગ્યતા સ્વતંત્ર હૈ, કોઈ એક દૂસરેકે કારણ નહીં હૈ। જીવકો જબ કેવલજ્ઞાન પ્રાસિકી યોગ્યતા હોતી હૈ વહાઁ શરીરકે પરમાણુઓંમેં વજ્રષ્ઠભનારાચસંહનનરૂપ અવસ્થાકી યોગ્યતા સ્વયં હોતી હૈ-એસા મેલ સ્વભાવસે હી હૈ, કોઈ એકદૂસરેકે કારણ નહીં હૈ।

૧૫. પેટ્રોલ ખતમ હુआ અતઃ મોટર રૂકી—

યહ બાત સત્ય નહીં।

જબ મોટર ગતિમાન હો ઉસ સમય પેટ્રોલકી ટંકી ફટ જાયે ઔર સારા પેટ્રોલ ટંકીસે નીચે ગિર જાયે તબ મોટર રૂક જાતી હૈ। વહાઁ પેટ્રોલ નીચે ગિર ગયા અતઃ મોટર રૂક ગઈ-યહ બાત સચ્ચી નહીં હૈ। જિસ સમય મોટરમેં ગતિરૂપ અવસ્થાકી યોગ્યતા હોતી હૈ ઉસી સમય વહ ગતિમાન હોતી હૈ, ઉસ સમય પેટ્રોલકી અવસ્થા મોટરકી ટંકીકે ક્ષેત્રમેં રહનેકી હોતી હૈ પરન્તુ પેટ્રોલ હૈ અતઃ મોટર ચલતી હૈ-યહ બાત સચ્ચી નહીં હૈ। મોટરકા પ્રત્યેક પરમાણુ અપની સ્વયંકી સ્વતંત્ર ક્રિયાવતી શક્તિકે કારણ ગમન કરતા હૈ, ઔર પેટ્રોલ નિકલ ગયા અતઃ મોટર રૂક ગઈ-એસા નહીં હૈ। જિસ ક્ષેત્રમેં જિસ સમય મોટરકી રૂકનેકી યોગ્યતા હોતી હૈ ઉસી સમય મોટર રૂકતી હૈ, ઔર

પેટ્રોલકે પરમાણુ ભી અપની યોગ્યતાસે પૃથક્ હો જાતે હું। પેટ્રોલ ખતમ હુआ અતઃ મોટર રૂક ગઈ—યહ બાત સત્ય નહીં હૈ।

૧૬. વાણી સ્વયમેવ (પરમાણુઓંસે) બોલી જાતી હૈ,
જીવ ઉસકા કર્તા નહીં।

બોલનેકા વિકલ્પ—રાગ હુआ ઇસલિયે વાણી નિકલી—એસા નહીં હૈ ઔર વાણી નિકલની થી અતઃ વિકલ્પ હુઆ—એસા ભી નહીં હૈ। રાગકે કારણ જો વાણી નિકલતી હો તો રાગ કર્તા ઔર વાણી ઉસકા કર્મ હો જાયે—એસા માનનેમે આયેગા અથવા વાણી નિકલની થી ઇસલિયે રાગ હુઆ એસા હોને પર વાણીકે પરમાણુ કર્તા ઔર રાગ ઉસકા કર્મ નિશ્ચિત હોગા, લેકિન રાગ તો જીવકી પર્યાય હૈ, ઔર વાણી પરમાણુઓંકી પર્યાય હૈ—ઉન્હેં કર્તા—કર્મભાવ નહીં હૈ। જીવકી પર્યાયમે યોગ્યતા હોને પર રાગ હોતા હૈ, ઔર વાણી વહ પરમાણુઓંકા ઉસ સમયકા સહજરૂપ પરિણમન હૈ। પરમાણુ સ્વતંત્રરૂપસે વાણીરૂપ પરિણમિત હોતે હું તબ જીવકો રાગ હોતા હૈ ઉસે નિમિત્ત કહા જાતા હૈ। કેવળી ભગવાનકો વાણીકા યોગ હૈ પરન્તુ રાગ નહીં હોતા।

૧૭. શરીર સ્વયં અપની યોગ્યતાસે ચલતા હૈ,
જીવકી ઇચ્છાસે નહીં।

જીવ ઇચ્છા કરે ઔર શરીર ચલે—એસા નહીં હૈ। ઔર શરીર ચલતા હૈ અતઃ જીવકો ઇચ્છા હોતી હૈ—એસા ભી નહીં હૈ। શરીરકે પરમાણુઓમે ક્રિયાવર્તીશક્તિકી યોગ્યતાસે ગમન હોતા હૈ, તબ કિસી જીવકો અપની અવસ્થાકી યોગ્યતાસે ઇચ્છા હોતી હૈ ઔર કિસી કો નહીં। કેવળીકો શરીરકી ગતિ હોને પર ભી ઇચ્છા નહીં હોતી। શરીર ઇચ્છાકે નિમિત્તસે ચલતા હૈ—યહ બાત ઝૂઠી હૈ ઔર ગતિકે નિમિત્તસે ઇચ્છા હુઈ—યહ બાત ભી ઝૂઠી હૈ।

१८. विकल्प-निमित्त है इसलिये ध्यानमें एकाग्रता होती है—
यह बात सच्ची नहीं है।

चैतन्यके ध्यानका विकल्प उत्पन्न हुआ (इच्छा हुई) वह राग है, उस विकल्परूपी निमित्तसे ध्यान होता है—ऐसा नहीं है; लेकिन जब ध्यान होना होता है उसके पहले विकल्प अवश्य होता है। तथापि विकल्पके कारण ध्यान नहीं है, तथा ध्यानके कारण विकल्प नहीं होता जिस पर्यायमें विकल्प उत्पन्न होता है वह उस पर्यायकी स्वतंत्र योग्यता है और जिस पर्यायमें ध्यान हुआ वह पर्यायमें अपनी स्वतंत्र योग्यतासे एकाग्र हुआ है।

१९. सम्यक् नियतवाद और उसका फल कहते हैं।

प्रश्न :—यह तो नियतवाद हो जाता है।

उत्तर :—यह सम्यक् नियतवाद है। मिथ्यानियतवाद नहीं है। सम्यक् नियतवादका अर्थ क्या है ? जिस द्रव्यको जिस समय जिस क्षेत्रमें जिस निमित्तसे जैसा होना (परिणमन) है वैसा ही होगा, उसमें किंचित् भी बदलाव करनेमें कोई समर्थ नहीं है—ऐसा ज्ञानमें निर्णय करना वह सम्यक् नियतवाद है, और इस निर्णयमें स्वभावकी ओरका अनंत पुरुषार्थ आ जाता है। सब नियत है ऐसा जिस ज्ञानने निर्णय किया उस ज्ञानमें ऐसा निर्णय हो जाता है कि कोई किसी भी द्रव्यमें फेरफार करनेमें समर्थ नहीं है। इस प्रकार नियतका निर्णय करने पर “मैं परका कर सकता हूँ” ऐसे अहंकारका त्याग हो जाता है और ज्ञान परसे उदासीन होकर स्वभाव सन्मुख होता है। (उस ज्ञानके लिये) अपनी पर्याय भी क्रमबद्ध ही है, उस क्रमबद्धपनेका निर्णय करनेवाला ज्ञान, राग होने पर भी उसका त्याग कर द्रव्य स्वभावकी ओर ढलता है—किस प्रकार उन्मुख होता है ? जब रागको (हेय)

जानता है तब ज्ञानमें ऐसा विचार करता है कि मेरी क्रमबद्ध पर्यायें मेरे द्रव्यमेंसे प्रगट हुई हैं, त्रिकाली द्रव्य ही एक के बाद एक पर्यायिको द्रवित करता है, वह (एक समयकी पर्याय जितना) त्रिकाली द्रव्यस्वभाव नहीं है अतः जो राग उत्पन्न होता है वह भी मेरे स्वभावका रूप नहीं और मैं उसका कर्ता नहीं हूँ (राग मेरा कर्तव्य नहीं है)। इस प्रकार सम्यक् नियतवादको अपने ज्ञानमें जिसने यथार्थरूपसे निर्णय किया उस जीवका ज्ञान अपने शुद्धस्वरूपकी ओर उन्मुख हुआ और स्वभावका श्रद्धा-ज्ञान हुआ, परसे उदास हुआ, रागका अकर्ता हुआ और परसे तथा विकारसे विमुख होकर ज्ञानको स्वभावमें स्थिर किया।—यह सम्यक् नियतवादका फल है; जिसमें ज्ञान और पुरुषार्थका स्वीकार है, परन्तु जो जीव मिथ्या नियतवादको मानता है अर्थात् जैसा होना होगा वैसा ही होगा—ऐसा मानता है। नियतवादके निर्णयमें स्वयंका ज्ञान और पुरुषार्थ आता है उसको मानता नहीं है, अर्थात् स्वभावकी ओर उन्मुख नहीं होता वह मिथ्यादृष्टि है, और यह मिथ्या नियतवाद वह गृहीत मिथ्यात्वका ही भेद है अतः वह गृहीत मिथ्यादृष्टि है।

२०. सम्यक् नियतवादमें पुरुषार्थ आदि पाँचों समवाय एक साथ होते हैं।

जो अज्ञानी यथार्थ निर्णय नहीं कर सकते उन्हें ऐसा प्रतीत होता है कि यह तो एकान्त नियातवाद हो जाता है। इस नियतवादका यथार्थ निर्णय करने पर अपने केवलज्ञानका निर्णय हो जाता है। गुरु, शिष्य, शास्त्र आदि समस्त पदार्थोंकी जिस समय जो योग्यता होती है वही पर्याय होती है ऐसा निश्चित हुआ। अर्थात् स्वयं उसका जाननेवाला रह गया; जाननेमें विकल्प नहीं है, अस्थिरताके कारण जो विकल्प उठता है उसका वह कर्ता नहीं होता। इस प्रकार क्रमसर

પર્યાય શ્રદ્ધા (શ્રદ્ધા-જ્ઞાન) હોને પર દ્રવ્યદૃષ્ટિ હોનેસે કર્તાપના મિટ જાતા હૈ। એસે સમ્યક્ નિયતવાદકી શ્રદ્ધામેં હી પાઁચોં સમવાય એક સાથ હોતે હુંનેં। સ્વભાવકા જ્ઞાન ઔર શ્રદ્ધા કી વહ પુરુષાર્થ હૈ, ઉસી સમય જો નિર્મલ પર્યાય પ્રગટ હોની થી વહી પર્યાય પ્રગટ હુર્ઝ હૈ—વહ નિયત જિસ સમય જો પર્યાય પ્રગટ હુર્ઝ વહ ઉસકા સ્વકાળ ઔર જો પર્યાય પ્રગટ હુર્ઝ વહ સ્વભાવમેં (શક્તિરૂપસે) વિદ્યમાન થી વહી પ્રગટ હુર્ઝ હૈ, વહ સ્વભાવ હૈ, ઔર ઉસ સમય પુદ્ગલ કર્મોંકા અભાવ હોતા હૈ વહ અભાવરૂપ નિમિત્ત હૈ ઔર ઉસ સમય સદગુરુશ્રીકી ઉપસ્થિતિ વહ સદ્ભાવરૂપ નિમિત્ત હૈ, પ્રત્યેક પર્યાય ક્રમબદ્ધ હી હોતી હૈ ઉસકી શ્રદ્ધા કરને પર અથવા સમ્યક્ નિયતવાદકા નિર્ણય કરને પર જીવ સંસારકા જાનનેવાલા (સાક્ષી) હો જાતા હૈ। સ્વભાવકા અનન્ત પુરુષાર્થ ઉસમેં સમાહિત હૈ, યહ જૈનર્દર્શનકા મુખ્ય રહસ્ય હૈ।

૨૧. સમ્યક્ નિયતવાદ ઔર મિથ્યા નિયતવાદ।

શ્રી ગોમ્મટસાર કર્મકાંડ ગાથા ૮૮૨મેં જિસ જીવકો ગૃહીત મિથ્યાદૃષ્ટિ કહા હૈ વહ જીવ તો નિયતવાદકી બાત કરતા હૈ ઔર અપને જ્ઞાનમેં જ્ઞાતાદૃષ્ટાપનેકા પુરુષાર્થ નહીં કરતા હૈ। યદિ સમ્યક્ નિયતવાદકા યથાર્થ નિર્ણય કરે તો સ્વભાવકે જ્ઞાતાદૃષ્ટાપનેકા પુરુષાર્થ ઉસમેં આ જાતા હૈ। વાસ્તવમેં વહ જીવ કેવલ પર લક્ષ દ્વારા હી નિયતવાદ માન રહા હૈ। ઔર નિયતવાદકે નિર્ણયમેં અપના જો જ્ઞાન ઔર પુરુષાર્થ કાર્ય કરતા હૈ ઉસકા સ્વીકાર (માનતા) નહીં હૈ અતઃ વહ જીવ મિથ્યા નિયતવાદી હૈ ઔર ઉસે હી ગૃહીત મિથ્યાત્વી કહા હૈ। નિયતવાદકા સમ્યક્ નિર્ણય વહ તો ગૃહીત તથા અગૃહીત મિથ્યાત્વકા નાશ કરતા હૈ। સમ્યક્ નિયતવાદ કહો કિ સ્વભાવ કહો, ઇસમેં દ્રવ્યકી પ્રત્યેક સમયકી પર્યાયકી સ્વતંત્રતા સિદ્ધ હો

जाती है। यदि जीव इस कथनको ठीक समझे तो उपादान-निमित्त सम्बन्धी सर्व भ्रमणा दूर हो जायेगी। क्योंकि वस्तुमें जिस समय जो पर्याय होनेवाली है वही होती है; कहते हैं कि अमुक निमित्त चाहिये अथवा अमुक निमित्तके बिना परिणमन नहीं होगा ऐसी बातोंका अवकाश ही कहाँ है? सम्यक् नियतवादका निर्णय करनेमें पुरुषार्थका समावेश होता है। सच्ची श्रद्धा-ज्ञानका कार्य करता है, स्वभावमें बुद्धि रुकती है। तथापि यह सब बातोंको जो जीव नहीं मानता और नियतवादकी बात करता है, उस जीवको एकान्ती गृहीत मिथ्यादृष्टि कहनेमें आता है। लेकिन जो जीव नियतवादको मानकर परके और रागके कर्तापनेका अभाव करता है तथा ज्ञातादृष्टापनेका साक्षीभाव प्रगट करता है वह जीव तो अनन्त पुरुषार्थी सम्यगदृष्टि है।

२२. सम्यक् नियतवाद वह गृहीत मिथ्यात्व है

—ऐसा कौन कहता है।

सम्यक् नियतवाद वह गृहीत मिथ्यात्व नहीं है परन्तु वीतरागताका कारण है। जो ऐसे सम्यक् नियतवादको एकान्त मिथ्यात्व कहते हैं, वे इस बातको यथार्थ समझते नहीं हैं। परन्तु उन्होंने यह बात ठीकसे सुनी भी नहीं है। समस्त पदार्थोंमें जैसा होना है वैसा ही बनता है—ऐसा निर्णय करने पर, एक (वर्तमान) पर्याय उपरसे दृष्टि छूटकर त्रिकाल की ओर दृष्टि हुई, अर्थात् द्रव्यदृष्टि हो गई। उसने स्वको और परको वर्तमान पर्याय जितना ही माना है त्रैकालिक नहीं। आत्माका त्रैकालिक स्वभाव तो शुद्ध एवं रागरहित है अतः जीव रागका भी अकर्ता हुआ। और उसने पर पदार्थोंको त्रैकालिक माना है। अर्थात् उस पदार्थमें तीनोंकालकी पर्यायोंकी योग्यता विद्यमान और उसकी अवस्था स्वतंत्ररूपसे होती है। इस प्रकार सम्यक् नियतवादके

નિર્ણયમેં સ્વતંત્રતાકી પ્રતીત હો જાતી હૈ। અપની અવસ્થાકા આધાર દ્રવ્ય હૈ, વહ દ્રવ્યસ્વભાવ શુદ્ધ હી હૈ એસી પ્રતીતિકે કારણ ‘જો બનના હૈ વહી બનેગા’—એસા જો જીવ માનતા હૈ તસ જીવકો વીતરાગી દૃષ્ટિ હૈ। યહ નિયતવાદ તો વીતરાગતાકા કારણ હૈ।

નિયતવાદકે દો પ્રકાર હૈને—એક સમ્યક નિયતવાદ ઔર દૂસરા મિથ્યા નિયતવાદ। સમ્યક નિયતવાદ તો વીતરાગતાકા કારણ હૈ, ઉસકે સ્વરૂપકા વિવરણ પહલે કિયા હૈ। કોઈ જીવ ‘જૈસા બનનેવાલા હૈ વૈસા હી બનેગા’ એસે નિયતવાદકો માનતા (માત્ર બોલતા) હૈ, પરન્તુ પરકા લક્ષ ઔર પર્યાય દૃષ્ટિકા ત્યાગકર સ્વભાવકી ઓર ઉન્મુખ નહીં હોતા નિયતવાદ જો નિશ્ચિત કરનેવાલા હૈ એસે અપને જ્ઞાન ઔર પુરુષાર્થકી સ્વતંત્રતાકો નહીં માનતા, પરકા ઔર વિકારકા કર્તાપનેકા અભિમાન નહીં છોડ્યતા વહ જીવ પુરુષાર્થકો ઉડાકર સ્વચ્છંદમય પ્રવર્તતા હૈ ઉસે ગૃહીત મિથ્યાદૃષ્ટિ કહા હૈ।

‘જો હોના હૈ વહી હોગા’ એસા માત્ર યથાર્થ નહીં હૈ। ‘હોના હો વહી હોગા’ એસા જો યથાર્થ નિર્ણય તો જીવકા જ્ઞાન પરસે ઉદાસીન હોકર અપને સ્વભાવમેં મિલ જાતા હૈ। ઉસ જ્ઞાનમેં યથાર્થ શાન્તિ પ્રગટ હોતી હૈ। ઉસ જ્ઞાનકે સાથ પુરુષાર્થ, નિયતિ, કાલ, સ્વભાવ ઔર કર્મ—યહ પાઁચોં સમવાય આ જાતે હૈને।

૨૩. મિથ્યા નિયતવાદકા ઉપલક્ષણ।

પ્રશ્ન :—મિથ્યા નિયતવાદી જીવ ભી પરવસ્તુ ટૂટને યા નષ્ટ હો જાને પર એસા માનતા હૈ કી ‘જૈસા હોના થા વૈસા હુઆ’ એસા માનકર શાન્તિ રહ્યતા હૈ? ફિર ઉસકો સમ્યક નિયતવાદકા નિર્ણય ક્યોં નહીં?

ઉત્તર :—જીવ જો શાન્તિ રહ્યતા હૈ વહ મંદકષાયરૂપ શાન્તિ

है वह यथार्थ शांति नहीं है। यदि उसे नियतवादका यथार्थ निर्णय हो तो, जिस प्रकार एक पदार्थका जैसा बनना है वैसा बना तथा समस्त पदार्थोंका जो होना है वही होगा—ऐसा निर्णय भी होता है। यदि ऐसा है तो फिर मैं परद्रव्योंको निमित्त होऊँ तो उसका कार्य होगा, निमित्त होगा तो कार्य होगा, किसी समय निमित्तका जोर चलता है—ऐसी समस्त मान्यताएँ मिट जाती है। ‘सब नियत है’ अर्थात् जिस कार्यमें जिस समय जिस निमित्तकी उपस्थिति होगी तो उस कार्यमें उस समय निमित्त स्वयमेव होता है। तो फिर निमित्तको मिलाना पड़ता है अथवा निमित्तकी उपेक्षा नहीं हो सकती अथवा निमित्त न हो तो कार्य नहीं होता ऐसी मान्यताओंका अवकाश ही कहाँ है ? यदि सम्यक् नियतवादका निर्णय हो तो निमित्ताधीनदृष्टि मिट जाती है।

२४. मिथ्या नियतवादको ‘गृहीत’ मिथ्यात्व क्यों कहा ?

प्रश्न :—मिथ्या नियतवादको गृहीत मिथ्यात्व क्यों कहा ?

उत्तर :—निमित्तसे धर्म होता है, रागमें धर्म होता है, शरीरादिका परिणमन आत्मा कर सकता है ऐसी मान्यतारूप अगृहीत मिथ्यात्व तो अनादिसे विद्यमान था। जन्म होने के बाद शास्त्र पढ़कर अथवा सुगुरु आदिके निमित्त द्वारा मिथ्या नियतवादका नया कदाग्रह ग्रहण किया अतः उसे गृहीत मिथ्यात्व कहा जाता है। पूर्वमें जिन्हें अनादिका गृहीत मिथ्यात्व होता है उन्हें ही गृहीत मिथ्यात्व होता हैं। जीव शाताशीलीपनेसे इन्द्रिय विषयोंको पोषनेके लिये ‘जो होना है वही होगा’ ऐसा कहकर स्वच्छंदताका मार्ग खोज निकालते हैं, उसका नाम गृहीत मिथ्यात्व है, और यह सम्यक् नियतवाद तो स्वभावभाव है। स्वतंत्रता है, वीतरागता है।

૨૫. સપ્તક નિયતવાદકે નિર્ણયસે નિમિત્તાધીન દૃષ્ટિ ઔર સ્વ પરકી એકત્વબુદ્ધિ મિટ્ટી હૈ।

જિસ વસ્તુમેં જિસ સમય જૈસી પર્યાય હોનેવાલી હૈ ઔર જિસ નિમિત્તકી ઉપસ્થિતિ રહેનેવાલી હૈ, તુસ વસ્તુમેં તુસ વક્ત એસી હી પર્યાય હો ઔર વહી નિમિત્ત હોતા હૈ દૂસરા નહીં હોતા। ઇસ નિયમમેં તીનોંકાલ, તીનોં લોકોમેં ફેરફાર નહીં હોતા। યહી નિયતકા યથાર્થ નિર્ણય હૈ। આત્મસ્વભાવકે શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્રિકા સમાવેશ હો જાતા હૈ, ઔર નિમિત્ત ઊપરકી દૃષ્ટિ ટલ જાતી હૈ। મૈં પરકા કર્તા નહીં હું, પરન્તુ પરકો નિમિત્ત હોऊં એસી જિસકી માન્યતા હૈ વહ મિથ્યાદૃષ્ટિ હૈ। સ્વયં નિમિત્ત હૈ અત: પરકા કાર્ય હોતા હૈ—એસા નહીં હૈ, પરન્તુ સન્મુખ વસ્તુમેં તુસકી યોગ્યતાસે હી કાર્ય હોતા હૈ। તુસમેં અન્ય જીવકો નિમિત્ત કહા જાતા હૈ। “મૈં નિમિત્ત હોऊં” ઇસકા અર્થ યહ હુઆ કિ વસ્તુમેં કાર્ય હોના હી નહીં થા પરન્તુ મૈં નિમિત્ત હુઆ અત: કાર્ય હુઆ—યહ સ્વ-પરકી એકત્વબુદ્ધિ હી હુર્દી।

૨૬. લકડી સ્વયમેવ ઊँચી હોતી હૈ હાથકે નિમિત્તસે નહીં।

યહ લકડી હૈ તુસમેં સ્વયં ઊંચી હોનેકી યોગ્યતા (-સામર્થ) હૈ, લેકિન જબ મેરે હાથકા સ્પર્શ હોતા હૈ તભી વહ ઊંચી હોતી હૈ અર્થાત् મેરા હાથ જબ તુસે નિમિત્ત હોતા હૈ, તબ લકડી ઊંચી હોતી હૈ—એસા માનનેવાલે જીવને વસ્તુકે પર્યાયકી સ્વતંત્રતાકો નહીં માના હૈ અત: તુસકી દૃષ્ટિ સંયોગી દૃષ્ટિ હૈ; વે વસ્તુકે સ્વભાવકો હી નહીં માનતે હુંએં। અત: મિથ્યાદૃષ્ટિ હૈ। લકડી ઊંચી નહીં હોતી તબ તુસમેં ઉપર હોનેકા સામર્થ્ય નહીં હૈ ઔર જબ તુસમેં યોગ્યતા હોતી હૈ તભી વહ સ્વયં ઊંચી હોતી હૈ; પરન્તુ હાથકે કારણસે (નિમિત્તસે) વહ ઊંચી નહીં હોતી। લેકિન જબ લકડી ઊંચી હોતી હૈ તબ હાથ આદિ

निमित्तरूप स्वयमेव उपस्थित होते हैं। ऐसा उपादान-निमित्तका मेल प्रकृति स्वभावसे ही होता है। निमित्तका ज्ञान करानेके लिये 'हाथके निमित्तसे ऊँचा हुआ—ऐसा कहना मात्र व्यवहार है।

२७. लोहचुंबक लोहेकी सुईको अपनी ओर खींचता नहीं है।

सुई लोहचुंबक पथ्थरकी ओर खींचती है, वहाँ लोहचुंबकने सुईको अपनी ओर खींचा नहीं परन्तु सुझने स्वयं अपनी योग्यतासे ही गमन किया है।

प्रश्न :—अगर सुई स्वयं अपनी योग्यतासे गमन करती है तो जब लोहचुंबक निकट नहीं होता तब गमन क्यों नहीं करती ? और जब पथ्थर समीपमें आया तब ही क्यों गमन हुआ ?

उत्तर :—प्रथम सुईमें गमन करनेकी योग्यता ही न थी अतः उस समय लोहचुंबक समीपमें (सुईको खींचने योग्य क्षेत्रमें) होता ही नहीं। और जब सुईमें क्षेत्रान्तर होनेकी योग्यता हुई तब लोहचुंबक और उसके बीचमें अंतराय नहीं होता।—ऐसा ही उपादान-निमित्तका सम्बन्ध है या दोनोंका मेल होता है। लेकिन एक दूसरेके कारण किसीकी क्रिया नहीं हुई। जब सुई को गमन करनेकी योग्यता हुई उस समय लोहचुंबक समीपमें आया—ऐसा नहीं है और लोहचुम्बक समीपमें आया अतः सोई खींची—ऐसा भी नहीं है। जब सोईको क्षेत्रांतरकी योग्यता होती है उस समय लोहचुंबककी उस क्षेत्रमें उपस्थित रहनेकी योग्यता होती है—इसीका नाम निमित्त-नैमित्तिक सम्बन्ध है।

२८. निमित्तपनेकी योग्यता।

प्रश्न :—सुईमें लोहचुंबक पथ्थर कुछ करता ही नहीं फिर

उसे ही निमित्त क्यों कहा गया ? दूसरे सामान्य पथ्थरको निमित्त क्यों नहीं कहनेमें आया ? जिस प्रकार लोहचुंबक सोईका कुछ भी नहीं करता तथापि उसे निमित्त कहा जाता है। उसी प्रकार लोहचुंबककी तरह अन्य पथ्थर भी सोईमें कुछ भी नहीं करता तो उसे निमित्त क्यों नहीं कहा जाता ?

उत्तर :—उस समय उस कार्यमें लोहचुंबक पथ्थरमें ही निमित्तपनेकी योग्यता है, अर्थात् उपादानके कार्य हेतु अनुकूलताका आरोप दिया जा सके ऐसी योग्यता लोहचुंबक पथ्थरकी उस समयकी पर्यायमें विद्यमान है, दूसरे पथ्थरमें वैसी योग्यता उस समय नहीं होती है। उपादानपनेकी योग्यता सोईमें है अतः वह खींचती है, उसी समय ही लोहचुंबक पथ्थरमें निमित्तपनेकी योग्यता है अतः उसे निमित्त कहा जाता है। एक समयकी उपादानकी योग्यता उपादानमें विद्यमान है, और एक समयका निमित्तका सामर्थ्य निमित्तमें है, दोनोंकी योग्यतामें एक दूसरेका सम्बन्ध है, अतः अनुकूल निमित्त कहा जाता है। लोहचुंबकमें निमित्तपनेकी जो योग्यता है उसे अन्य सब पदार्थसे भिन्न करके पहिचाननेमें उसे 'निमित्त' कहा जाता है, तथापि सुईमें किंचित् भी विलक्षणता होती नहीं। जब उपादानमें कार्य होता है तब व्यवहारसे—आरोपसे दूसरे पदार्थको निमित्त कहते हैं। ज्ञानका स्वभाव स्व-पर प्रकाशक है अतः वह उपादान और निमित्त दोनोंको जानता है।

૨૯. નિમિત્તકા સ્વરૂપ સમજનેકે લિયે ધર્માસ્તિકાયકા દૃષ્ટાંત।

સમસ્ત નિમિત્ત 'ધર્માસ્તિકાયવત्' हैं (दેखો, ઇણોપદેશ ગાથા-૩૫) ધર્માસ્તિકાય પદાર्थ તો લોકમें સર્વત્ર વિદ्यમાન હै। જब વસ્તુ અપની યોગ्यતાસે ગમન કરતી હै તब ધર્માસ્તિકાયકો નિમિત્ત કહा

જाता है; यदि वस्तुका गमन ही न हो तो उसे निमित्त भी नहीं कहते। धर्मास्तिकायकी तरह समस्त निमित्तका स्वरूप समझ लेना चाहिये। धर्मास्तिकायमें निमित्तपनेकी ऐसी योग्यता है कि पदार्थ स्वयं गति करते हैं तब उसे निमित्त कहा जाता है, परन्तु स्थितिमें उसे निमित्त नहीं कहा जाता। स्थितिमें निमित्त कहा जाये—ऐसी सामर्थ अधर्मास्तिकायमें है।

૩૦. સિદ્ધ ભગવાનકા અલોકમें ગમન ક्यों નહीं કરતે ?

સિદ્ધ ભગવાન સ्वयં ક્ષેત્રાન્તરકી યોગ्यતાસે એક સમયમें જब લોકાગ્રમें ગમન કરતे हैं तब ધર्मास्तिकायકो નિમિત્ત કહા જાતા હै। લેકિન ધર्मास्तिकायકે અભાવકે કારણ ઉનકા અલોકમें ગમન નહીં હોતા—ऐસા ભી નહીં હै। લોકાગ્રમें જब સિદ્ધ ભગવાન સ્થિર હોતે हैं વહ ઉનકી સ્વયંકી યોગ्यતાકે કારણ હै। અધર્માસ્તિકાયકો ઉસ સમય નિમિત્ત કહા જાતા હै।

પ્રશ્ન :—લોકાકાશકે બાહર સિદ્ધ ભગવાન ગમન ક्यોં નહીં કરતે ?

ઉત્તર :—ઉનકી યોગ्यતા હી ઐસી હै, ક્યોંકિ વહ લોકકા દ્રવ્ય હૈ ઔર ઉસકા સામર્થ લોકકે અન્ત ભાગ તક હી હૈ; લોકાકાશમें બાદ્ય ગમનકા ઉનમें સામર્થ નહીં હै। અલોકમें ધર्मास्तिकायકા અભાવ હै અત: સિદ્ધ વહाँ ગમન નહીં કરતે हैं—યહ કેવળ વ્યવહારનયકા કથન હૈ અર્થાત् ઉપાદાનમें સ્વયં યોગ्यતા અલોકમें જાનેકી ન હો તબ નિમિત્ત ભી વૈસા વિદ્યમાન—હોતા હै। ઐસે ઉપાદાન—નિમિત્તકા સંયોગ બતલાનેકે લિયે કથન હै।

૩૧. પ્રત્યેક પદાર્થકા કાર્ય સ્વતંત્ર હૈ।

કિસીને અપને મુનીમકો પત્ર લિખા કિ કુછ રૂપયે બૈંકમેં જમા

કર દો। ઔર મુનીમને પैસે બૈંકમેં જમા લિયે, ઉસમેં જીવને કેવળ પત્ર લિખનેકા વિકલ્પ કિયા અતઃ પત્ર લિખા ગયા—એસા ભી નહીં હૈ। પત્રકી પ્રાસિ હુર્ઝ અતઃ મુનીમકો બૈંકમેં રૂપયે જમા કરનેકા વિકલ્પ આયા—એસા નહીં હૈ। ઔર મુનીમકો વિકલ્પ આયા અતઃ રૂપયે બૈંકમેં જમા કિયા ગયા એસા ભી નહીં હૈ। ઉસી પ્રકાર રૂપયે બૈંકમેં જમા કરને થે। અતઃ મુનિમકો વિકલ્પ આયા—એસા ભી નહીં હૈ। ઇસ પ્રકાર પ્રત્યેક પદાર્થમેં સમજી લેના। જીવકા વિકલ્પ સ્વતંત્ર, કાગજકી અવસ્થા સ્વતંત્ર, મુનીમકા વિકલ્પ સ્વતંત્ર, ઔર રૂપયોંકી અવસ્થા સ્વતંત્ર હૈ। મુનીમકો વિકલ્પ આયા તબ કાગજકો નિમિત્ત કહા જાતા હૈ, તથા બૈંકમેં પૈસા જમા કરનેકી ક્રિયા હુર્ઝ તબ મુનીમકા વિકલ્પ ઉસકા નિમિત્ત કહા જાતા હૈ।

૩૨. નિમિત્તકે કારણ ઉપાદાનમેં વિલક્ષણ દશા નહીં હોતી।

પ્રશ્ન :—ઉપાદાનમેં નિમિત્ત કુછ ભી નહીં કરતા હૈ યહ બાત ઠીક હૈ, પરન્તુ જબ નિમિત્ત ઉપસ્થિત હો તબ તો ઉપાદાનમેં વિલક્ષણ અવસ્થાકા પ્રાદુર્ભાવ હોના હી ચાહિયે। જિસ પ્રકાર અગ્નિરૂપી નિમિત્ત ઉપસ્થિત હોતા હૈ ઉસ સમય પાનીકો ગર્મ હોના હી પડતા હૈ।

ઉત્તર :—યહ બાત ઝૂઠી હૈ; જલકી પર્યાયિકા સ્વભાવ ઉસ સમય ઉણ હોના થા તબ અગ્નિકા સંયોગ પ્રાસ હુआ ઔર જલ સ્વયં અપની યોગ્યતાસે ઉણ હુઆ હૈ। અગ્નિકે કારણ ઉસમેં વિલક્ષણતા હુર્ઝ એસા નહીં હૈ—ઔર અગ્નિને પાનીકો ઉણ નહીં કિયા।

૩૩. મિથ્યાદૃષ્ટિ સંયોગકો દેખતે હોયાં, સમ્યગ્દૃષ્ટિ સ્વભાવકો દેખતે હોયાં।

અનિસે જલ ઉણ હુआ—એસી માન્યતા વહ સંયોગાધીન પરાધીન દૃષ્ટિ હૈ, ઔર જલ સ્વયં અપની યોગ્યતાસે ઉણ હુઆ હૈ—એસી માન્યતા

स्वतंत्र स्वभावदृष्टि है। संयोगाधीन दृष्टि वह मिथ्यादृष्टि है, और स्वभावदृष्टि वह सम्यगदृष्टि है।

मिथ्यादृष्टि जीव, वस्तुके स्वभावकी समय-समयकी योग्यतासे ही प्रत्येक कार्य होता है ऐसे स्वभावको देखता नहीं है। लेकिन निमित्तके संयोगको देखता है यही उसकी पराधीनदृष्टि है और उस दृष्टिसे परकी एकत्वबुद्धि कभी दूर नहीं होती। सम्यगदृष्टि जीव स्वतंत्र वस्तु स्वभावको देखता है, जैसे कि प्रत्येक वस्तुकी समय-समयकी योग्यतासे ही उसका कार्य स्वतंत्रपने होता है।

३४. उपादान और निमित्त दोनोंकी स्वतंत्र योग्यता (वस्त्र और अग्नि)

वस्त्रमें जिस समय जिस क्षेत्रमें जिस संयोगसे जलनेकी योग्यता होती है, उस समय, उस क्षेत्रमें, उस संयोगमें उसकी जलनेकी पर्याय होती है, और अग्नि उस समय स्वयं विद्यमान होती है, अग्निके कारण वस्त्र जला-ऐसा नहीं है। और वस्त्रमें जलनेकी योग्यता हो तो भी अग्नि या दूसरा योग्य पदार्थ न आये तो वह अवस्था रुक जायेगी-ऐसा भी नहीं है; जिस समय योग्यता होती है उसी समय वस्त्र जलता है और उस समय अग्नि उपस्थित होती ही है। तथापि अग्निकी उपस्थितिके कारण वस्त्रकी अवस्थामें कुछ भी विलक्षणता नहीं होती। अग्निने वस्त्रको जलाया यह मान्यता झूठी है।

कोई पूछता है कि वस्तु जलते समय अमुक अग्नि था और दूसरा अग्नि नहीं था उसका कारण क्या ? उसका उत्तर यह है कि- उस समय जो अग्नि विद्यमान था उसमें निमित्तपनेकी योग्यता थी, दूसरा अग्नि विद्यमान नहीं होता क्योंकि उसमें निमित्तपनेकी योग्यता

ही नहीं होती। उपादानके अवसर पर जिस निमित्तकी योग्यता होती है वही निमित्त उपस्थित होता है, दूसरा नहीं। सबकी सर्व अवस्थाएँ अपने- अपने कारणसे हो रही हैं, वहाँ निमित्तसे हुआ अथवा निमित्तने किया-ऐसा अज्ञानी मानता है।

३५. उपादान और निमित्त दोनोंकी स्वतंत्र योग्यता (आत्मा और कर्म)

आत्मा अपनी पर्यायमें जब राग-द्वेष करता है तब कर्मके जिन परमाणुओंकी योग्यता होती है वही उदयरूप परिणमित होते हैं। कर्म न हो ऐसा नहीं होता; परन्तु कर्म उदयमें आया अतः जीवको राग-द्वेष हुए यह मान्यता मिथ्या है। और राग-द्वेष किये अतः कर्मका आगमन हुआ-यह मान्यता भी झूठी है। जीवको अपनी पुरुषार्थकी कर्मजोरीसे राग-द्वेष होनेकी योग्यता थी अतः राग-द्वेष हुए और उस समय जिन कर्मोंकी योग्यता थी वे ही कर्म उदयमें आये हैं और उन्हें ही निमित्त कहा जाता है, परन्तु कर्मके कारण जीवकी पर्यायमें राग-द्वेष या विलक्षणता नहीं होती।

जब ज्ञानकी पर्याय अपूर्ण होती है तब ज्ञानावरण कर्ममें ही निमित्तपनेकी योग्यता होती है। जीवकी पर्यायमें जीव मोह करता है तब मोहकर्मको ही निमित्त कहा जाता है ऐसी कर्मपरमाणुओंकी योग्यता होती है। जिस प्रकार उपादानमें समय-समय स्वतंत्र योग्यता होती है, उसी प्रकार निमित्तरूप मोहकर्मके वे प्रत्येक परमाणुओंमें समय-समयकी योग्यता होती है।

प्रश्न :—जीवने राग-द्वेष किये अतः कर्म अवस्था परमाणुओंमें हुई ?

उत्तर :—नहीं; कुछ परमाणु कर्मरूप परिणमित हुए और

जगतके अन्य परमाणु क्यों परिणमित नहि हुए ? अर्थात् जिन-जिन परमाणुओंमें योग्यता थी वे ही परमाणु कर्मरूप परिणमित हुए हैं। वे स्वयं अपनी योग्यतासे कर्मरूप हुए हैं। जीवके राग-द्वेषके कारण नहीं।

३६. पर ऊपर नहीं देखना है परन्तु स्व ऊपर देखना है।

प्रश्न :—जब परमाणुओंमें कर्मरूप होनेकी योग्यता होती है तब आत्माको राग-द्वेष करना ही पड़ता है। क्योंकि परमाणुओंमें कर्मरूप होनेका उपादान है वहाँ जीवका विकाररूप निमित्त भी होना चाहिए—यह बात ठीक है ?

उत्तर :—यह प्रश्न ही अज्ञानीका है। तेरे स्वभावमें देखनेका कार्य है कि परमाणुओंमें जिन्हें स्वतंत्र दृष्टि प्रगट हुई है वे आत्माको देखते हैं, और जिनकी निमित्ताधीन दृष्टि है वे पर ऊपर देखते हैं। वस्तुकी जो अवस्था जिस समय होनेकी होगी तभी होगी—ऐसा जिसने यथार्थ निर्णय किया उन्हें द्रव्यदृष्टि हुई—स्वभावदृष्टि हुई; अब उसे स्वभावदृष्टिके कारण तीव्र रागादि होते ही नहीं और उस जीवके निमित्तसे तीव्र कर्मरूप परिणमित हों ऐसी योग्यतावाले परमाणु इस संसारमें होते ही नहीं हैं। जीवने अपने स्वभावके पुरुषार्थसे सम्यगदर्शन प्रगट किया तो वहाँ इस जीवके लिये मिथ्यात्वादि कर्मरूपसे परिणमित हों ऐसी योग्यता जगतके किसी भी परमाणुओंमें होती ही नहीं। सम्यगदृष्टिको जो अल्प राग-द्वेष है वह अपनी वर्तमान पर्यायकी योग्यतासे हो रहे हैं, उस समय अल्प कर्मरूप बँधानेकी परमाणुओंकी पर्यायमें योग्यता है। इस प्रकार स्वलक्षसे प्रारम्भ करना है।

जगतके परमाणुओंमें मिथ्यात्वादि कर्मरूप होनेकी योग्यता है

अतः जीवको मिथ्यात्वादि भाव होना ही चाहिये ऐसी जिसकी मान्यता है वह जीव स्वद्रव्यके स्वभावको जानता नहीं, अतः वह जीवको निमित्त, मिथ्यात्वादिरूप परिणमित होने योग्य परमाणु इस जगतमें हैं, ऐसा जानना है। लेकिन स्वभावदृष्टिके द्वारा देखनेवाले जीवको मिथ्यात्व होता ही नहीं और उस जीवके निमित्तसे मिथ्यात्वादिरूप परिणमन हो ऐसी योग्यता जगतके किसी भी परमाणुमें नहीं होती। स्वभावदृष्टिसे ज्ञानी विकारका अकर्ता हो जाता है अतः “ज्ञानीको विकार करना पड़ेगा” यह बात झूठी है। जो अल्प विकार होता है वह भी स्वभावदृष्टिके जोरके पुरुषार्थ द्वारा टालता ही जाता है, ऐसी स्वतंत्र स्वभावदृष्टि (सम्यक् श्रद्धा) किये बिना जीव कुछ भी शुभभावरूप व्रत, तप, त्याग आदि करता है वह सब अरण्यरुदनके समान मिथ्या है।

३७. फूंकसे पर्वत उड़ानेकी बात !!!

शंकाकार :—वस्तुमें जब जो पर्याय होनेकी है वही होती है और तब निमित्त उपस्थित होता है; परन्तु निमित्त कुछ करता है या निमित्तके द्वारा कुछ कार्य न हो—यह तो फूंकसे पर्वत उडाने जैसा है।

समाधान :—अरे भाई ! यहाँ तो फूंकसे पर्वत उडेगा यह बात भी नहीं है। पर्वतके अनन्त परमाणुओंमें उड़नेकी योग्यता होती है तब पर्वत स्वयं उड़ता है, पर्वतको उड़ानेके लिये मुँहकी हवा आवश्यक नहीं होती, किसीको ऐसा लगे कि अरे, यह कैसी बात है ? क्या पर्वत स्वयंमेव उड़ता है ? परन्तु भाई, वस्तुमें जो काम होता है (अर्थात् जो पर्याय होती है) वह स्वयं अपने सामर्थ्यसे (योग्यता) होती है। वस्तुकी शक्तियाँ परकी अपेक्षा नहीं रखतीं। पर वस्तुका उसमें अभाव है तो वह क्या करें ?

૩૮. ઉદાસીન નિમિત્ત ઔર પ્રેરક નિમિત્ત।

પ્રશ્ન :—નિમિત્ત દો પ્રકારકે હું—એક ઉદાસીન તથા દૂસરા પ્રેરક—ઉસમાંસે ઉદાસીન નિમિત્ત તો કુછ ભી નહીં કરતા પરન્તુ પ્રેરક નિમિત્ત તો ઉપાદાનકી કુછ પ્રેરણ કરતા હોગા ?

ઉત્તર :—નિમિત્તને ભિન્ન-ભિન્ન પ્રકારકો પહિચાનનેકે લિયે યહ દો ભેદ હું, લેકિન દોનોમાંસે કોઈ ભી નિમિત્ત ઉપાદાનમાં કુછ ભી નહીં કરતા, અથવા નિમિત્તને કારણ ઉપાદાનમાં કુછ વિલક્ષણતા નહીં આતી। પ્રેરક નિમિત્ત ભી પ્રેરણ નહીં કરતા। સમસ્ત નિમિત્ત ધર્માસ્તિકાયવત્ત હું।

પ્રશ્ન :—પ્રેરક ઔર ઉદાસીન નિમિત્તની વ્યાખ્યા ક્યા હૈ ?

ઉત્તર :—ઉપાદાનકી અપેક્ષાસે તો દોનો પર હું, દોનો અકિંચિત્કર હું અતઃ દોનો સમાન હું। નિમિત્તની અપેક્ષાસે યહ દો ભેદ હું। જો નિમિત્ત સ્વયં ઇચ્છાવાન અથવા ગતિમાન હોતા હૈ તસે પ્રેરકનિમિત્ત કહતે હું, ઔર જો નિમિત્ત સ્વયં સ્થિર યા ઇચ્છારહિત હોતા હૈ તસે ઉદાસીન નિમિત્ત કહા જાતા હૈ। ઇચ્છાવાળા જીવ ઔર ગતિમાન અજીવ વહ પ્રેરક નિમિત્ત હૈ તથા ઇચ્છારહિત જીવ ઔર ગતિરહિત અજીવ વે ઉદાસીન નિમિત્ત હું પરન્તુ દોનો પ્રકારકે નિમિત્ત પરમે કિંચિત્ માત્ર ભી કાર્ય નહીં કરતે। ઘડેકી ઉત્પત્તિમાં કુમ્હાર ઔર ચાક પ્રેરક નિમિત્ત હું ઔર ધર્માસ્તિકાય આદિ ઉદાસીન નિમિત્ત હું।

મહાવીર ભગવાનકે સમવશરણમાં ગौતમગણધરકે આને પર દિવ્યધ્વનિ છૂટી ઔર પૂર્વમે ૬૬ દિન તક ગौતમકે આનેકે કારણ વાણી નહીં નિકલી—યહ બાત સચ્ચી નહીં હૈ। વાણીકે પરમાણુઓમે જિસ સમય વાણીરૂપ પરિણમન કરનેકી યોગ્યતા થી તસી સમય વે વાણીરૂપ પરિણમિત હુએ હું ઔર ઠીક તસી સમય ગણધરદેવ ઉપસ્થિત

હોતે હુંએ। ગણધરકે આગમનસે વાણી નીકલી—એસા નહીં હૈ। ગણધરકા જિસ સમય આગમન હુआ ઉસી સમય ઉનકે આગમનકી યોગ્યતા થી। એસા હી સહજ નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ હોતા હૈ। અતઃ ગૌતમ ગણધરકા આગમન નહીં હોતા તો વાણી નહીં નિકલતી? એસે તર્કકા કોઈ મતલબ નહીં હૈ।

૩૯. નિમિત્ત ન હો તો.....?

‘કાર્યકા હોના હો ઔર નિમિત્ત ન હો તો....?’ એસી શંકા કરનેવાલેસે જ્ઞાની પૂછતે હુંએ ‘હે ભાઈ, તેરા જીવ ઇસ જગતમે ન હોતા તો? અથવા તુમ અજીવ હોતે તો?’ શંકાકાર ઉત્તર દેતા હૈ કિ— મૈં જીવ હી હું અતઃ દૂસરે તર્કકો સ્થાન નહીં હૈ। જ્ઞાની કહતે હુંએ કી જિસ પ્રકાર તુમ સ્વભાવમે જીવ હી હો ઉસમે તર્કકા સ્થાન નહીં હૈ, ઇસી પ્રકાર જબ ઉપાદાનમે કાર્ય હોતા હૈ તબ નિમિત્ત હોતા હૈ’ એસા હી ઉપાદાન-નિમિત્તકા સ્વભાવ હૈ, અતઃ ઉસમે અન્ય તર્કકા અવકાશ હી નહીં હૈ।

૪૦. કમલકી વિકસિત હોનેકી યોગ્યતા હો ઔર સૂર્યકા ઉદય ન હો તો.....?

કમલકા વિકસિત હોના ઔર સૂર્યકા ઉદય દોનોંમે સહજ નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સમ્બન્ધ હૈ। તથાપિ સૂર્યઉદયકે કારણ કમલ વિકસિત નહીં હુઆ, કમલ સ્વયંકી (પર્યાયકી) યોગ્યતાસે વિકસિત હુઆ હૈ।

પ્રશ્ન :—સૂર્યકા ઉદય ન હો તો કમલ ભી વિકસિત નહીં હોગા?

ઉત્તર :—‘કાર્ય હોના હો પરન્તુ નિમિત્ત ન હો તો?’ જૈસા

પ્રશ્ન હૈ। ઉસકા સમાધાન ઉપરકી યુક્તિકે દ્વારા સમજ લેના ચાહિયે। જબ કમલમેં વિકસિત હોનેકી યોગ્યતા હોતી હૈ તબ સૂર્યકી ભી સ્વયં ઉદય હોનેકી યોગ્યતા હોતી હૈ—એસા સ્વભાવ હૈ। કમલમેં વિકસિત હોનેકી યોગ્યતા હો આ ઔર સૂર્યકા ઉદય ન હો—એસા કભી બનતા નહીં હૈ। તથાપિ સૂર્યકે નિમિત્તસે કમલ વિકસિત નહીં હુआ ઔર કમલકો વિકસિત હોના હૈ અતઃ સૂર્ય ઉદય હોતા હૈ—એસા ભી નહીં હૈ।

૪૧. જબ સૂર્ય ઉદિત હોતા હૈ તભી કમલ વિકસિત હોતા હૈ—
ઉસકા કારણ ક્યા હૈ?

પ્રશ્ન :—સૂર્યકે નિમિત્તસે કમલ વિકસિત ન હો તો ‘યदિ સૂર્યકા ઉદય ૬ બજે હોગા તો કમલ ૬ બજે વિકસિત હોગા, ઔર સૂર્ય સાત બજે ઉદય હોગા તો કમલ ભી સાત બજે વિકસિત હોગા—એસા હોનેકા કારણ ક્યા હૈ?

ઉત્તર :—ઉસી સમય કમલમેં વિકસિત હોનેકી યોગ્યતા થી; ઇસલિયે તબ હી વહ વિકસિત હોતા હૈ। પ્રથમ સ્વયંમેં વિકસિત હોનેકા સામર્થ્ય નહીં થા। ઔર ઉસકી યોગ્યતા બંદ રહનેકી થી। એક સમયમેં દો વિરુદ્ધ પ્રકારકી યોગ્યતા નહીં હો સકતી।

૪૨. યહ જૈનર્દર્શનકા મૂલ રહસ્ય હૈ।

અહા, સ્વતંત્ર નિરપેક્ષ વસ્તુસ્વભાવ હૈ ઉસ સ્વભાવકો જબ તક જાનતા નહીં તબતક જીવકો અહંકારસે સચ્ચી ઉદાસીનતા આતી નહીં, વિકારકે કતકિ લિયે નહિ અપની પર્યાયકા માલિક (આધાર) જો આત્મસ્વભાવ ઉસકી દૃષ્ટિ નહીં હોતી। યહ સ્વતંત્રતા હી જૈનર્દર્શનકા મુખ્ય રહસ્ય હૈ।

४३. एक परमाणुका स्वतंत्र सामर्थ्य।

प्रत्येक जीव तथा अजीव द्रव्योंकी पर्याय स्वतंत्ररूपसे स्वयं होती है। एक परमाणु स्वयंके सामर्थ्यसे परिणमित होता है; उसमें निमित्तका क्या प्रयोजन? एक परमाणु प्रथम समयमें काला था और दूसरे समयमें सफेद हो जाता है, उसी प्रकार प्रथम समयमें एक अंश काला होता है और दूसरे समयमें अनन्तगुना काला हो जाता है, उसमें निमित्त किसको कहोगे? वह स्वयं अपनी लायकातसे स्वयं परिणमित हो जाता है।

४४. इन्द्रिय और ज्ञानका स्वतंत्र परिणमन : निमित्त-नैमित्तिक संबंधका स्वरूप

जड़ इन्द्रियाँ हैं अतः आत्माको ज्ञान होता है यह बात झूठी है। आत्माका त्रिकाली सामान्य ज्ञानस्वभाव स्वयं अपने कारण समय समय पर परिणमित होता है; और जिस पर्यायमें जैसी योग्यता होती है उतना ही ज्ञानका सामर्थ्य होता है। पाँच इन्द्रिय संबंधी ज्ञानका उघाड़ है अतः पाँच बाह्य इन्द्रियाँ हैं—ऐसा नहीं है। ज्ञानकी पर्यायमें जितनी योग्यता थी उतना ही विकास हुआ है, और परमाणुओंमें इन्द्रियरूप होनेकी योग्यता थी वे स्वयं इन्द्रियरूप परिणमित हुए हैं। तथापि दोनोंमें निमित्त-नैमित्तिक संबन्ध है। जिस जीवको एक इन्द्रियके ज्ञानका उघाड़ है उसे एक ही इन्द्रिय होती है। दोवालेको दो, तीनवालेको तीन, चारवालेको चार और पाँच इन्द्रियके सामर्थ्यवालेको ही पाँच इन्द्रियाँ होती हैं। वहाँ दोनोंका स्वतंत्र परिणमन है। एकके द्वारा दूसरेका कुछ नहीं होता, इसे ही निमित्त-नैमित्तिक संबंध कहते हैं।

४५. राग-द्वेषका कारण कौन ?—

सम्यग्दृष्टिको राग-द्वेष क्यों होते हैं ?

प्रश्न :—यदि कर्म आत्माको विकार नहीं कराते हो तो, आत्मामें विकार होता है उसका कारण कौन है ? सम्यग्दृष्टि जीवोंको तो विकार करनेकी भावना होती नहीं तथापि उन्हें विकार होता है, अतः कर्म विकार कराते हैं न ?

उत्तर :—कर्म आत्माको विकार कराते हैं यह बात झूठी है। आत्मामें स्वयं अपनी पर्यायके दोषके कारण विकार उत्पन्न होता है; कर्म विकार कराता ही नहीं परन्तु आत्माकी पर्यायकी ऐसी ही योग्यता है। सम्यग्दृष्टिको राग-द्वेष करनेकी भावना नहीं होती तथापि राग-द्वेष होता है उसका कारण चारित्रिगुणकी पर्यायकी योग्यता है। राग-द्वेषकी भावना नहीं वह तो श्रद्धागुणकी पर्याय है और राग-द्वेष होते हैं वह चारित्रिगुणकी पर्याय है। पुरुषार्थकी कमजोरीसे राग-द्वेष उत्पन्न होते हैं—ऐसा कहना भी निमित्तका कथन है। वास्तवमें तो चारित्रिगुणकी उस समयकी योग्यताके कारण ही राग-द्वेष होते हैं।

४६. सम्यक् निर्णयका जोर।

प्रश्न :—विकार होता है वह चारित्रिगुणकी पर्यायकी ही योग्यता है, तो फिर जबतक चारित्रिगुणकी पर्यायमें विकार करनेका सामर्थ्य है तब तक विकार होता ही रहेगा, अतः विकारको मिटानेका सामर्थ्य जीवके आधीन नहीं रहता ?

उत्तर :—एक-एक समयकी स्वतंत्र योग्यता है—ऐसा निर्णय किस ज्ञानमें किया ? त्रिकाली स्वभावकी ओर उन्मुख हुये बिना एक समयकी पर्यायकी स्वतंत्रताका निर्णय नहीं हो सकता। और जब ज्ञान त्रैकालिक स्वभावमें मग्न हुआ वहाँ स्वभावकी प्रतीती

के जोरसे पर्यायमेंसे राग-द्वेष होनेकी योग्यता क्षण-क्षणमें कम होती जाती है। जिसने स्वभावका निर्णय किया उसकी पर्यायमें अधिक समय राग-द्वेष विद्यमान रहेगा—ऐसी योग्यता होती ही नहीं है, सम्यक् निर्णयका—ऐसा सामर्थ्य है।

४७. कार्यमें निमित्त कुछ नहीं करता तथापि उसे 'कारण' क्यों कहा है।

कार्यके दो कारण कहनेमें आये हैं, एक उपादानकारण है, वही यथार्थ कारण है, दूसरा निमित्तकारण है वह तो आरोपित कारण है, उपादान और निमित्त यह दो कारण कहनेका आशय ऐसा नहीं है कि दोनों मिलकर कार्यको करते हैं। जब उपादानकारण स्वयं कार्य करता है तब दूसरी अनुकूल वस्तुको आरोपसे निमित्तकारण कहा जाता है, वास्तवमें वह कारण ही नहीं है।

प्रश्न :—निमित्त वास्तविक कारण नहीं है तो फिर उसे कारण क्यों कहा जाता है ?

उत्तर :—जिन्हें निमित्त कहा जाता है उस पदार्थमें उस प्रकारकी (निमित्तरूप होनेकी) योग्यता होती है। अतः दूसरे पदार्थोंसे उसे पृथक् पहिचाननेके लिये उसे 'निमित्तकारण' ऐसी संज्ञा दी जाती है। ज्ञानका स्वभाव स्व-पर प्रकाशक है अतः वह परको भी जानता है, और परमें निमित्तपनेकी योग्यता है उसे भी जानता है।

४८. कर्म उदयके कारण जीवको विकार नहीं होता।

जीवकी पर्यायमें जब विकार होता है तब कर्म निमित्त रूपमें होता है। परन्तु जीवकी पर्याय और कर्म यह दोनों एक होकर विकार नहीं करते हैं। कर्म उदयके कारण विकार नहीं होता, और विकार

किया अतः कर्म उदयमें आया—ऐसा भी नहीं है। जीव विकार न करे तब कर्म खिर जाते हैं उन्हें निमित्त कहा जाता है। जीवने विकार नहीं किया अतः कर्मकी निर्जरा हुई यह बात सत्य नहीं है। परमाणुओंकी योग्यता उसीप्रकार होती है।

जिस द्रव्यकी जिस समयमें, जिस क्षेत्रमें, जैसे संयोगमें और जिस प्रकारकी अवस्था होनेकी है उसी प्रकार होती है। उसमें परिवर्तन होता ही नहीं ऐसी श्रद्धामें तो वीतरागी दृष्टि हो जाती है। स्वभावकी दृढ़ता और स्थिरताकी एकता है और विकारसे उदासीन और परमें भिन्नता है; उसमें समय समय पर भेदविज्ञानका ही कार्य है।

४९. नैमित्तिककी परिभाषा।

प्रश्न :—नैमित्तिकका अर्थ व्याकरण अनुसार तो ‘निमित्तसे होता है’ ऐसा होता है। परन्तु यहाँ कहा है कि निमित्तसे नैमित्तिकमें कुछ भी नहीं होता।

उत्तर :—निमित्तसे हो वह नैमित्तिक है अर्थात् निमित्त जनक और नैमित्तिक जन्य है’ ऐसी परिभाषा व्यवहारसे कही जाती है; वास्तवमें निमित्तसे नैमित्तिक नहीं होता। उपादानका कार्य वह नैमित्तिक है और जब नैमित्तिकमें कार्य होता है तब निमित्त स्वयं उपस्थित होता है, अतः उपचारमें उस निमित्तको जनक भी कहा जाता है। तथा नैमित्तिकका अर्थ जिसमें निमित्तका सम्बन्ध हो ऐसा भी होता है; जब नैमित्तिक होता है, तब निमित्त अवश्य ही होता है सिर्फ इतना संबंध है, यदि निमित्त जो नैमित्तिकमें कुछ भी करे तो वह निमित्त—नैमित्तिक सम्बन्ध नहीं रहता लेकिन कर्ता—कर्म सम्बन्ध हो जाता है।

૫૦. ‘નિમિત્તકી ઉપેક્ષા નહીં કરની ચાહિયે પરન્તુ નિમિત્ત મિલાના ચાહિએ’ યહ માન્યતા મિથ્યા હૈ।

પ્રશ્ન :—કિસીકો પુત્રપ્રાસિકા યોગ થા લેકિન દસ વર્ષ તક વિષય ભોગ નહીં કિયા અર્થાત् પુત્રપ્રાસિકા નિમિત્ત પ્રાસ નહીં હુआ। અતઃ નિમિત્તકો મિલાના ચાહિયે। નિમિત્તકે રાસ્તેમેં ઉપાદાનકા કાર્ય હોતા હી હૈ, અપનેકો નિમિત્તકી ઉપેક્ષા નહીં કરના ચાહિયે—યહ બાત ઠીક હૈ ?

ઉત્તર :—યહ બાત મિથ્યા હૈ। મૈં નિમિત્તકો પ્રાસ કરું તો કાર્ય હોગા યહ બાત ગલત હૈ। ઉસમેં માત્ર નિમિત્તાધીન દૃષ્ટિ હી હૈ। (પુત્ર સમ્બન્ધી બાત પહલે આ ગર્ડ હૈ દેખો પેરાગ્રાફ ૯) નિમિત્ત ન થા અતઃ કાર્ય રૂક ગયા ઔર નિમિત્તકો એકત્રિત કિયા તો કાર્ય હો ગયા—યહ બાત તીન કાલમેં સત્ય નહીં હૈ। જબ કાર્ય નહીં હોના થા ઉસ સમય નિમિત્ત નહીં થા ઔર કાર્ય હોના થા તબ નિમિત્ત ઉપસ્થિત હોતા હૈ—યહ અબાધિત નિયમ હૈ પરન્તુ નિમિત્તોંકો આત્મા મિલા સકતા હૈ એસા માનના મિથ્યાત્વ હૈ।

ઇસ પ્રકાર, આત્માકો અપને કાર્યમેં પરકી અપેક્ષા નહીં હૈ; તથાપિ ‘હમેં નિમિત્તકી ઉપેક્ષા નહીં કરના ચાહિએ એસા કોઈ માને તો વહ જીવ સદૈવ નિમિત્ત સન્મુખ હી દેખતા રહેગા અર્થાત् ઉસકી દૃષ્ટિ સદૈવ પરકે ઊપર રહેગી લેકિન પરકી ઉપેક્ષા કરકે સ્વભાવકા નિર્મલ કાર્ય પ્રગટ નહીં હોગા। નિમિત્તકે દ્વારા ઉપાદાનમેં કાર્ય કભી ભી નહીં હોતા પરન્તુ ઉપાદાનકી યોગ્યતાસે હી (ઉપાદાનકે દ્વારા હી) ઉસકા કાર્ય હોતા હૈ।

૫૧. જિનશાસન નિમિત્તકી ઉપેક્ષા કરનેકા કહતા હૈ।

નિમિત્તકી ઉપેક્ષા નહીં કરના અર્થાત् પરદ્રવ્યકે સાથકા સમ્બન્ધ

अलग न करना यह बात जैनशासनमें विरुद्ध है। जैनशासनका प्रयोजन परके साथ सम्बन्ध करानेका नहीं है परन्तु परके साथ सम्बन्ध छोड़कर वीतरागभाव करानेका है। समस्त सत्-शास्त्रोंका तात्पर्य वीतराग भाव है और वह वीतरागभाव स्वभावके आश्रयसे समस्त परपदार्थोंसे उदासीनता करनेसे ही होता है। किसी भी परके लक्षमें अटकना वह शास्त्रका प्रयोजन नहीं है, क्योंकि परके लक्षसे राग होता है। निमित्त भी परद्रव्य ही है; अतः निमित्तकी अपेक्षा छोड़कर अर्थात् उसकी उपेक्षा करके अपने स्वभावकी अपेक्षा करना ही प्रयोजन है। निमित्तकी उपेक्षा करने जैसी नहीं है अर्थात् निमित्तका लक्ष छोड़ने जैसा नहीं है ऐसा अभिप्राय वह तो मिथ्यात्व है और मिथ्या अभिप्रायका त्याग करने पर भी अस्थिरताके कारण निमित्त पर लक्ष जाता है वह रागका कारण है। अतः स्वभावके आश्रयसे निमित्त आदि परद्रव्योंकी उपेक्षा करना योग्य है।

५२. मुमुक्षु जीवोंको यह बात समझनी चाहिये।

उपादान-निमित्त सम्बन्धी यह बात विशेष प्रयोजनभूत है, इसे समझे बिना कभी भी जीवको दो द्रव्योंकी एकत्वबुद्धि नहीं मिटेगी और स्वभावकी श्रद्धा नहीं होगी, अर्थात् जीवका कल्याण नहीं होगा। ऐसा ही वस्तुस्वभाव केवल ज्ञानीओंने देखा है और संत मुनिओंने कहा है। यदि जीवको कल्याण करना है तो यह समझना पड़ेगा।

५३. समर्थ कारणकी परिभाषा।

प्रश्न :—समर्थ कारण किसे कहते हैं ?

उत्तर :—जब उपादानमें कार्य होता है तब उपादान और निमित्त दोनों साथमें ही होते हैं अतः दोनोंको समर्थ कारण कहा जाता है। वहाँ प्रतिपक्षी कारणोंका अभाव होता है। साधारण ऐसा नहीं

સમજ્ઞના કિ ઉપાદાનકે કાર્યમેં નિમિત્ત કુછ કરતા હૈ। જब ઉપાદાનકી યોગ્યતા હોતી હૈ તબ નિમિત્ત ઉપસ્થિત હોતા હી હૈ।

પ્રશ્ન :—સમર્થ કારણ વહ દ્રવ્ય, ગુણ અથવા પર્યાય હૈ ?

ઉત્તર :—વર્તમાન પર્યાય(યુક્ત દ્રવ્ય) હી સમર્થ કારણ હૈ। પૂર્વ પર્યાયિકો વર્તમાન પર્યાયિકા ઉપાદાનકારણ કહના વહ વ્યવહાર હૈ। નિશ્ચયસે તો વર્તમાન પર્યાય સ્વયં હી કારણ કાર્ય હૈ। ઇસસે ભી આગે યદિ કહા જાયે તો એક પદાર્થમેં કારણ ઔર કાર્ય ઐસે દો ભેદ કરના વહ ભી વ્યવહાર હૈ। વાસ્તવમેં તો પ્રત્યેક સમયકી પર્યાય અહેતુક હૈ।

૫૪. ઉપાદાન કારણકી પરિભાષા।

પ્રશ્ન :—માટીકો ઘડાકા ઉપાદાનકારણ કહના ઠીક હૈ ?

ઉત્તર :—વાસ્તવમેં ઘડાકા ઉપાદાનકારણ મૃતિકા માત્ર નહીં હૈ, પરન્તુ જિસ સમય ઘડેકા નિર્માણ હોતા હૈ તસ સમયકી મૃતિકાકી અવસ્થા હી સ્વયં ઉપાદાનકારણ હૈ એસા હોને પર ભી મૃતિકાકો ઘડેકા ઉપાદાનકારણ કહનેકા કારણ યહ હૈ કિ ઘડા હોનેમેં મિટ્રીમેં હી સામાન્ય યોગ્યતા હૈ વૈસી યોગ્યતા દૂસરે પદાર્થોમેં નહીં હૈ। મિટ્રીમેં ઘડારૂપ હોનેકી વિશેષ યોગ્યતા તો જિસ સમય હુઆ ઉસી સમય હી હૈ। ઇસકે પૂર્વ ઉસમેં ઘડેરૂપ હોનેકી વિશેષ યોગ્યતા નહીં હૈ; ઇસલિયે વિશેષ યોગ્યતા હી વાસ્તવિક ઉપાદાનકારણ હૈ। ઇસ વિષયકો વિશેષ સ્પષ્ટ કરનેકે લિયે ઇસે જીવમેં લગાતે હું; સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરનેકી સામાન્ય યોગ્યતા તો પ્રત્યેક જીવમેં હૈ, જીવકે અતિરિક્ત દૂસરે કિસી ભી દ્રવ્યોમેં એસી સામાન્ય યોગ્યતા નહીં હોતી। સમ્યગ્દર્શનકી સામાન્ય યોગ્યતા તો (શક્તિ) તો સબ જીવોમેં હું પરન્તુ વિશેષ યોગ્યતા તો ભવ્ય

जीवोंमें ही होती है। तथा भव्य जीव जबतक मिथ्यादृष्टि रहता है तबतक उसे भी सम्यग्दर्शनकी विशेष योग्यता नहीं है, विशेष शक्ति तो जिस समय जीव पुरुषार्थमें सम्यग्दर्शन प्रगट करता है उस जीवमें उसी समय होती है। सामान्य शक्ति तो द्रव्यरूप है और विशेष शक्ति पर्यायरूप है; सामान्य शक्ति (योग्यता) मात्र कार्य प्रगट होनेका उपादानकारण नहीं है परन्तु विशेष योग्यता युक्त द्रव्य ही उपादान कारण है।

५५. चारित्रिदशा और वस्त्र सम्बन्धी स्पष्टीकरण।

प्रश्न :—जब चारित्रिदशा प्रगट होती है उसके कारण वस्त्रका त्याग नहीं होता परन्तु वस्त्रके परमाणुओंकी योग्यतासे ही त्याग होता है ऐसा कहा जाता है; परन्तु किसी जीवको चारित्रिदशा प्रगट होने पर वस्त्रमें उस समय छूटनेकी योग्यता न हो तो सवस्त्रमुक्ति हो जायगी ?

उत्तर :—वहाँ सवस्त्रमुक्ति होनेकी बात नहीं है। चारित्रिदशाका स्वरूप ही ऐसा है कि वहाँ वस्त्रके साथ निमित्त-नैमित्तिक संबंध ही नहीं होता। अतः चारित्रिदशामें वस्त्रका त्याग सहजरूपसे होता है, वस्त्रका त्याग वह परमाणुओंकी अवस्थाकी योग्यता है, उसका कर्ता आत्मा नहीं है।

प्रश्न :—किसी मुनिराजके शरीर उपर वस्त्र डाल दे तो उस समय उनके चारित्रिका क्या होगा ?

उत्तर :—दूसरा कोई जीव मुनिराजके उपर वस्त्र डाल दे तो उस समय मुनिराजको चारित्रिमें दोष नहीं आता। क्योंकि उस वस्त्रके साथ मुनिराजके चारित्रिका निमित्त-नैमित्तिक संबंध नहीं है परन्तु वहाँ वस्त्र तो ज्ञानका ज्ञेय है, अर्थात् ज्ञेय ज्ञायकपनेका निमित्त-नैमित्तिक संबंध है।

૫૬. સમ્યક્ નિયતવાદ ક્યા હૈ ?

વસ્તુકી પર્યાય ક્રમબદ્ધ હોતી હૈ કિ જિસ સમય જો પર્યાય હોની હોગી વહી હોગી—એસા સમ્યક્ નિયતવાદ વહ જૈનર્દર્શનકા સચ્ચા સ્વભાવ હૈ—યહી વસ્તુસ્વભાવ હૈ। ‘નિયત’ શબ્દ શાસ્ત્રમેં અનેક સ્થળોં પર આતા હૈ, પરન્તુ આજકલ તો શાસ્ત્રપાઠી ભી સમ્યક્નિયતવાદકી બાત સુનકર ભ્રમણામેં પડ્ય જાતે હું ઇસકા નિર્ણય કરના કઠિન હોતા હૈ અતઃ કોઈ ‘એકાન્તવાદી’ કહકર (આરોપ લગાકર) યે બાતકો ઉડાતે હુંનીં। નિયત અર્થાત् નિશ્ચય-નિયમબદ્ધ, વહ એકાન્તવાદ નહીં અપિતુ વસ્તુકા યથાર્થ સ્વભાવ હૈ—વહી અનેકાન્તવાદ હૈ। સમ્યક્નિયત-વાદકા નિર્ણય કરનેસે બાહ્યમેં (તુરંત) રાજપાદકા સંયોગ ભી છૂટ જાતા હૈ—એસા નિયમ નહીં હૈ; પરન્તુ ઉસકે પ્રતિ યથાર્થ ઉદાસીનભાવ તો અવશ્ય હો જાતા હૈ। બાહ્ય સંયોગમેં તો પરિવર્તન હો યા ન ભી હો પરન્તુ અન્તરકે ઉપાદાનમેં પરિવર્તન હો જાતા હૈ। અજ્ઞાની જીવ નિયતવાદકી બાતે કરતા હું લેકિન જ્ઞાન ઔર પુરુષાર્થકો સ્વભાવ સન્મુખ મોડ્કર નિર્ણય નહીં લેતા। નિયતવાદકા નિર્ણય કરનેમેં જો જ્ઞાન ઔર પુરુષાર્થ આતા હૈ ઉસે જો જીવ પહિચાને તો ઉસે સ્વભાવ આશ્રિત વીતરાગભાવ પ્રગટ હોગા ઔર પરસે ઉદાસીનતા હો જાયેગી। સમ્યક્ નિયતવાદકા નિર્ણય કિયા અર્થાત् સ્વયં સબકા માત્ર જ્ઞાનભાવસે જાનને—દેખનેવાલા હી રહ ગયા, પર તથા રાગકા કર્તા નહીં હુઅા।

સ્વ-ચતુષ્યકી પર-ચતુષ્યમેં નાસ્તિ હી હૈ તો ઉસમેં પર ક્યા કરેગા ? ઉપાદાન-નિમિત્તકા યથાર્થ નિર્ણય કરતા હૈ તો ઉસમેં સમ્યક્ નિયતવાદકા ભી યથાર્થ નિર્ણય આ જાતા હૈ, કર્તૃત્વભાવકા ત્યાગ હો જાતા હૈ, ઔર વીતરાગ દૃષ્ટિપૂર્વક વીતરાગી સ્થિરતાકા પ્રારમ્ભ હો જાતા હૈ। અજ્ઞાની ઇસ નિયતવાદકો એકાન્તવાદ ઔર ગૃહીતમિથ્યાત્વ કહતે

હું પરન્તુ જ્ઞાની કહતે હું કિ યહ સમ્યક્નિયતવાદ હી અનેકાન્તવાદ હૈ ઔર ઉસકે નિર્ણયમે જૈનર્દ્શનકા સાર આ જાતા હૈ, ઔર વહું કેવળજ્ઞાનકા કારણ હૈ।

૫૭. અકસ્માત કુછ હૈ હી નહીં।

પ્રશ્ન :—સમ્યગ્દૃષ્ટિકો અકસ્માત ભય હોતા હી નહીં તુસકા કારણ ક્યા ?

ઉત્તર :—ક્યોંકિ સમ્યગ્દૃષ્ટિકો યથાર્થ નિયતવાદકા નિર્ણય હૈ કિ જગતકે સમસ્ત પદાર્થોંકી અવસ્થા ઉનકી યોગ્યતા અનુસાર હી હોતી હૈ। ઔર ન હોને યોગ્ય ઐસા કુછ ભી નયા ઉત્પન્ન નહીં હોતા અતઃ અકસ્માત કુછ ભી નહીં હૈ। એસી નિઃશંક શ્રદ્ધાકે કારણ સમ્યગ્દૃષ્ટિકો અકસ્માતભય નહીં હોતા। વસ્તુકી પર્યાયે ક્રમસર હી હોતી હું એસી પ્રતીતિ અજ્ઞાનીકો નહીં હૈ અતઃ તુસે અકસ્માત લગતા હૈ।

૫૮. નિમિત્ત કિસકા ? ઔર ક્યા ?

યદિ જીવ નિમિત્તકા યથાર્થ સ્વરૂપ સમજ લે તો નિમિત્ત ઉપાદાનમેં કુછ કરતા હૈ યહ માન્યતા દૂર હો જાયેગી। જબ કાર્ય હોતા હૈ તબ પરકો નિમિત્ત કહા જાતા હૈ, કાર્ય હોનેકે પૂર્વ તો તુસે કોઈ નિમિત્ત ભી નહીં કહતા હૈ। જો કાર્ય હો ગયા હૈ તુસમેં નિમિત્ત ક્યા કરેગા ? ઔર કાર્ય હોનેકે પૂર્વ નિમિત્ત કિસકા ? કુમ્ભકાર કિસકા નિમિત્ત હૈ ? યદિ ઘટરૂપી કાર્ય હોતા હૈ તો કુમ્ભકાર તુસકા નિમિત્ત કહા જાતા હૈ, યદિ ઘડારૂપી કાર્ય હી ન હો તો કુમ્ભકારકો નિમિત્ત ભી નહીં કહા જાતા। ઘડા હોનેસે પૂર્વ કિસીકો ઘડેકા નિમિત્ત નહીં કહા જા સકતા હૈ ઔર ઘડેકે બનને પર કુમ્ભકારકો નિમિત્ત કહા

જाता है, कुम्भकारने घड़ेमें कुछ भी नहीं किया यह बात स्वयमेव
असत् सिद्ध होती है।

પ્રશ્ન :—ઉપાદાનમें કાર્ય ન હો તો પરદ્રવ્યકો નિમિત્ત નહીં
કહા જાતા એસા પહલે કહ ચુકે હું, પરન્તુ ઇસ જીવકો ધર્મકે નિમિત્ત
અનન્તબાર પ્રાસ હુએ હું તથાપિ સ્વયં ધર્મકો નહીં સમજા હૈ—એસા
કહા જાતા હै, ઔર ઉસમें જીવકો ધર્મરૂપી કાર્ય હુआ નહીં હૈ તો
ભી પરદ્રવ્યોંકો ધર્મકે નિમિત્ત તો કહે ગયે હું?

ઉત્તર :—ઇસ જીવકો અનન્તબાર ધર્મકે નિમિત્ત પ્રાસ હુએ હું
લેકિન સ્વયં ધર્મ નહીં સમજા એસા કહા જાતા હै। વહું ઉપાદાનમें
(જીવમें) ધર્મરૂપી કાર્ય નહીં હુઆ અતઃ વાસ્તવમें વે પદાર્થ ધર્મકે
નિમિત્ત નહીં હૈ। જો જીવ ધર્મ પ્રગટ કરતે હું તન જીવોંકો ઇસ
પ્રકારકે નિમિત્ત મિલ જાતે હું—એસા જ્ઞાન કરાને હેતુ કાર્ય ન હોને
પર ભી સ્થૂલદૃષ્ટિસे ઉસે નિમિત્ત કહા જાતા હै।

૫૯. અનુકૂલ નિમિત્ત।

ઉબલતે તેલમें હાથ જલ ગયા વહું હાથ જલનેમें ઉબલતા તેલ
નિમિત્ત હૈ; ઘડા ફૂટનેમें લકડી આદિ અનુકૂલ નિમિત્ત હૈ। અમુક
પદાર્થકો અનુકૂલ નિમિત્ત કહા જાતા હै ઇસકે અતિરિક્ત દૂસરે પદાર્થ
પ્રતિકૂલ હૈ—એસા નહીં સમજના ચાહિયે। એક દ્રવ્ય દૂસરે દ્રવ્યકો
અનુકૂલ યા પ્રતિકૂલ હોતા હી નહીં। નિમિત્તકો અનુકૂલ કહનેકા અર્થ
સિર્ફ ઇતના હી હૈ કિ—વહ પદાર્થ કાર્યકે સમય સદ્ભાવરૂપ હોતા હૈ
ઔર વ્યવહાર દૃષ્ટિસે અનુકૂલતાકા આરોપ ઉસ પર આ સકતા હૈ।

૬૦. દો પર્યાયોંકી યોગ્યતા એકસાથ નહીં હોતી।

એક સમયમें (એક પદાર્થકી પર્યાયમें) દો યોગ્યતા નહીં હોતી,

क्योंकि जिस समय जैसी योग्यता है वैसी ही पर्याय प्रगट होती है। और उसी समय जो दूसरी योग्यता भी हो तो एकसाथमें दो पर्यायें हो जायेगी। परन्तु ऐसा कभी बन ही नहीं सकता। जिस समय जो पर्याय प्रगट होती है उसी समय दूसरी पर्यायकी योग्यता नहीं होती आटेरूप अवस्थाकी योग्यताके समय रोटीरूपी अवस्थाकी योग्यता नहीं होती है तो फिर निमित्तके न मिलने पर रोटी न हुई—इस बात कहने जैसी ही नहीं है? और जब रोटी होती है उस समय वह पूर्व आटेकी पर्यायका अभाव करके ही होती है; तो फिर दूसरेको उसका कारण कैसे कहा जाये? ज्यादा से ज्यादा तो आटेरूप पर्यायका व्यय हुआ उसे ही रोटीरूप पर्यायका कारण कह सकते हैं।

६१. ‘‘जीव पराधीन है’’ अर्थात् क्या?

प्रश्न :—समयसार नाटकके स्याद्वाद अधिकारके ९वें श्लोकमें जीवको पराधीन कहा है; तब शिष्य पूछता है कि हे स्वामी! जीव स्वाधीन है या पराधीन? तब श्रीगुरु उत्तर देते हैं कि—द्रव्यदृष्टिसे जीव स्वाधीन है, और पर्यायदृष्टिसे पराधीन है। वहाँ जीवको पराधीन क्यों कहा?

उत्तर :—पर्यायदृष्टिसे जीव पराधीन है अर्थात् जीव स्वयं अपने स्वभावका आश्रय छोड़ता है, परके लक्षरूप स्वयं स्वतंत्रपने पराधीन होता है, परद्रव्य किसी जीवको बलजोरीसे पराधीन नहीं करता है। पराधीन अर्थात् स्वयं स्वतंत्ररूपसे परके आधीन होता है—पराधीनपना मानता हैं नहीं कि पर पदार्थ उसे आधीन करते हैं।

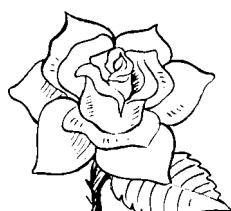
६२. द्रव्यानुयोग और चरणानुयोगका क्रम।

प्रश्न :—यह उपादान-निमित्तकी बात तो द्रव्योनुयोगकी है।

परन्तु कोई जीव चरणानुयोगके अनुसार श्रद्धान करके श्रद्धानी हो और वह चरणानुयोगके अनुसार व्रत-प्रतिमा आदि ग्रहण करे, उसके बाद द्रव्यानुसार अनुसार श्रद्धानी होकर सम्यगदर्शन प्रगट करे—ऐसी जैनधर्मकी परिपाटी है ऐसा कई जीव मानते हैं वह ठीक है ?

उत्तर :—नहीं, ऐसी जैनमतमें परिपाटी नहीं है। परन्तु जिनमतमें तो ऐसी परिपाटी है कि प्रथम सम्यकृत्व हो फिर व्रत हो। अब सम्यकृत्व तो स्व-परका श्रद्धान होने पर होता है तथा वह श्रद्धान द्रव्यानुयोगका अभ्यास करनेसे होता है। अतः सर्व प्रथम वह द्रव्यानुयोग अनुसार श्रद्धान कर सम्यगदृष्टि होता है और फिर चरणानुयोगके अनुसार व्रत ग्रहण कर व्रती बनता है। इस प्रकार मुख्यरूपसे निम्न दशामें द्रव्यानुयोग कार्यकारी है तथा गौणरूपसे जिन्हें मोक्षमार्गकी प्राप्ति न हो उन्हें पहले किसी व्रतादिका उपदेश दिया जाता है; अतः सर्व जीवोंको मुख्यरूपसे द्रव्यानुयोग अनुसार अध्यात्म उपदेशका अभ्यास करना योग्य है। ऐसा जानकर नीची दशावालोंको भी द्रव्यानुयोगके अभ्याससे विमुख होना योग्य नहीं है।

[मोक्षमार्ग प्रकाशक अधिकार-८]

અંતર્ગત સામાન્ય જ્ઞાન ઔર વિશેષ જ્ઞાન

કોઈ જીવ એસા કહે કિ પ્રથમ જ્ઞાન નહીં થા, નિમિત્તકી પ્રાસિ હોને પર પ્રગટ હુआ હૈ। યદિ વહ મુજબમેં હી થા તો ઉસકી મુજબે પહલે ખબર ક્યોં નહીં હુઈ ?

ઉસકા ઉત્તર—જ્ઞાન તો તેરે પાસ હૈ, ઉસમેંસે હી પ્રગટ હોતા હૈ। પ્રથમ સામાન્ય શક્તિરૂપ (ધૌબ્યરૂપ) જ્ઞાન થા વહી વિશેષરૂપસે (પર્યાયરૂપસે) પ્રગટ હુઆ હૈ।

સામાન્ય જ્ઞાન જો તૈકાલિક શક્તિરૂપ હૈ ઉસકા જીવ સ્વીકાર કરે તો અપની સામાન્યશક્તિકી યહ વિશેષ પર્યાય હોતી હૈ એસા માનેગા; પરન્તુ સામાન્ય જ્ઞાનકો હી ન માને, (અનુભવપૂર્વક સ્વીકાર ન કરે) તો 'મેરા યહ વિશેષ જ્ઞાન પરમેંસે આયા, ગુરુકી પ્રાસિ હુઈ અતઃ જ્ઞાન હુઆ, એસે જ્ઞાનકો જીવ પરાશ્રિત માનતા હૈ વહ ગલત હૈ।

પ્રત્યેક દ્રવ્યમે ગુણોંકા ગોડામ ભરા હૈ; ઉસીમેંસે પર્યાય આતી હૈ। આત્મામાં ભી જ્ઞાન આદિકા પૂર્ણ ગોડામ ભરા હૈ, જિસમેંસે હી પર્યાય આતી હૈ। પઢનેસે જ્ઞાન હુઆ યહ બાત ઝૂઠી હૈ। જ્ઞાન જો શક્તિરૂપ હૈ ઉસમેંસે હી વિશેષ જ્ઞાન પ્રગટ હુઆ હૈ।

વિશેષ જ્ઞાન અર્થાત् જ્ઞાનકી વર્તમાન પર્યાય, વિશેષ આયા કહ્યાંસે ? વહ જો તૈકાલિક સામાન્યજ્ઞાન વિદ્યમાન હૈ ઉસમેં સે હી આયા હૈ। અંદરકે તૈકાલિક સામાન્ય જ્ઞાનકી જો પ્રતીત કરતા હૈ વહ વિશેષ જ્ઞાનકો પરકે અવલંબનસે નહીં માનતા ઔર અપની જો વિશેષ પર્યાય ઉસકા ભી અવલમ્બન ન માનકર અંદરકે ત્રિકાલી જ્ઞાનકા હી અવલમ્બન માનતા હૈ।

તૈકાલિક સામાન્ય તો પૂર્ણ વિદ્યમાન હૈ, ઉસકી વર્તમાન પ્રગટ પર્યાય અલ્પ હોને પર ભી તૈકાલી સામાન્ય તો પૂરા પૂર્ણ હી હૈ। જિન્હેં ઇસ તૈકાલિક સામાન્યકી શ્રદ્ધા નહીં હૈ વે વિશેષ નિમિત્તકે અવલમ્બનસે (પ્રગટ) હુआ હૈ એસા માનતે હૈને।

યહ તો દુકાનદાર જૈસી યુક્તિ હૈ, જિસ પ્રકાર દુકાનદાર કહતા હૈ કિ, આઈ ! ઘરમેં ધન નહીં અત: દૂસરેકી લાચારી ઝેલની પડતી હૈ, દૂસરેકે પાસસે રૂપયા લે તો વ્યાજ દેના પડતા હૈ ફિર ભી ઉસસે કિતના દબા રહના પડતા હૈ ! લેકિન જિસકે પાસ પર્યાસ ધન હૈ વહ દૂસરેકા બિલકુલ દબા હુઆ નહીં રહતા। ઉસી પ્રકાર અપનેમેં જ્ઞાનરૂપી ધન તો તૈકાલ પૂર્ણ હી હૈ। જિસમેં સે પર્યાય પ્રગટ હોતી હૈ। જિન્હેં અપને જ્ઞાનસ્વભાવકી પ્રતીતિ (જ્ઞાન) હૈ ઉન્હેં નિમિત્તકી લાચારી નહીં રહતી। નિમિત્તકે અભાવમેં જ્ઞાનકી અલ્પજ્ઞતા નહીં હૈ—પરન્તુ સામાન્ય શક્તિકી એકાગ્રતાકે અભાવમેં અલ્પજ્ઞતા દૃષ્ટિગોચર હોતી હૈ। યદિ તૈકાલિક શક્તિકી શ્રદ્ધા કરે તો ઉસમેં એકાગ્ર હોકર પૂર્ણ જ્ઞાનકો પ્રાસ કર લે। જ્ઞાનકી અવસ્થા નિમિત્તકે કારણ નહીં આઈ હૈ પરન્તુ તૈકાલિક શક્તિ વિદ્યમાન હૈ ઉસમેંસે આતી હૈ।

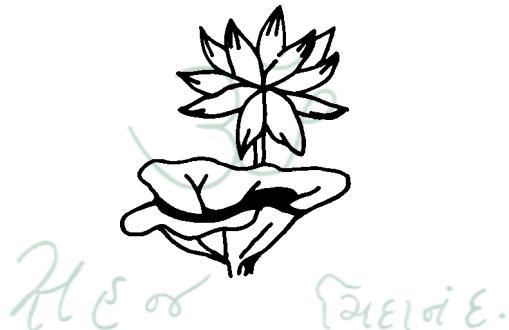
પ્રશ્ન :—જૈસે ચાબીસે તાલા ખુલતા હૈ ન ? એસે હી નિમિત્ત આયા તબ જ્ઞાનકી પર્યાય સ્ફુરિત હોતી હૈ ન ?

ઉત્તર :—નહીં ! તાલા ખુલને વાલા થા તબ ચાબી આઈ, એસી બાત ઉલટી હૈ। (તાલા ચાબીકી તરહ) નિમિત્ત દ્વારા જ્ઞાનકી પર્યાય પ્રગટ નહીં હુઈ, પરન્તુ અંદરમેં તૈકાલિક પદાર્થ વિદ્યમાન હૈ ઉસમેંસે ઉસ સામાન્યકા વિશેષ પ્રગટ હુਆ હૈ। જ્ઞાનકી પર્યાય ઉપરસે નહીં આઈ પરન્તુ અંદરમેં જો તૈકાલિક શક્તિ વિદ્યમાન હૈ ઉસકે આધારસે આતી હૈ। અંદરમેં શક્તિ વિદ્યમાન હૈ ઉસકી પ્રતીત નહીં હૈ અત: બાબ્ય

નિમિત્તસે જ્ઞાનકી પર્યાય પ્રગટ હુઈ એસા અજ્ઞાની માનતા હૈ।

ફુલજ્ઞરીમંસે જો ફૂલ અંગાર ગિરતે હૈને વે ફુલજ્ઞરીમં હી સામર્થ્યરૂપસે વિદ્યમાન થે। ઉસી પ્રકાર આત્મામં એસા સામર્થ્ય ભરા હૈ કે ઉસમં એકાગ્રતારૂપી ચિનગારી લગાનેસે તો શીંગ નિર્મિત પર્યાયકે અંગાર ગિરતે હૈને।

જ્ઞાન વર્તમાન અવસ્થામં અલ્પતાકે સમય ભી શક્તિમં પૂર્ણ હૈ।

ઃ ઉપદેશમેં નિમિત્તકા જ્ઞાન હઃ

કહું ચૈતન્ય ભગવાન આત્માકા સ્વભાવ ઔર કહું જડું કર્મકા સ્વભાવ। જીવ અપને આત્માકે સ્વભાવકે સામર્થ્યકા જ્ઞાન ન કરે ઔર કેવળ જડું કર્મકો (કારણ) માને તો બંધકા નાશ કિસકે બલ પર કરેગા? જિસે કર્મ પ્રકૃતિકા લક્ષ્ય હૈ તુસે સ્વભાવકી પ્રતીતિ નહીં હૈ। જિસે અંદરમે સ્વભાવકી પ્રતીતિ હુઈ ઔર નિમિત્તકા અવલમ્બન છૂટ ગયા તુસે ભવકા અભાવ હોતા હી હૈ। લેકિન કેવળ માત્ર નિમિત્તકા લક્ષ્ય કરે ઔર ઉપાદાનકો ન જાને તો ઉસકી મુક્તિ નહીં હોગી। યદિ વહ ઉપાદાનકા લક્ષ્ય કરે તો ચૈતન્ય સ્વભાવકી શ્રદ્ધા, ઉસકા જ્ઞાન ઔર ઉસમેં સ્થિર હોને પર બંધકા નાશ હો હી જાતા હૈ। માત્ર બંધકો જાનનેસે યા ઉસકા વિચાર કરને માત્રસે બંધન ટૂટતા નહીં હૈ।

Help

× × × બંધકે સ્વરૂપકા જ્ઞાન માત્ર બંધનસે છૂટનેકા કારણ નહીં હૈ। પરન્તુ બંધનસે મુક્ત હોનેકે પૂર્ણ સામર્થ્યકી (સ્વભાવકી) દૃષ્ટિકા અવલમ્બન હી બંધનકી મુક્તિકા કારણ હૈ। × × × નિકાચિત કર્મ ભી જડું હૈનું, વે આત્માકે પુરુષાર્થકો રોકતે નહીં હૈનું; જિસ વીર્યને ઉલ્લા હોકર કર્મકા બંધન કિયા, વહી વીર્ય જબ સુલટા ચલતા હૈ તબ વહ કર્મકો ક્ષણમાત્રમે તોડું દેતા હૈ। કર્મ બડે યા તુમ બડે? કિસકી સ્થિતિ અધિક? પ્રભુ! સમસ્ત શક્તિ તોરે પાસ વિદ્યમાન હૈ; પરન્તુ અનાદિસે તુમ પરકી હી બાત માન રહે હો; ઇસલિયે સ્વાશ્રયકી પ્રતીતિ નહીં કી। શાદીકે અવસર પર ઘરમે 'ભંગી ખાના ખા ગયે કિ નહિ' ઉસ સમય ભંગીકા સ્મરણ કરતા હૈ લેકિન અપને ભાઈયોને ભોજન કિયા યા નહિ ઉન્હેં સ્મરણ નહીં કરતા—યહ કેસી

बात ? अपने भाईयोंको भूलकर भंगीका स्मरण करना पागलपन है। उसी प्रकार अनन्त गुणका पिंड जो भाई समान सदैव साथ रहनेवाला है वैसे चैतन्य भगवानका स्मरण नहीं करता, उसको नहीं पहचानता और एक अल्प समय साथ रहनेवाले कर्मके साथ जिसने पहचान की वे सब अज्ञानी ही हैं, मूर्ख ही हैं, वे मुक्ति प्राप्त नहीं करते।

तुझे जो निमित्तका ज्ञान बतलाया वह निमित्त (कर्म)का तेरे उपर बल बतानेको नहीं कहा है लेकिन निमित्ताधीन होता हुआ विकार तुम्हारा स्वरूप नहीं है ऐसा कहकर तुमको अपने पुरुषार्थ बढ़ानेके लिये कहा है तथापि तुम निमित्तका आश्रय लेकर रुक गया अब निमित्त कर्मकी दृष्टि छोड़कर। अपने स्वभावकी ओर दृष्टि कर ! भगवानका उपदेश धर्मवृद्धि हेतु होता है ऐसा न स्वीकार कर विपरीत मानता है उसे वीतरागकी वाणीके निमित्तका ज्ञान (भान) नहीं है।

“सर्व जीव धर्मको प्राप्त हों” ऐसी शुभ भावनावाले तीर्थकर नामकमिंके उदयको प्राप्त वीतरागकी वाणी स्फुरित होती है वह स्वभाव धर्मकी वृद्धि हेतु होती है, उस ध्वनिमें ऐसा आता है कि भाई जागो-जागो तुम्हारी मुक्ति अल्पकालमें ही है। तेरा स्वभाव परिपूर्ण पुरुषार्थसे पूर्ण है।

निमित्त-उपादानकी संधि पृथक् नहीं होती इस हेतु यह उपदेश दिया गया है।

અજ્ઞાની કયા સમઝો ?

પ્રત્યેક વસ્તુકા કાર્ય અંતરંગકારણસે (ઉપાદાન કારણસે) હોતા હૈ; બાબ્ધ કારણસે (નિમિત્ત કારણમણે) કોઈ ભી કાર્ય નહીં બનતા। યદિ બાબ્ધ કારણસે કાર્ય હોતા હો તો ધાનકે બીજમણેસે ગેહું ઔર ગેહુંકે બીજમણેસે ચાવલ પ્રાસ હોનેકા અવસર અયેગા—એસા હોને પર વસ્તુકા (પરિણમનકા) કોઈ નિયમ નહીં રહેગા—અતઃ કહા હૈ કિ—

“કહીં પર ભી અન્તરંગ કારણસે હી કાર્યકી ઉત્પત્તિ હોતી હૈ”

અર્થાત् સમાન વસ્તુઓમણે કાર્યકી ઉત્પત્તિ અંતરંગકારણસે હી હોતી હૈ (વસ્તુકી અપની શક્તિસે હી) એસા નિયમ હૈ। ઇસમણે અનેક પ્રશ્નોંકે સમાધાન આ જાતે હૈને।

અંતરંગકારણ = દ્રવ્યકી શક્તિ, ઉપાદાનકારણ

બહિરંગકારણ = પરદ્રવ્યકી ઉપસ્થિતિ, નિમિત્તકારણ ।

કોઈ ભી કાર્ય બાબ્ધ પદાર્થોંકે કારણ ઉત્પત્ત નહીં હોતે યહ નિશ્ચય હૈ। યદિ બાબ્ધકે કારણ કાર્યકી ઉત્પત્તિ હોતી હો તો ચાવલમણેસે ગેહું હોના ચાહિયે। એસા કહીં ભી નહીં હોતા। અતઃ કિસી દ્રવ્યકા કાર્ય દૂસરે દ્રવ્યકે કારણ ઉત્પત્ત હી નહીં હોતા પરન્તુ વહ દ્રવ્યકી અપની શક્તિસે હી હોતા હૈ।

તીનકાલ-તીનલોકમણે એસા કોઈ દ્રવ્ય નહીં કિ જિસ દ્રવ્યકા કાર્ય દૂસરે દ્રવ્યસે હોતા હો ! જો કિસી ભી દ્રવ્યકા કાર્ય અન્ય દ્રવ્યસે હોતા હો તો જીવમણેસે જડ ઔર જડમણેસે જીવ હોનેકા પ્રસંગ ઉપસ્થિત હોગા; લેકિન કાર્ય ઔર કારણ એક હી દ્રવ્યમણે હોતે હૈને ઇસ સિદ્ધાન્ત દ્વારા પ્રત્યેક દ્રવ્યકા કાર્ય ઉસ દ્રવ્યકે કારણસે સ્વતંત્રરૂપ

होता है, अतः उपरोक्त दोष नहीं आता। इसमें प्रत्येक कार्य होनेमें उपादान निमित्तका स्पष्टीकरण आ जाता है।

अब उपर कहे अनुसार वस्तुस्वरूप होनेसे—आत्मद्रव्यका कार्य—अवस्था तो आत्माके ही अन्तर्गकारणसे उत्पन्न होती है। और आत्म द्रव्यमें तो वीतरागभाव प्रगट करनेका सामर्थ्य (शक्ति) है। वीतरागता—शुद्धतारूपी कार्य उत्पन्न हो ऐसी ही द्रव्यकी अन्तर्गशक्ति (स्वभाव) है।

प्रश्न :—द्रव्यकी अंतर्ग शक्तिमें वीतरागता और शुद्धता ही प्रगट करनेकी शक्ति है तो फिर पर्यायरूपी कार्यमें अशुद्धता क्यों है ?

उत्तर :—पर्यायमें जो अशुद्धता है, वह पर्यायकी वर्तमान योग्यतासे है। आत्माका स्वभाव अरूपी ज्ञानघन है—जो अंतर्गकारण है (उसके आलंबनसे) बाह्य निमित्त या संयोग किसी भी प्रकारके हो तथापि ज्ञान और वीतरागता ही प्रगट होती है। तथापि पर्यायमें जो विकार—अशुद्धता है वह (स्वभावका आलंबन न लेनेरूप—पराश्रयरूपी) पर्यायके अंतर्ग कारणसे है। विकारका अन्तर्गकारण एक समयकी अज्ञानमय पर्याय है अतः विकाररूपी कार्य भी एक समयका है। प्रथम समयका विकार दूसरे समय बदल जाता है। रागादिविकाररूप अवस्था वह पर्यायके अंतर्ग कारणसे है, रागादिका अंतर्ग कारण द्रव्य स्वभाव (स्वभावका अवलंबन) नहीं तथापि अज्ञानतारूप अवस्था है, द्रव्यस्वभावमें रागादि नहीं होता अतः द्रव्य (स्वभाव) रागादिका कारण नहीं है।

चेतन द्रव्यकी अवस्था जैसे चेतनके अंतर्ग कारण द्वारा होती है, उसी प्रकार जड़ द्रव्यकी अवस्था भी जड़ द्रव्यके अंतर्गकारणसे

હી હોતી હૈ। શરીરકે પરમાણુ એકત્ર હોતે હૈનું, વે આત્માકે કારણસે નહીં આયે હૈનું, પરન્તુ જિન-જિન પરમાણુઓંકી અંતરંગશક્તિ થી વહી પરમાણુ એકત્ર હુએ હૈનું, દૂસરે પરમાણુ પેશાબ, વિષ્ટા દ્વારા પૃથક્ હો જાતે હૈ। પરમાણુઓમેં ક્રોધ-કર્મરૂપ અવસ્થા હોતી હૈ વહ પરમાણુકી ઉસ સમયકી યોગ્યતા હૈ—જીવને વહ અવસ્થા નહીં કી। જીવકી ક્રોધાદિ ભાવરૂપ અવસ્થા હોતી હૈ ઉસમે જીવકી ઉસ સમયકી અવસ્થાકી યોગ્યતા હોતી હૈ। જીવકી અવસ્થામેં વિકારીભાવ ઔર પુદ્ગલકી અવસ્થામેં કર્મરૂપ પરિણમન યહ દોનોં સ્વયં અપને અંતરંગ સ્વતંત્ર કારણસે હોતે હૈનું। એક-દૂસરેકા કોઈ અંતરંગ કારણ નહીં હૈ।

સમય સમય પર અવસ્થાકા હોના વહ વસ્તુકા સ્વભાવ હૈ, વસ્તુકી અવસ્થા વસ્તુકે કારણસે હોતી હૈ। બાદ્ય સાધનકે કારણ કોઈ અવસ્થા હોતી નહીં। ઇસલિયે અપની અવસ્થાકા અચ્છા-બુરા દ્રવ્ય સ્વયં હી કર સકતા હૈ। ચૈતન્યકી પર્યાય ચૈતન્યરૂપ રહકર પરિણમિત હોતી હૈ ઔર જડકી પર્યાય જડરૂપ રહકર પરિણમિત હોતી હૈ। દૂસરા કોઈ કિસી ભી દ્રવ્યકી અવસ્થાકા કર્તા નહીં હૈ।

* * *

પર દ્રવ્યોંકો આત્મા કરતા હૈ એસી વ્યવહારી જનોંકી માન્યતા સત્યાર્થ નહીં હૈ—એસા કહતે હૈનું—

જદિ સો પરદવ્બાળિ ય કરેઝ ણિયમેણ તમ્માઓ હોઝ।

જમ્હા ણ તમ્માઓ તેણ સો ણ તેસિં હવાદિ કત્તા ॥૧૧॥

(હરીગીતા)

પરદવ્યને જીવ જો કરે તો જસ્ર તન્મય તે બને;

પણ તે નથી તન્મય અરે! તેથી નહીં કર્તા ઠરે. ૧૧.

अन्वयार्थ—जो आत्मा परद्रव्यको करे तो वह नियमसे तन्मय अर्थात् परद्रव्यमय हो जाये, वह तन्मय नहीं है अतः वह उसका कर्ता नहीं है।

टीका—निश्चयसे जो यह आत्मा परद्रव्य स्वरूप कर्मको करता है तो परिणाम परिणामीपना दूसरे प्रकारसे नहीं बन सकता होनेसे वह (आत्मा) नियमसे तन्मय (पर द्रव्यमय) होता है, परन्तु वह तन्मय तो नहीं है। क्योंकि कोई द्रव्य अन्य द्रव्यमय हो जाये तो उस द्रव्यके विनाशकी (आपत्ति) दोष आता है। अर्थात् आत्मा व्याप्य-व्यापकभावसे परद्रव्यस्वरूप कर्मका कर्ता नहीं है ॥९१॥

भावार्थ—एक द्रव्यका कर्ता अन्य द्रव्य हो तो दोनों द्रव्य एक हो जाय, क्योंकि कर्ता-कर्मपना अथवा परिणाम-परिणामीपना एक ही द्रव्यमें हो सकता है। इस प्रकार जो एक द्रव्य दूसरे द्रव्यरूप हो जाय तो द्रव्यका नाश हो जायेगा—ऐसा महान दोष आयेगा, अतः एक द्रव्यको अन्य द्रव्यका कर्ता कहना योग्य नहीं है।

यह आत्मा परद्रव्यका कार्य किंचित् भी कर सकता नहीं। यदि आत्मा परद्रव्यका कुछ भी करे तो वे दोनों द्रव्य एक हो जाये तथापि एक द्रव्य दूसरे द्रव्यका कुछ कर नहीं सकता क्योंकि प्रत्येक द्रव्य त्रिकाल भिन्न हैं।

एक आत्मा परका करे तो वह परद्रव्य और आत्मा दोनों एक हो जाते हैं क्योंकि जिस समय आत्माने परद्रव्यका कुछ भी किया उसी समय सन्मुख द्रव्यकी स्वतंत्र अवस्था नहीं रहती अर्थात् अवस्थाका लोप होनेपर उस द्रव्यका लोप हुआ क्योंकि अवस्थाके बिना कोई द्रव्य रहता नहीं। इस प्रकार जीव जो परवस्तुकी अवस्था करता है तो वह परद्रव्यके साथ एकमेक हो जाता है, और वह

દ્રવ્યકે લોપકા પ્રસંગ આતા હૈ, લેકિન તીનકાલમેં ઐસા નહીં હોતા ।

પ્રત્યેક આત્મા ઔર પ્રત્યેક ર્જકણ સ્વતંત્ર પદાર્થ હૈનું। આત્માકી અવસ્થા આત્માસે હોતી હૈ ઔર જડ્કી અવસ્થા જડસે હોતી હૈ—ઐસા માનના હી પ્રથમ ધર્મ હૈ ।

આત્મા કિસી વસ્તુમેં પ્રવેશ નહીં કરતા । આત્મા શરીરમેં પ્રવિષ્ટ નહીં હુआ હૈ । શરીર જડ્ હૈ ઔર આત્મા ચેતન હૈ । શરીર ઔર આત્મા યહ ત્રૈકાલિક ભિન્ન પદાર્થ હૈનું । શરીરકી અવસ્થા રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ સહિત જડ્રૂપ હોતી હૈ ઔર આત્માકી અવસ્થા જ્ઞાનરૂપ હોતી હૈ—દોનોં દ્રવ્ય તથા ઉનકી અવસ્થાયેં ભિન્ન હી હૈનું ।

પ્રશ્ન :—આત્મા યદિ પરકા કુછ ભી કર સકતા હૈ ઐસા માનેં તો ક્યા આપત્તિ હૈ ?

ઉત્તર :—એક દ્રવ્ય દૂસરે દ્રવ્યકા કુછ ભી કર સકતા હૈ ઐસા માને તો દ્રવ્યકે નષ્ટ હોનેકા પ્રસંગ આતા હૈ ઔર ઐસા મહાન દોષ આતા હૈ । અનન્ત પદાર્થ જગતમેં હૈનું, જૈસે આત્મા વસ્તુ હૈ તથા સન્મુખ દ્રવ્ય પર વસ્તુ હૈ । વસ્તુ સમય સમય પર અપની અવસ્થાકા કાર્ય કરતી હૈ । યદિ આત્માને ઉસ દ્રવ્યકા કુછ કિયા ઐસા માનનેમેં આયે તો ઉસ સમય—સન્મુખ દ્રવ્યને અપની અવસ્થામેં ક્યા કિયા ? ક્યોંકિ સન્મુખ દ્રવ્ય સામાન્ય સ્વરૂપ હૈ ઉસકા વિશેષ ભી પ્રત્યેક સમય હોના હી ચાહિયે । અબ આત્મા જો ઉસ દ્રવ્યકી અવસ્થાકો કરતા હૈ તો ઉસ સમય સન્મુખ દ્રવ્યસે અપની ક્યા અવસ્થા હુર્દી ? અવસ્થાકે બિના દ્રવ્ય હો હી નહીં સકતા, અતઃ આત્માને ઉસ દ્રવ્યકી અવસ્થામેં કુછ ભી નહીં કિયા । પ્રત્યેક દ્રવ્ય અપને સ્વરૂપસે ત્રિકાલ રહકર ક્ષણ—ક્ષણમેં અપની અવસ્થા સ્વયંસે બદલતા હૈ । ઉસમેં દૂસરા દ્રવ્ય કિંચિત્ માત્ર ભી કુછ નહીં કર સકતા । યદિ એક

દ્રવ્યકી અવસ્થા દૂસરા દ્રવ્ય કરે એસા માના જાયે તો ઉસ સમય ઉસ દ્રવ્યકી વિશેષ અવસ્થા નહીં રહતી ઔર વિશેષ અવસ્થા રહિત દ્રવ્યકી સત્તાકા હી અભાવ હોનેકા પ્રસંગ આતા હૈ—યહ મહાન દોષ આતા હૈ—અતઃ એક દ્રવ્ય દૂસરે દ્રવ્યકા કુછ કરે એસા માનના વહ દ્રવ્યકે ટ્રેકાલિક સ્વરૂપકી હિંસા હૈ, જગતમેં ઇસસે બડા કોઈ પાપ નહીં હૈ। પરદ્રવ્યકા મૈં કર દું—એસા માનના વહ મહાન હિંસા હૈ, વહ મહાન પાપ હૈ। બાદ્યમેં પ્રાણી મરે યા દુઃખી હો ઉસમેં હિંસા નહીં હૈ પરન્તુ મૈં પ્રાણીકો સુખી-દુઃખી કર સકતા હું એસી ઝૂઠી માન્યતા હી અપને જ્ઞાનસ્વભાવકી હિંસા હૈ; ઉસમેં મિથ્યાત્ત્વભાવકા અનન્ત પાપ હૈ। ઔર મૈં પરકા કર સકતા હું એસી ઉલ્ટી માન્યતા છોડકર “મૈં આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ હું, પરદ્રવ્યકા મૈં કુછ ભી કર નહીં સકતા, પ્રત્યેક દ્રવ્ય સ્વતંત્ર હૈ, સબ અપને અપને કર્તા હું એસા માનના હી અહિંસા હૈ ઔર વહી પ્રથમ ધર્મ હૈ।

પ્રશ્ન :—શરીર આત્માકે દ્વારા ચલાયા જાતા હૈ ઔર મનુષ્ય પર્વતકે પર્વત તોડું ડાલતે હું યહ સબ દૃષ્ટિસે સ્પષ્ટ દિખતા હૈ। તથાપિ આત્મા પરકા કુછ ભી નહીં કર સકતા એસા ક્યોં કહતે હો ? જો હમેં પ્રત્યક્ષ દિખાઈ દેતા હૈ વહ ગલત હૈ ?

ઉત્તર :—આત્મા ક્યા ઔર શરીર ક્યા ? ઉન દોનોંકી ભિન્નતાકે જ્ઞાનરહિત આત્માને ક્યા ક્યા કિયા ઉસકી અજ્ઞાનીકો કહાઁ પ્રતીત હોતી હૈ। વહ આત્માકો દેખતા નહીં, માત્ર બાદ્યમેં જડું સ્થૂલકી ક્રિયાકો હી દેખતા હૈ। વહાઁ આત્મા ઉસ જડુંકી ક્રિયા કરતા હૈ એસા દિખતા નહીં, તથાપિ અજ્ઞાની વ્યર્�મેં એસા માન લેતા હૈ ઔર કહતા હૈ કી મૈને દૃષ્ટિસે દેખા હૈ પરન્તુ દૃષ્ટિ સે ક્યા દેખા ? દૃષ્ટિમેં જો જડું વસ્તુકી ક્રિયા સ્વયમેવ હોતી હૈ વહ દિખતી હૈ। પરન્તુ ‘ઘોડેકે

અંડે'કી તરહ આત્માને કિયા એસા વહ માનતા હૈ। વહ ઘોડેકે અંડેકા દ્રષ્ટાંત નિમાનુસાર હૈ :—

એક સમય એક ઠાકુર ઘોડેકે બચ્ચોંકો લેનેકે લિયે નિકલે। ઠાકુર જીવનમાં કભી બાહર નિકલે હી નહીં થે। અતઃ ઉન્હેં કુછ જ્ઞાન ભી નહીં થા; વહ એક ગાંવસે દૂસરે ગાંવ ઘોડેકે બચ્ચોંકો ખરીદને જા રહે થે। વહાઁ માર્ગમાં ઉન્હેં ઠગ મિલે। ઉન્હોને બાત-બાતમાં જાન લિયા કિ ઇસ ઠાકુરકો કુછ ભી અનુભવ નહીં હૈ ઔર ઘોડેકે બચ્ચે ખરીદનેકો નિકલ પડા હૈ। ઉન્હોને (ઠગોને) ઠાકુરકો મૂર્ખ બનાનેકા નિર્ણય કર લિયા ઔર દો બડે કહુ લેકર એક વૃક્ષ પર બાંધ દિયે। ઉસ વૃક્ષકે પાસ એક કૌનેમેં સસ્સેકે દો બચ્ચે રહતે થે। ઠગોને ઠાકુરસે બાતકી મેરે પાસ ઘોડેકો દો સુન્દર અંડે હૈન્-ઉનમેંસે અચ્છે સુન્દર બચ્ચે ઉત્પન્ન હોગે—એસા કહકર અપના સૌદા કિયા ઔર દોકા મૂલ્ય એક હજાર રૂપયે લે લિયે। વૃક્ષ પર બાંધે હુએ દોનોં કહુ નીચે ગિરે ઔર ઉનકે ફટને પર આવાજ નિકલી। ઉસ આવાજકો સુનકર જ્ઞાડીમાં રહે દો ખરગોશકે બચ્ચે દૌડને લગે, વહાઁ ઠગ હાથસે આવાજકર કહને લગે કિ ઇન્હેં પકડો, પકડો યહ ઘોડેકે બચ્ચે ભાગ રહે હૈન્। જલ્દી કરોં વરન્ સુન્દર બચ્ચે ભાગ જાયોંગે। ઠાકુર બાત સચ્ચ માનકર ઘોડેકે બચ્ચે માનકર પકડનેકો દૌડે, પરન્તુ વે કહાઁ છિપ ગયે। ઘર આકાર ઠાકુરને અપની બૈઠકમાં બાતકી ક્યા ઘોડેકે બચ્ચે છોટે-છોટે ઔર સુન્દર નિકલતે હી શીંગ દૌડને લગે ! તબ બૈઠકને પૂછા ક્યા હુઆ ઠાકુર ? તબ ઠાકુરને ‘ઘોડેકે અંડે’ ખરીદને સમ્બન્ધી બાત કી, તબ બૈઠકકે મનુષ્યોને કહા, ભાઈ ! તુમ મૂર્ખ બન ગયે, ઘોડેકે અંડે નહીં હોતે। તબ ઠાકુર કહતે હૈન્ કિ-મૈને અપની આઁખોંસે દેખા હૈ। પરન્તુ ઘોડેકે અંડે હોતે હી નહીં તો તુમને અપની આઁખોંસે કેસે દેખે ? તુમ્હારી દેખનેકી ભૂલ હૈ એસા

अज्ञानी जीव कहता है कि “जीव परका करता है ऐसी दृष्टिके सामने दिखता है” परन्तु भाई ! जीव परका कुछ कर ही नहीं सकता तो तुमने दृष्टिसे क्या देखा ? दृष्टिसे तो जड़की क्रिया दिखाई देती है। आत्माने किया ऐसा तो दिखाई ही नहीं देता। देखो ! हाथमें यह लकड़ी है वह ऊँची हुई—अब आत्माने उसमें क्या किया ? प्रथम लकड़ी नीचे थी फिर ऊँची हुई—ऐसा आत्माने जाना है, परन्तु आत्मामें सामर्थ्य नहीं है कि वह लकड़ीको ऊँचा कर दे। अज्ञानी जीव भी “लकड़ी ऊँची हुई” ऐसा जानता है, परन्तु मैंने यह लकड़ी ऊँची की” ऐसा मानकर नजर समक्ष दिखता है, उससे विपरीत मानता है।

प्रश्न :—हाथ तो आत्माने हिलाया तब हिला है न ?

उत्तर :—हाथ तो जड़ है—चमड़ा है, वह कोई आत्मा नहीं है। आत्मा और हाथ दोनों पदार्थ भिन्न-भिन्न हैं। आत्मा हाथका कुछ कर नहीं सकता। आत्मा हाथका कर सकता है ऐसा मानना वह चमड़ेको अपना माननेरूप चोरी है—हिंसा है—महान पाप है।

- (१) एक आत्मा दूसरे आत्माका कुछ कर सकता है अथवा
- (२) एक आत्मा जड़का कुछ कर सकता है अथवा
- (३) एक पुद्गल दूसरे पुद्गलका कुछ कर सकता है अथवा
- (४) एक पुद्गल आत्माका कुछ कर सकता है ऐसा मानना महान हिंसा है, उसके समान महान पाप संसारमें दूसरा नहीं है, इस हिंसाका फल जन्म—मरणकी जेल है।

जो जीव, एक भी परद्रव्यका आत्मा कुछ कर सकता है ऐसा मानता है वह ऐसे ऐसे अनंत परद्रव्य हैं उनका भी आत्मा कर सकता

हैं ऐसा मानता है। ऐसे अनन्त परद्रव्योंके कर्तृत्वका महा अહंकार उल्टी (विपरीत) मान्यतामें आया, जैसे स्वयं परद्रव्यका कर सकता है उसी प्रकार परद्रव्य अपना कर सकते हैं ऐसी विपरीत मान्यतामें माना उसने स्वयंको पुरुषार्थीन परद्रव्यके आधीन माना है—इस प्रकार दोनों तत्त्वोंको पराधीन माने हैं यही तत्त्वकी हिंसा है। एक द्रव्य दूसरे द्रव्यका कुछ भी कर सकता है ऐसा मानना ही अपने स्वाधीन स्वरूपकी हिंसा है। और पराधीनपनेकी विपरीत मान्यताका त्रिकाली पाप एक समयकी मान्यतामें है तथा “परद्रव्यका मैं कुछ भी नहीं कर सकता हूँ और परद्रव्य मेरा कुछ नहीं कर सकता है। प्रत्येक तत्त्व स्वतंत्र स्वाधीन परिपूर्ण है, सत् स्वरूप है, किसी भी तत्त्वको दूसरेका अवलम्बन नहीं है ऐसे प्रत्येक पदार्थकी स्वतंत्रता मानना उससे त्रैकालिक सत्का स्वीकार है। स्वतंत्र सत् स्वरूपका—आदर है, यही धर्म है।

પ્રશ્ન :—આત્મા તો અનન્ત શક્તિવાળા હૈ, વહ પરકા કુछ ભી નહીં કર સકે ઐસા પુરુષાર્થ હીન નહીં હૈ। જો આત્મા પરકા કુछ ભી નહીં કર સકે તો ઉસે અનંત શક્તિવાળા ક્યોં કહા જાતા હૈ?

ઉત્તર :—આત્મા અનંત શક્તિવાન હૈ યા બાત સच્ચ હૈ, પરન્તુ આત્માકી અનન્ત શક્તિયાઁ આત્મામે હી હૈન, પરમે આત્માકી શક્તિ નહીં હોતી। આત્મા ચેતન પદાર્થ હૈ, ઔર જ્ઞાન, દર્શન, આનંદ, પુરુષાર્થ આદિ અનન્ત ચૈતન્ય શક્તિયાઁ ઉસમે વિદ્યમાન હૈન, પરન્તુ ઉન શક્તિયાંસે આત્મા પરકા કુछ ભી નહીં કર સકતા। પરકા કુछ કરનેકે લિયે આત્મા બિલકુલ શક્તિરહિત હૈ। અર્થાત् આત્માકી પરદ્રવ્યપને નાસ્તિ હૈ અતઃ વહ પરસે કુछ નહીં કર સકતા। પરદ્રવ્ય સ્વતંત્ર હૈ ઉસમે આત્માકી શક્તિ પ્રવિષ્ટ હોકર કુछ નહીં કર સકતી હૈ। આત્માકી

समस्त शक्तियाँ आत्मामें चलती हैं। आत्मामें ऐसी अनन्त शक्तियाँ हैं जो सीधे भावसे आत्मा क्षणमात्रमें केवलज्ञान प्राप्त करता है और अपने विपरीत भावसे क्षणमें सातवीं नरकमें चला जाता है, ऐसी आत्माकी अनन्त शक्ति आत्मामें ही कार्य करती है, परमें कुछ भी नहीं करती।

प्रत्येक तत्त्व स्वयं अपने परिणामको धारण करनेवाला है अर्थात् प्रत्येक वस्तु स्वयं ही अपनी अवस्थाको धारण करती है। वस्तु वह परिणामी है और अवस्था उसका परिणाम है, परिणामी और उसका परिणाम अर्थात् वस्तु और वस्तुकी अवस्था दोनों भिन्न नहीं होते—ऐसा वस्तुका स्वभाव है; तथापि जो जीव परद्रव्यके परिणाम में कर सकता हूँ ऐसा मानता है वह वस्तुस्वरूपका—विश्वधर्मका हनन करता है। (वस्तुस्वरूप तो जैसा है वैसा ही है, वस्तुस्वरूप अलग नहीं होता। केवल अज्ञानी अपने भावमें विपरीत मान्यता करता है, विपरीत मान्यता ही संसारका कारण है।)

परिणामी और परिणाम अभेद होते हैं; परिणाम एक द्रव्यमें होता हो और उसे परिणमन करनेवाला दूसरा द्रव्य हो ऐसा कभी संभव ही नहीं है। एक द्रव्यके परिणाम दूसरे द्रव्यके परिणाममें प्रभाव या सहायता नहीं कर सकते हैं। जीवको दान देनेका शुभभाव हो उसके कारण दूसरेका हित हो जायेगा अथवा हिंसादिके अशुभभाव आने पर दूसरेका अहित हो जायेगा—ऐसा नहीं है, क्योंकि जीवके परिणामोंका फल स्वयंमें है, परमें नहीं, परद्रव्यकी अवस्था उसमें ही विद्यमान है—ऐसा होनेके कारण मैं मेरी अवस्था करूँ, परद्रव्य उसकी अवस्था करे, मैं परका न करूँ, पर मेरा न करे ऐसी प्रथम मान्यता होने पर तो जीवको अनन्ति शांति प्रगट होती है और

अनंत राग-द्वेष दूर हो जाते हैं। यह मान्यता ही सबसे पहला धर्म है। ऐसी मान्यता करनेमें अनन्त पर पदार्थोंका अहंकार दूर होकर अनन्त पुरुषार्थ प्रगट होता है। “मैं शुद्ध ज्ञायक स्वरूपी आत्मा हूँ, ज्ञानके अतिरिक्त परद्रव्यका किंचित् मैं कर नहीं सकता”—ऐसी जहाँ तक सम्यक् मान्यता नहीं होती वहाँ तक आत्माकी सम्यग्ज्ञानरूपी कला प्रगट नहीं होती। सम्यग्ज्ञान कला ही धर्म है। “मैं परद्रव्यके कर्तृत्वरहित, परसे भिन्न, ज्ञायकस्वरूप स्वतंत्र द्रव्य हूँ ऐसी जिसको अपनी स्वतंत्रता स्वीकृत होती वह दूसरे द्रव्योंको भी स्वतंत्र नहीं मानता, और जहाँ द्रव्यको स्वतंत्र नहीं मानता वहाँ परद्रव्यका मैं कर दूँ और परद्रव्य मेरा कर दे ऐसा मानकर द्रव्यको पराधीन मानता है और जिस जीवको स्वतंत्रताका स्वीकार हुआ है वह अन्य द्रव्योंको भी स्वतंत्र जानता है। अतः वह अपनेको परका कर्ता नहीं मानता। अर्थात् उसे अन्य परपदार्थोंका अहंकार दूर हो जाने पर अपने स्वभावकी अनन्ती प्रतीति हो जाती है—यही धर्म है, यही स्वाधीनताका मार्ग है।

कार्य होनेमें उपादान-निमित्त कितने प्रतिशत ?

प्रश्न :—आत्माके विकार भावमें कर्म निमित्तरूप तो है न ? कर्म निमित्त है अतः ५० प्रतिशत कर्म कराये और ५० प्रतिशत आत्मा करता है इस प्रकार दोनों मिलकर विकार करते हैं ? शास्त्रोंमें ऐसा आता है कि कार्यमें उपादानकारण और निमित्तकारण दोनों होते हैं—अतः दोनोंने ५०-५० प्रतिशत कार्य किया ?

उत्तर :—‘निमित्त है’ यह बात ठीक है, परन्तु कार्य ५० प्रतिशत निमित्तसे होता है और ५० प्रतिशत उपादानसे होता है यह बात तीन काल तीनलोकमें सर्वथा झूठी है; कार्यमें निमित्तका एक भी प्रतिशत नहीं है। उपादान शतप्रतिशत उपादानमें और निमित्तका शतप्रतिशत निमित्तमें है। किसीका एक भी प्रतिशत एकदूसरेमें नहीं जाता। दोनों द्रव्य स्वतंत्र हैं दोनों द्रव्य मिलकर—एकरूप होकर कोई कार्य कर ही नहीं सकते, क्योंकि दोनों सर्वथा भिन्न हैं। दो द्रव्योंसे ५०-५० प्रतिशत कार्य होना माना जाये तो दो द्रव्य एक होकर कार्यरूप परिणमित होने चाहिये—परन्तु यह तो असंभव है। कार्यरूप उपादान स्वयं एक ही परिणमित होता है। वहाँ निमित्त पृथक् उपस्थित होता है। निमित्त वस्तु उपादानके कार्यरूप किंचित्‌मात्र भी परिणमित नहीं होती। जो स्वयं कार्यरूप परिणमित ही नहीं होता वह कर्ता कैसे कहा जाता है ? कार्यरूप जो द्रव्य होता है वही द्रव्य १०० प्रतिशत उसका कर्ता होता है। उपादान-निमित्तकी परिभाषा निम्नप्रकार है—

उपादान :—जो पदार्थ स्वयं कार्यरूप परिणमित होता है उसे उपादानकारण कहते हैं।

निमित्त :—जो पदार्थ स्वयं कार्यरूप परिणमित नहीं होता परन्तु उपादान कार्यकी उत्पत्तिमें अनुकूल-उपस्थितिरूप होता है उसे निमित्तकारण कहते हैं।

इसमें स्पष्ट है कि उपादान अकेला ही कार्यरूप परिणमित होता है, निमित्त कार्यरूपसे (परमें) परिणमित नहीं होता। जो कार्यरूप परिणमता है वही कारण है—ऐसा नियम है। भगवान् श्री अमृतचंद्राचार्यदेव समयसारकी टीकामें स्पष्ट कहते हैं कि—

१. “जो परिणमित होता है वह कर्ता है, (परिणमित होनेवालेका) जो परिणाम है वह कर्म है और जो परिणति है वह क्रिया है; यह तीनों वस्तुरूपसे भिन्न नहीं है। [कलश-५१]

[कर्ता कर्म भिन्न नहीं होते, परन्तु उपादान-निमित्त तो पृथक्-पृथक् होते हैं, अतः उपादान निमित्तको कोई कर्ता-कर्म सम्बन्ध नहीं है।]

२. “वस्तु एक ही सदैव परिणमित होती है; एकके ही सदैव परिणाम होते हैं। (अर्थात् एक अवस्थाकी दूसरी अवस्था एककी ही होती है) और एककी ही परिणति क्रिया होती है; क्योंकि अनेकरूप होने पर भी वस्तु एक ही है, भेद नहीं है। [कलश-५२]

एक ही वस्तु अवस्थारूप होती है। जो वस्तु अवस्थारूप होती है वही वस्तु कर्ता है, अन्य वस्तु नहिं।

३. “दो द्रव्य एक होकर परिणमित नहीं होते, दो द्रव्योंका एक परिणाम नहीं होता और दो द्रव्योंकी एक परिणति-क्रिया नहीं होती; क्योंकि अनेक द्रव्य हैं वे पृथक् ही हैं, पलटकर एक नहीं हो जाते” [कलश-५५]

प्रत्येक वस्तु भिन्न-भिन्न है, कदापि दो वस्तुएँ एक नहीं होतीं। और दोनों वस्तुएँ पृथक् होनेसे दोनोंके कार्य भिन्न ही हैं। यदि कार्यको दो वस्तुएँ मिलकर करें तो वस्तु भिन्न नहीं रहती अर्थात् वस्तुके नाशका प्रसंग आता है, वह असम्भव है।

४. “एक द्रव्यके दो कर्ता नहीं होते, तथा एक द्रव्यके दो कर्म नहीं होते और एक द्रव्यकी दो क्रियाएँ नहीं होती क्योंकि एक द्रव्य अनेक द्रव्यरूप नहीं होता। [कलश-५४]

दो द्रव्य भिन्न-भिन्न रहकर एक कार्य करें-ऐसा भी संभव नहीं है क्योंकि एक कार्यके दो कर्ता हो ही नहीं सकते।

५. “इस जगतमें मोही (अज्ञानी) जीवोंका “परद्रव्यका मैं कर्ता हूँ” ऐसा परद्रव्यके कर्तृत्वका महा अहंकाररूप अज्ञानांधकार-कि जो अत्यंत दुर्निवार है वह अनादि संसारसे चला आ रहा है [कलश ५५]

६. “निश्चयसे द्विक्रियावादी (अर्थात् एक द्रव्यको दो क्रियाएँ होती हैं ऐसा माननेवाले) आत्माके परिणामको और पुद्गलके परिणामको स्वयं (आत्मा) करता है ऐसा मानते हैं, वे मिथ्यादृष्टि ही हैं ऐसा सिद्धान्त है [गाथा ८६ टीका]

७. आत्मा अपने ही परिणामको करता प्रतिभासो वह पुद्गलके परिणामको करता कभी भी न प्रतिभासो। आत्मा और पुद्गलकी-दोनोंकी क्रिया एक आत्मा ही करता है ऐसा माननेवाला मिथ्यादृष्टि है। जड़-चेतनकी क्रिया एक हो तो सर्व द्रव्य पलट जानेसे सर्वका लोप हो जायेगा—यह बड़ा दोष उत्पन्न होगा।

[गाथा-८६ भावार्थ]

[શ્રી સમયસાર્જીકા પૂરા કર્તા-કર્મ અધિકાર ઇસી વિષય પર હૈ।]

ઉપરોક્ત કથનસે યહ સિદ્ધાન્ત સ્પષ્ટરૂપસે નિશ્ચિત હોતા હૈ કે એક દ્રવ્ય દૂસરે દ્રવ્યકા કુછ ભી નહીં કર સકતા। ઉપાદાન ઔર નિમિત્ત યહ દોનોં પૃથક્ દ્રવ્ય હું અતઃ વહ એક દૂસરેમાં કુછ ભી કાર્ય-સહાયતા યા પ્રભાવ નહીં કર સકતે। નિમિત્ત યદિ ઉપાદાનકા ૫૦ પ્રતિશત કાર્ય કર દેતા હો તો ઉપાદાનકો નિમિત્તકી પ્રતીક્ષા કરની પડેગી અર્થાત् એક દ્રવ્યકો અપને કાર્ય હેતુ ૫૦ પ્રતિશત આવશ્યકતા હોગી—ઇસપ્રકાર વસ્તુકી પરાધીનતા સિદ્ધ હોગી, લેકિન વસ્તુકે સ્વરૂપમાં પરાધીનતા નહીં હૈ। વસ્તુ સ્વાધીનરૂપસે અપના કાર્ય કરતી હૈ।

કોઈ નિમિત્તકી ઐસી ભી પરિભાષા કરતે હું—

“અપને અસ્તિત્વકાલમે ઉપાદાનકારણકે રહતે હુએ, ઉપાદાનકારણકો કાર્યરૂપ પરિણિત કરા દે ઉસકા નામ સહકારી-કારણ અર્થાત् નિમિત્તકારણ હૈ”

—ऐસી નિમિત્તકી પરિભાષા વહ બિલકુલ ઝૂઠી (-ગલત) હૈ યહ બાત ઉપરુકે કથનસે સિદ્ધ હોતી હૈ। યદિ નિમિત્તકારણ સ્વયંમાં રહકર ઉપાદાનકો કાર્યરૂપ પરિણિત કરાવે તો વહ નિમિત્ત સ્વયં કર્તા સિદ્ધ હોગા, તો ફિર ઉપાદાન દ્રવ્યને અપની અવસ્થામાં ક્યા કિયા ? ઉસ સમય ક્યા ઉપાદાન કાર્ય રહિત રહા ? જો કાર્યમાં અભાવ માનનેમાં આયે તો કાર્યરહિત કારણકા (ઉપાદાનકા) ભી અભાવ હો જાતા હૈ.....અતઃ મહાન् દોષ આતા હૈ।

ઉપાદાનકા કાર્ય ૫૦ પ્રતિશત ઔર નિમિત્તકા ૫૦ પ્રતિશત ઐસા ભી નહીં હૈ, ક્યોંકિ પર્યાયરૂપ ઉપાદાન દ્રવ્ય હી પરિણિત હોતા હૈ, નિમિત્તકા કોઈ ભી અંશ ઉપાદાનમાં કાર્યરૂપ પરિણિત નહીં

होता । वस्तुकी शक्तियाँ परकी अपेक्षा नहीं रखतीं हैं । उपादान वस्तु स्वयं अपनी शक्तिसे कार्यरूप परिणमित होती है अतः उसे किसी भी परिणमित करनेवालेकी जरूरत नहीं है । अर्थात् उपादान स्वयं अपने स्वतंत्ररूप १०० प्रतिशत कार्य करता है और निमित्त-निमित्तमें १०० प्रतिशत कार्य करता है, परन्तु उपादानमें निमित्त १ भी प्रतिशत कार्य नहीं कर सकता है । इस प्रकार दोनों वस्तुएँ सम्पूर्ण स्वाधीन हैं ।

पर्यायिको (पर्यायार्थिकनयसे द्रव्यको) उपादान कहने सम्बन्धी :—

प्रश्न :—द्रव्य (स्वभाव) ही उपादानकारण हो सकता है, पर्याय (पर्याययुक्त द्रव्य) नहीं यह मान्यता ठीक है ?

उत्तर :—उपादानकारण पर्याय (युक्त द्रव्य) नहीं होती, परन्तु द्रव्य (स्वभाव) ही उपादानकारण हो सकता है—यह मान्यता ठीक नहीं है । द्रव्यार्थिकनयसे उपादानकारण द्रव्य है यह बात ठीक है, क्योंकि प्रत्येक पर्याय द्रव्य और गुणका ही परिणमन है । वह यह स्पष्ट करता है कि यह पर्याय इस द्रव्यकी है । दृष्टान्त—मिट्टीमें सदैव घड़ेरूप होनेकी योग्यता है ऐसा बताना द्रव्यार्थिकनयका कथन है । अर्थात् मिट्टीका घड़ा मिट्टीमेंसे ही हो सकता है, दूसरे द्रव्यमेंसे नहीं हो सकता । परन्तु जब पर्यायार्थिकनय द्वारा अर्थात् जब (द्रव्यमें) पर्यायिकी योग्यता (पर्याय अपेक्षासे) प्रदर्शित करनी हो तब प्रत्येक समयकी पर्यायिकी (उस द्रव्यके परिणमनकी) योग्यता वह उपादानकारण है और वह पर्याय स्वयं कार्य है । सूक्ष्मतासे विचार किया जाये तो कारण-कार्य एक ही समयमें होते हैं । (देखो, तत्त्वार्थसार मोक्ष अधिकार गाथा ३५ तथा अर्थ पृष्ठ ४०७] इसका

अर्थ होता है कि प्रत्येक समय पर प्रत्येक द्रव्यमें एक ही पर्याय होनेकी योग्यता होती है, परन्तु पूर्व समयकी या भविष्यकी पर्यायमें वह योग्यता नहीं होती। यह कथन पर्यायार्थिक नयसे समझना !

इस सम्बन्धमें श्री प्रवचनसार अ. २ गाथा ७की श्री अमृतचन्द्राचार्यकृत टीका बहुत उपयोगी है। उसमें अन्तिम चार पंक्ति (पृष्ठ १३५-३६) अभ्यास करने योग्य है। उसमें लिखा है कि ‘तथैव हि परिगृहीत नित्यवृत्तिनिवर्तमाने द्रव्ये समस्तेष्वपि स्वावसरेषूच्चकासत्सुपरिणामेषूत्तरोत्तरेष्ववषूत्तरपरिणामानुदयनात्पूर्वपूर्व-परिणामानामनुदयनात् सर्वत्रापि परस्परानुस्यूतिसूत्रकस्य प्रवाहस्यावस्थानात्वैलक्षण्यं प्रसिद्धिमवतरति।’ उसका गुजराती अर्थ इस प्रकार हैं (गुजराती प्रवचनसार १६६)

जिसने नित्यवृत्ति ग्रहण की है ऐसे रचे जानेवाले (परिणमत द्रव्यके विषयमें लिये, अपने-अपने समय पर प्रकाशित) समस्त परिणामोंमें (अवसर पर पीछें-पीछेंके परिणाम प्रगट होनेसे और पहले-पहलेके परिणाम प्रगट नहीं होनेसे और सर्वत्र समस्त परस्पर अनुस्यूति रखनेवाला प्रवाह अवस्थित (स्थिर) होनेसे त्रिलक्षणपना प्रसिद्ध होता है।

तथा श्री प्रवचनसार अध्याय १ गाथा ८की संस्कृत टीकामें पृष्ठ १० पर श्री जयसेनाचार्यने कहा है कि--‘तच्च पुनरुपादान कारणं शुद्धाशुद्धभेदेन द्विधा । रागादिविकल्परहितस्वसंवेदनज्ञानमागमभाषया शुक्लध्यानं वा केवलज्ञानोत्पत्तौ शुद्धोपादनकारणं भवति । अशुद्धात्मा तु रागादिनामशुद्धनिश्चयेनाशुद्धोपादनकारणं भवतीति सूत्रार्थः ॥’ उसका अर्थ इस प्रकार है।

पुनश्च वह उपादानकारण भी शुद्ध और अशुद्ध ऐसे दो

प्रकारका है। रागादि विकल्प रहित स्वसंवेदन ज्ञान अथवा आगम भाषामें शुक्लध्यान वह केवलज्ञानकी उत्पत्तिका शुद्ध उपादानकारण है और रागादिरूप परिणमता अशुद्ध आत्मा अशुद्ध निश्चयसे अशुद्ध उपादानकारण है। ऐसा सूत्रार्थ है। यहाँ शुद्ध और अशुद्ध पर्याय (परिणित द्रव्य) दोनोंको उपादानकारण कहा है।

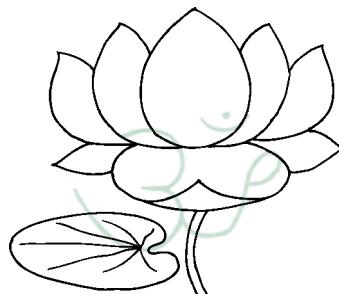
नोंध : (यह टीका सोनगढसे प्रकाशित समयसारमें नहीं है)

तथा श्री समयसार गाथा १०२नी टीकामें श्री जयसेनाचार्यदेव कहते हैं कि (पृष्ठ १६७-८)--‘हे भगवन् रागादिनामशुद्धोपादानरूपेण कर्तृत्वं भणितं तदुपादानं शुद्धाशुद्धभेदेन कथं द्विधा भवतीति । तत्कथ्यते--ौपाधिकमुपादानमशुद्धम् तत्ततायः पिंडवत्, निरुपाधिरूपमुपादानं शुद्धं पीतत्वादिगुणानां सुवर्णवत् अनंतज्ञानादिगुणानां सिद्धजीववत् उष्णत्वादि गुणानामनिवत् । इदं व्याख्यानमुपादानकारणाव्याख्यानकाले शुद्धाशुद्धोपादानरूपेण सर्वत्र स्मरणीयमिति भावार्थः ।’ उसका गुजराती भावार्थ इस प्रकार है—यहाँ शिष्य पूछता है कि हे भगवान ! जीवको रागादिका कर्ता अशुद्ध उपादानके रूपमें कहा है तब तो उपादान शुद्ध और अशुद्ध ऐसे भेदसे दो प्रकारका किस प्रकार है ? श्रीगुरु उसका समाधान करते हैं—तस लोहेके गोलेकी तरह जो औपाधिक उपादान है वह अशुद्ध उपादान है, और जैसे सोनेमें पीलापना आदि गुण हैं, जैसे जीवमें अनंत ज्ञान आदि गुण हैं तथा अग्निमें उष्णता गुण हैं उसी प्रकार जो निरुपाधिभावरूप उपादान है वह शुद्ध उपादान है। ‘उपादानकारणकी व्याख्याके समय शुद्ध और अशुद्ध उपादानरूप प्रवचनको सब स्थल पर स्मरण करना—ऐसा भावार्थ है।

यहाँ आचार्यदेवने शुद्ध और अशुद्ध पर्यायको उपादानकारण

कहा है, और सर्वत्र ऐसा ही समझनेकी सूचना दी है।

इस प्रकार शुद्ध उपादान और अशुद्ध उपादानकारणकी व्याख्या समयसार गाथा ૮૦-૮૧-૮૨की टीकामें उन्होंने (श्री जयसेनाचार्यने) की है वहाँसे समझ लेना।

ખેડ મિલને.

અ સંસારકા કારણ અ

મૈં પરકી ક્રિયામેં જब નિમિત્ત હોતા હું તબ પરકી ક્રિયા હોતી હૈ—એસી જિનકી માન્યતા હૈ વે મિથ્યાદૃષ્ટિ હૈનું। વાસ્તવમેં પરકી ક્રિયા વહ સ્વયં કરતા હૈ, ‘વહ ઉસકા નિશ્ચય હૈ ઔર ઉસમેં દૂસરેકા નિમિત્ત વહ વ્યવહાર હૈ। નિશ્ચય જ્ઞાનકે બિના વ્યવહારકા ભી સચ્ચા જ્ઞાન નહીં હોતા। મૈં પરકો નિમિત્ત હો સકતા હું અર્થાત् મૈં નિમિત્ત હોકર દૂસરેકો સમજા સકતા હું—એસી માન્યતામેં વ્યવહારસે નિશ્ચય આયા (અર્થાત् આત્માકો સમજાનેકે રાગકે કારણ શ્રોતાકો જ્ઞાન હુआ) અર્થાત् પરાશ્રયબુદ્ધિરૂપ મિથ્યાત્વભાવ આયા। પરવસ્તુકા કાર્ય સ્વયં ઉસસે હી હોતા હૈ, તુમ નિમિત્ત હો—એસી અપેક્ષા નહીં હૈ—એસા નિશ્ચય જ્ઞાન સાથમેં રખકર, જિસ સમય જો નિમિત્ત હોતા હૈ ઉસકા જ્ઞાન કરતા હૈ તો ઉસમેં નિશ્ચયપૂર્વક વ્યવહાર આ જાતા હૈ, વહાઁ પરાશ્રયબુદ્ધિ નહીં રહતી। “‘મૈં પરકા કર્તા હું’” એસી બુદ્ધિ અર્થવા તો “‘મૈં નિમિત્ત બનકર દૂસરેકો સમજા દુંગા એસી બુદ્ધિ ઔર ‘વ્યવહાર કરતે-કરતે નિશ્ચય પ્રગટ હોતા હૈ (રાગ ભાવસે વીતરાગતા પ્રગટ હો)’—એસી બુદ્ધિ તીનોં એક સમાન હૈનું, તીનોં અજ્ઞાન હૈનું।

મૈં દૂસરેકો સમજાऊં એસી રાગકી વૃત્તિ ઉત્પન્ન હુઈ, પર ઉસ રાગકો વ્યવહાર કબ કહા જાયેગા ? અર્થવા ઉસે નિમિત્ત કબ કહા જાયેગા ? સન્મુખ-વ્યક્તિકી સમજાનેકી અવસ્થા વહ સ્વયં ઉસસે હોતી હૈ વહ ઉસકા નિશ્ચય હૈ; જબ વહ જીવ સ્વયં અપનેસે સમજા તબ ઉસે વહ નિશ્ચય હુઆ, ઔર જબ જીવ એસા કહતા હૈ કિ મુજ્જે અમુક નિમિત્તસે હુઆ હૈ, યહ વ્યવહાર હૈ ઇસ પ્રકાર નિશ્ચયપૂર્વક

વ्यવहार है, यह तो जो राग उत्पन्न हुआ वह परमें निमित्त कब कहा जायेगा। उसकी बात चल रही है।

अब, स्वयंको पूर्व जो राग उत्पन्न हुआ वह राग स्वयंमें (अपने शुद्ध परिणमनसे) निश्चयका निमित्त कब कहा जायेगा? अर्थात् रागको व्यवहार कब कहा जायेगा? उसकी बात है, क्या जो राग हुआ वह स्वयं ऐसा जानता है कि मैं परमें निमित्त होता हूँ? अथवा क्या वह राग स्वयं निश्चयको प्राप्त कराता है? रागको तो स्वयं कुछ ज्ञान ही नहीं है, परन्तु उसका निषेध करके—रागका आश्रय छोड़कर, स्वभावके आश्रयसे निश्चय श्रद्धा—ज्ञान प्रगट होता है तब सम्यग्ज्ञान जानता है कि पूर्वमें यह रागका निमित्त था, अथवा इस प्रकारका व्यवहार था, इस प्रकार निश्चयपूर्वक व्यवहार होता है।

जिसप्रकार, रागसे निश्चय (वीतरागता) प्रगट नहीं होता उसी प्रकार स्वयं भी परका निमित्त नहीं हो सकता। जब निश्चय प्रगट होता है, तब रागको व्यवहार कहनेमें आता है और जब निश्चयसे परका कार्य उसके द्वारा ही होता है तब दूसरेको निमित्तपनेका आरोप दिया जाता है। इसमें स्वाश्रय और पराश्रयका गहन सिद्धान्त है। स्वाश्रयदृष्टि वह सिद्धदशाका कारण है और पराश्रयदृष्टि वह निगोदका कारण है। अज्ञानी ऐसा मानता है कि मैं परको निमित्त होऊँ, उसमें उसका पराश्रयभाव है। ज्ञानी ऐसा जानता है कि पर पदार्थोंमें जब उसका स्वयं उपादान कार्य होता है तब आरोपसे मुझे निमित्त कहा जाता है, —इसमें तो स्वाश्रयपनेको मुख्य रखकर स्व—परका ज्ञान किया, वह उपादान सहित निमित्तका ज्ञान यथार्थ है, परन्तु निमित्तके आश्रयसे उपादानका ज्ञान यथार्थ नहीं होता। जब रागका निषेध करके स्वभावके लक्षसे निश्चय प्रगट किया, तब रागको उपचारसे

વ્યવહાર કહા જাতા હૈ અથવા તો સ્વભાવકે આશ્રયરૂપ શુદ્ધ ઉપાદાન પ્રગટ હુआ તબ રાગદિકો નિમિત્તરૂપસે જાના। લેકિન કોઈ એસા જાને કિ મૈં યહ રાગ કરતા હું વહ (મેરા રાગભાવ) મુજ્જે વીતરાગતાકા નિમિત્ત હોગા—તો વહ મિથ્યાદૃષ્ટિ હૈ, ક્યોંકિ ઉસકે અભિપ્રાયમેં રાગકા આશ્રય હૈ પરન્તુ સ્વભાવકા આશ્રય નહીં। ઉસી પ્રકાર કોઈ એસા માને કિ મૈં જો વ્યવહાર (શુભભાવ) કરતા હું, વહ મુજ્જે નિશ્ચય શ્રદ્ધા-જ્ઞાન પ્રકટ હોનેકા (કારણ) હોગા। તો વહ ભી વ્યવહારકે આશ્રયમેં રૂકા હુઆ મિથ્યાદૃષ્ટિ હૈ। રાગકા આશ્રય ત્યાગે ઉસે વ્યવહારકા આરોપ દિયા જાતા હૈ। રાગદિકા લક્ષ છોડકર ઉપાદાન પ્રગટ કરે તબ ઉસે નિમિત્તપનેકા આરોપ આતા હૈ। પરન્તુ જો રાગ ઔર નિમિત્તકે આશ્રયમેં રૂકા હૈ (મિથ્યાદૃષ્ટિ) ઉસે તો ઉપચાર ભી નહીં હોતા।

પરકા કાર્ય-જીવન, મરણ, સુખ, દુઃখ આદિ હોને પર અપનેકો નિમિત્તકા આરોપ આતા હૈ। લેકિન મૈં પર્ખીવોંકો સુખ-દુઃખમેં નિમિત્ત હોऊં—એસા જિસકા વજન પર ઉપર જાતા હૈ વહ જીવ મિથ્યાદૃષ્ટિ હૈ, વહ પરદ્રવ્યકી ક્રિયાકા નિશ્ચય ભૂલ જાતા હૈ। પરમેં ક્રમબદ્ધ અવસ્થા સ્વયં હોતી હૈ, ઉસે દૂસરેકી અપેક્ષા નહીં હૈ, વહ ઉસકા નિશ્ચય હૈ। ઔર વહ નિશ્ચયકે જ્ઞાન સહિત પદાર્થકે નિમિત્તકા જ્ઞાન કરના વહ વ્યવહાર હૈ।

પરવસ્તુ બંધકા કારણ નહીં હૈ પરન્તુ જીવ સ્વયં સ્વાશ્રય છોડકર પરવસ્તુકે આશ્રયસે એકત્વબુદ્ધિ કરતા હૈ વહી બંધકા કારણ હૈ। “મૈં આત્મા જ્ઞાયક હું” જબ એસી સ્વાશ્રયદૃષ્ટિ નહીં રહતી તબ પરવસ્તુમેં એકત્વબુદ્ધિ હોતી હૈ અર્થાત् ‘પરકા મૈં નિમિત્ત હોऊં’ એસા પર વસ્તુકા આશ્રય કરતા હૈ, પરકે સાથ સમ્બન્ધ કરતા હું। મૈં પરકા નિમિત્ત હોનેવાલા હું અર્થાત् કિ મૈં જ્ઞાનસ્વભાવ નહીં હું પરન્તુ પર વહી

મैं हूँ—ऐसी અજ્ઞાનીકી દૃષ્ટિ હै। મैं નહીં હूँ ઔर પર હै। એસે અભિપ્રાયસे અપને જ્ઞાનસ્વભાવકો ભૂલકર પરકા આશ્રય કરતા હै। અજ્ઞાનીકો સ્વભાવકા અસ્તિત્વ જિસ પ્રકારસે હૈનું તસ પ્રકારસે અપને અભિપ્રાયમેં નહીં આયા અર્થાત् પરમે હી અપનેપનેકી મિથ્યા માન્યતા વહ કરતા હै, અર્થાત् ઉસે કિસી ભી પરાશ્રયભાવસે ભિન્નપના નહીં રહા। અતઃ વહ જીવ પરાશ્રયભાવસે બંધતા હી હૈ।

મैં અપને જ્ઞાનસ્વભાવરૂપ હૂં ઔર પરપદાર્થોરૂપ નહીં હૂં, મैં જ્ઞાનભાવ હૂં ઔર મैં પરભાવ નહીં હૂં—એસા જિસકે અભિપ્રાયમેં અપના સ્વભાવ આયા હૈ એસે જ્ઞાનીકો કહી ભી પરાશ્રયબુદ્ધિ નહીં રહતી અર્થાત् સ્વાશ્રયભાવસે ઉસકી મુક્તિ હી હૈ। સ્વાશ્રયદૃષ્ટિ ઔર પરાશ્રયદૃષ્ટિ પર હી મુક્તિ ઔર બંધનકા આધાર હોતા હૈ। સ્વભાવમેં પરાશ્રયરૂપ હોનેકી કોઈ ભી વૃત્તિયાં નહીં હૈનું। અતઃ જિસે સ્વભાવદૃષ્ટિ પ્રગટ હો ગઈ હૈ ઉસે પરાશ્રય કરના નહીં રહા અર્થાત् ઉસે અબ સંસાર નહીં રહા। અજ્ઞાનીકો સ્વભાવદૃષ્ટિ નહીં હૈ અર્થાત् “પરમે મૈં હી હૂં, મૈં સ્વયંમે નહીં હૂં, પરન્તુ પર વહી મૈં હૂં” એસા ભાન કર વહ સ્વકા ઉચ્છેદ કરતા હૈ। અપના જો સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ હૈ વહ ઉસે ભાસિત નહીં હોતા લેકિન પરકા અસ્તિત્વ હી ભાસિત હોતા હૈ, અર્થાત् પરમે ‘મૈં યહ હૂં’ એસી પરાશ્રયમેં એકત્વબુદ્ધિ કરતા હૈ। અજ્ઞાનીકો “મૈં નહીં હૂં, યહ પર હૈ મૈં ઉસકો કરતા હૂં, ઉસકા નિમિત્ત હોતા હૂં એસી પરાશ્રયદૃષ્ટિ હૈ, લેકિન સ્વભાવકા આશ્રય નહિં, અતઃ ઉસે બંધન હી હૈ—સંસાર હી હૈ।

જ્ઞાનીકો અપને નિરપેક્ષ સ્વભાવકી એકત્વબુદ્ધિ પ્રગટ હુઝી હૈ ઔર પરમે એકત્વબુદ્ધિકા નાશ હો ગયા હૈ। અતઃ વહ એક સ્વાશ્રિત જ્ઞાનભાવરૂપ હી રહતા હૈ, ઉસકી દૃષ્ટિમેં પરાશ્રિતભાવકા અભાવ હૈ ઔર અજ્ઞાનીકી દૃષ્ટિમેં સ્વકા હી અભાવ હૈ, ઇસલિયે ઉસે કિસી ભી

પ્રકારસે પરાશ્રયભાવ હી હૈ। પરકા મૈં કર્તા નહીં એસા માનતા હૈ પરન્તુ મૈં પરકા નિમિત્ત હોતા હું—એસા માનકર પરાશ્રય દૃષ્ટિકા ત્યાગ નહીં કરતા। સમસ્ત વસ્તુઓંકા પરિણમન સ્વતંત્ર હૈ; કોઈ ભી વસ્તુકા પરિણમન તેરે પરિણમનકી અપેક્ષા નહીં રહ્યા હૈ, તથાપિ ‘મેરે પરિણામ વસ્તુકે નિમિત્તસે હોતે હું’ એસી જો એકત્વબુદ્ધિ હૈ વહી અનન્ત જન્મ-મરણકા કારણ હૈ, પરમે નિમિત્ત હોનેકી દૃષ્ટિ હૈ વહી પરાશ્રયદૃષ્ટિ હૈ।

મિશ્યાદૃષ્ટિકો પરમે એકમેકપનેકા અધ્યવસાય હૈ કિ—‘મૈં પરકો સુખી-દુઃખી કરું ઔર પર મુજ્જે સુખી-દુઃખી કરે ઇત્યાદિ’ પરકે સાથ સંબંધકી અજ્ઞાનીકી યહ માન્યતા હી સંસાર હૈ, વહી અર્થર્મ હૈ, વહી બંધન હૈ, જ્ઞાનીકો સ્વાશ્રિતદૃષ્ટિ હોનેસે પરકે સાથ સંબંધકી માન્યતા છૂટ જાતી હૈ, ઔર વિકારકે સાથ (નિત્ય તાદાત્પ્ર્ય) સમ્બન્ધકા અભિપ્રાય મિટ ગયા હૈ, ઉસે સંસાર નહીં, બંધન નહીં હૈ, અર્થર્મ નહીં હૈ। જ્ઞાનીકો જો અલ્પ રાગાદિ હૈ ઉસકા નિષેધ વર્તતા હોનેસે વાસ્તવમાં ઉસે બંધન નહીં હૈ।

પ્રશ્ન :—મૈં પરકો નિમિત્ત હોऊં એસી માન્યતામાં ક્યા દોષ હૈ ?

ઉત્તર :—મૈં પરકો નિમિત્ત હોऊં અર્થાત् મેરી અપેક્ષાસે દૂસરેકી અવસ્થા હો, ‘દૂસરે દ્રવ્ય સ્વતંત્ર નહીં હૈ, પરન્તુ વે પરિણમિત હોનેમેં મેરી અપેક્ષા રહ્યે હું એસે પરાધીન હું’—જિસકી એસી બુદ્ધિ હૈ વહ પરવસ્તુકે સ્વતંત્ર સ્વભાવકો જાનતા નહીં। સ્વતંત્ર સ્વભાવકા નિષેધ કિયા હૈ ઔર વસ્તુકે સ્વતંત્ર સ્વભાવકો જાનનેકા અપને જ્ઞાનકા સ્વભાવ હૈ, વહ જ્ઞાનસ્વભાવકો ઉસને માના નહીં અર્થાત् ઉસને જ્ઞાનસ્વભાવરૂપ અપને અસ્તિત્વકો સ્વીકાર નહીં કિયા પરન્તુ વિકાર સ્વરૂપ હી આત્માકા અસ્તિત્વ માના હૈ અતઃ અપને આત્માકા હી અભાવ માના હૈ। યહી સબસે બડા અર્થર્મ હૈ ઔર યહી સંસાર હૈ।

આત્માકા સ્વભાવ સબકો જાનનેકા હૈ, લેકિન કિસીકા નિમિત્ત હોના આત્માકા ત્રિકાલ સ્વભાવ નહીં, નિમિત્ત-નૈમિત્તિકભાવ વર્તમાન એક સમય માત્રકા હૈ। જો ઉસકો અપના સ્વરૂપ (સ્વભાવ) માનતે હું વે પર્યાયમૂઢ મિથ્યાદૃષ્ટિ હુંનેં। સબકો જાનનેવાલા અખંડ જ્ઞાનસ્વભાવી મૈં હું—એસા ન માનકર, એક ભી સ્થાન પર મેરે નિમિત્તકી અપેક્ષા હૈ એસા જિસને માના હૈ ઉસને તીનોંકાલકે સમસ્ત પદાર્થોંકી સ્વતંત્રતાકો નહીં માના હૈ, ઔર સબકો જાનનેવાલે અપને જ્ઞાનસ્વભાવકા ભી વિચ્છેદ કિયા હૈ, ઉસે સર્વજ્ઞ ભગવાનકી શ્રદ્ધા નહીં હૈ, સર્વજ્ઞ ભગવાનને જો કહા ઉસકી ભી શ્રદ્ધા નહીં હૈ “‘પર વસ્તુયે પરાધીન હુંનેં, પરવસ્તુકો મેરી અપેક્ષા હૈ’”—એસા અજ્ઞાની ભલે હી માન લે, લેકિન ઇસસે કોઈ પરવસ્તુ પરાધીન નહીં હો જાતી, કેવળ અજ્ઞાનીકા એસે વિપરીત અભિપ્રાયસે અનન્ત સંસારભાવ વૃદ્ધિગત હોતા હૈ।

‘પરવસ્તુકે નામમેં મૈં નિમિત્ત હોતા હું અર્થાત् પરવસ્તુઓંકો મેરી આવશ્યકતા હૈ, મેરે દયાકે શુભપરિણામ હો તો પર જીવ બચ જાયેગા, મેરે હિંસક અશુભ પરિણામસે પર જીવ મર જાયેગા। મેરે શુભ પરિણામ હોં તો સત્ય ભાષા નિકલતી હુંનેં એસી માન્યતા હી અજ્ઞાન હૈ। અજ્ઞાનવશ હી ઉસે પરકા કર્તાપના ઔર પરકે સાથ સમ્બન્ધ દૃષ્ટિગોચર હોતા હૈ, વાસ્તવમેં એસા નહીં હૈ। આચાર્યદેવ સમયસારકે ૩૧વેં શ્લોકમેં કહતે હું કિ—ઇસ અજ્ઞાનકો પ્રાસ હોકર જો જીવ પરસે મરણ, જીવન, સુખ, દુઃખ દેખતા હૈ, અર્થાત् માનતા હૈ વહ અહંકાર-રસસે કર્મ કરનેકા ઇચ્છુક હૈ ઔર મિથ્યાદૃષ્ટિ હૈ; વહ અપને આત્માકા હી ઘાત કરતા હૈ। વિપરીત માન્યતાકે કારણ જૈસા વસ્તુકા સ્વરૂપ હૈ વહ ઉસે દૃષ્ટિગત નહીં હોતા, અપિતુ વિપરીત હી દિખતા હૈ। એક દૂસરેકા કોઈ

कुछ भी करे ऐसा वस्तुस्वभाव ही नहीं है, लेकिन अज्ञानवश अज्ञानीको ऐसा प्रतिभास होता है। मेरे कारण परका कुछ होता है। और परके कारण मुझमें कुछ होता है—ऐसा अज्ञानीको दृष्टिगत होता है। इस जगतमें जो कुछ बंधन और दुःख है वह अज्ञानसे ही है। ज्ञानीको बंधन तथा दुःख नहीं है।

जिन्हें परसे पृथक् अपने ज्ञानस्वभावकी खबर नहीं है, वे जीव जिस-जिस पदार्थको देखता है वह सर्व पदार्थोंको अपनी मान्यतासे देखता है। एकपनेके अध्यवसाय वश देखता होनेसे उसे सब विपरीत ही दिखाई देता है। जिस वस्तुको देखता है उस वस्तुरूप ही स्वयं को मान लेता है परन्तु वस्तु ऐसी नहीं है। मात्र अज्ञानसे ऐसा भासित होता है। यदि अज्ञानका त्यागकर ज्ञानभावसे देखे तो स्वतंत्रता भासित होगी। अज्ञानवश उसे स्वतंत्रता भासित नहीं होती। यह लकड़ी ऊँची हुई, वहाँ ‘इस हाथमें लकड़ीको ऊँचा किया ऐसा अज्ञानवश भासित होता है। दो द्रव्योंकी एकरूपता माननेसे ऐसा प्रतिभासित होता है। ज्ञानियोंको सम्यग्ज्ञानसे ऐसा भासित होता है कि लकड़ी अपने पर्यायके (परिणमन) स्वभावसे ऊँची हुई है, हाथके कारण नहीं। उसी प्रकार मेरेमें हिंसा या दयाके भावके कारण जीव मर गया या जीवित रहा आदि अनेक प्रकारकी जितनी मान्यताएँ हैं वे सब अज्ञानके कारण ही हैं। समस्त जीव स्वयं अपनी उस उस समयकी स्वतंत्र अवस्थासे ही सुखी या दुःखी होते हैं। इसके अतिरिक्त दूसरे समस्त पदार्थोंको जो जो अवस्था होती है वे सब परद्रव्यके भाव हैं, अपने भाव नहीं हैं। स्वयं द्वारा, परद्रव्यके भावोंको करना संभवित नहीं है। अज्ञानीका अध्यवसाय “परमें कुछ करूँ” ऐसा अभिप्राय है वह मिथ्या है, और वही बंधनका कारण है—जैसे आकाशको फूल नहीं होते अतः “मैं आकाशके फूल चुनता

‘હુँ’ એસા અભિપ્રાય મિથ્યા હૈ—વિપરીત હૈ; પરવસ્તુમેં પરવસ્તુકા સહયોગ હી નહીં હૈ, પરવસ્તુકે ભાવ અપનેમેં અસત् હૈ અતઃ ‘મૈં પરવસ્તુમેં કુછ કરું’ એસા જો અજ્ઞાનીકા અધ્યવસાય હૈ વહ અવશ્યરૂપસે મિથ્યા હૈ, વિપરીત હૈ, ઝૂઠા હૈ, નિર્થક હૈ। જીવકી ગલત માન્યતાસે ઉસ માન્યતાકે અનુસાર પરમેં કુછ નહીં હોતા અતઃ વહ વિપરીત માન્યતા પરમેં નિર્થક હૈ ઔર વહ વિપરીત માન્યતા અપનેમેં અનર્થરૂપ હૈ, અપને આત્માકો અનન્ત સંસારમેં પરિણિમણ કરનેકે લિયે વહ સમર્થ હૈ પરન્તુ પરમેં બિલકુલ નિર્થક હૈ।

પ્રશ્ન :—નિશ્ચયસે તો પરકા કુછ ભી નહીં કિયા જા સકતા યહ બાત યથાર્થ હૈ, પરન્તુ વ્યવહારસે તો પરકા કર સકતે હૈને?

ઉત્તર :—નિશ્ચય અપનેમેં ઔર વ્યવહાર પરમેં—એસા નિશ્ચય વ્યવહારકા સ્વરૂપ નહીં હૈ। કિસી ભી પ્રકારસે પરદ્વયકે સાથ એકતારૂપ અભિપ્રાય છોડના નહીં હૈ અતઃ અજ્ઞાની જીવ એસા માનતા હૈ કે વ્યવહારસે તો પરકા કાર્ય કિયા જા સકતા હૈ। જ્ઞાની કહતે હૈને કે ભાઈ, વ્યવહારસે ભી તુમ પરકા કુછ નહીં કર સકતે હો (ક્યોંકિ યહ વ્યવહાર તો કથન માત્ર હૈ) વ્યવહાર કિસે કહતે હૈને ઉસકા જ્ઞાન હી તુમ નહીં હૈ। જબતક પરસે સાથ સંબંધકા અભિપ્રાય વિદ્યમાન હૈ વહીં તક વ્યવહારકા જ્ઞાન હી નહીં હોતા। પર પદાર્થકા કાર્ય સ્વયં ઉસકે દ્વારા હુआ વહ પદાર્થકા નિશ્ચય હૈ ઔર ઉસી સમય નિમિત્તરૂપ દૂસરે (અનુકૂલ) પદાર્થોંકી ઉપસ્થિતિકો ઉસકા નિમિત્ત કહના વહ વ્યવહાર હૈ। અર્થાત् પ્રત્યેક પદાર્થ સ્વતંત્ર હૈ, નિરપેક્ષ હૈ, વહ નિશ્ચય હૈ ઔર એક પદાર્થકે પરિણમનમેં દૂસરે પદાર્થકો નિમિત્ત કહના વહ વ્યવહાર હૈ। પરન્તુ એક પદાર્થમેં દૂસરે પદાર્થને કુછ કિયા એસા માનના વહ વ્યવહાર નહીં હૈ, વહ તો અજ્ઞાન (વ્યવહારભાસ) હૈ।

प्रश्न :—व्यवहारसे परका कर नहीं सकता, परन्तु मैंने परका किया ऐसा व्यवहारसे बोल तो सकते हैं ?

उत्तर :—बोलनेकी क्रिया तो जड़की है, भाषा जड़ है। जिनकी दृष्टि वाणी उपर है वाणीका कर्ता मैं हूँ ऐसा अभिप्राय है वे अज्ञानी हैं। जब वाणी निकलती है तब अंतरका अभिप्राय सत्य है या गलत उस पर ही धर्म-अधर्मका निर्णय होता है। यदि सत्य निर्णय है तो धर्म है, और गलत (झूठ) अभिप्राय है तो अधर्म है। अंतरके अभिप्रायका अवलोकन करता नहि और “मैं ऐसा बोल सकता हूँ, वैसा बोल सकता हूँ वह भाषामें संतुष्ट हो जाता है वह बहिर्दृष्टि है।

एक समयका पराश्रयभाव वह संसार है, त्रिकाली आत्मस्वभावमें वह नहीं। स्वभाव अपने स्वयंके आश्रय स्थिर होता है, विकारका आश्रय-विकारको स्वभाव माननेरूप अभिप्राय भी ज्ञानी आत्मा नहीं करता तो परवस्तुका आश्रय तो उसे कहाँसे होगा ? मुझे परवस्तुका आश्रय नहिं और परवस्तुको मेरा आश्रय नहि है— ऐसी दृष्टिमें संसार नहीं होता। पराश्रयके (परके साथ एकत्व) विनाविकार कदापि नहीं होता, जहाँ पराश्रयका अभिप्राय टला और स्वाश्रय किया वहाँ किसके आश्रयसे विकार होगा ? अर्थात् ज्ञानीको स्वाश्रय दृष्टिमें ही मुक्ति है, और ‘मैंने परका किया’ व्यवहारसे मैं परका करूँ’ ऐसे अज्ञानीके अभिप्रायमें परमें एकत्वबुद्धिरूप मिथ्यात्व भाव विद्यमान है। मैं परको निमित्त होऊँ अर्थात् क्या ? इसका अर्थ यह हुआ कि मेरा लक्ष स्वाश्रयमें न स्थिर होकर परमें कहीं लक्ष जाता है, मेरा राग परमें उन्मुख होता है, और मैं परका निमित्त होऊँ, तब वह परकी अवस्था आयी-अज्ञानीकी बुद्धिमें रागके

साथ और परके साथ एकत्व विद्यमान है। उसे वहाँसे पृथक् करनेका अभिप्राय नहीं है। मैं तो ज्ञानरूप हूँ, ज्ञानका कार्य मात्र जाननेका है, परन्तु राग करके परमें निमित्त होनेका कार्य ज्ञानका नहीं। ज्ञानस्वभाव परसे निरपेक्ष है—जो ऐसे अपने स्वभावको नहीं जानता और परके साथ एकत्व स्थिर करता है वह जीव ज्ञान परिणामको पहिचानता नहीं और देव-गुरु-शास्त्रके कथनका मुख्य प्रयोजन है उसे भी समझता नहीं। मात्र निरपेक्ष ज्ञानस्वभाव बतलानेका ही ज्ञानीयोंका प्रयोजन है। ज्ञानस्वभावको समझे बिना अहिंसा-हिंसा आदिके कोई शुभ या अशुभ परिणाम करता है वह सब उसे अपने लिये अनर्थका कारण होते हैं। परमें तो उससे किंचित् मात्र भी कार्य नहीं होता। हिंसा या अहिंसाके जो शुभ-अशुभ परिणाम हैं वे वास्तवमें संसारका मूल कारण नहीं हैं परन्तु उन परिणामोंमें एकत्वबुद्धि ही संसारका मूल कारण है। शुभ परिणाममें एकत्वबुद्धिके बिना उससे धर्मकी मान्यता ही नहीं होती। और मैं परको जीवित-मरण कर सकता हूँ ऐसा परमें एकत्वबुद्धिके बिना माने नहीं। मैं परको सुखी-दुःखी कर दूँ—ऐसे अभिप्राय मात्रसे पर जीव तो कहीं सुखी नहीं हो जाता लेकिन उपरोक्त मान्यतासे स्वयं दुःखी होता है, परका अच्छा करनेकी मान्यता (अभिलाषा) इच्छा जिसे अपना ही अनर्थ होता है, परका कुछ नहीं होता। परका अच्छा-बुरा तो उसके (स्वयंके) परिणमनके आधीन है।

जिसका विषय न हो वह (मान्यताका राग) व्यर्थ है। अर्थात् जीव जिस प्रकार मानता हो उसरूप वस्तुस्वरूप न हो तो उसकी मान्यता व्यर्थ है, मिथ्या है। अज्ञानीको ऐसी मान्यता है कि मैं पर जीवका कुछ कर दूँ। फिर भी वह पर्जीवका कुछ नहीं कर सकता। अर्थात् उसकी मान्यता व्यर्थ होनेके कारण मिथ्या है, वही

बंधनका कारण है। अन्य वस्तुका परिणमन क्या तेरी अपेक्षा रखता है? वह स्वयं अपने द्रव्यत्वकी अपेक्षासे परिणमित होता है। द्रव्य स्वयं अपने स्वतंत्रपने परिणमित होनेपर भी तुम ऐसा मानते हो कि उसके परिणमनमें तुम्हारी अपेक्षा है—यह मान्यता ही तुझे दुःखका कारण है। परमें एकत्वबुद्धि ही संसार है। तेरे अभिप्रायके अनुसार वस्तुमें होता ही नहीं। परके करनेका अभिप्राय और परिणाम व्यर्थ होते हैं—निर्थक है—झूठे हैं और वही उसे बंधका कारण है।

आत्मा और अन्य वस्तुयें भिन्न हैं। आत्मा अपने स्वभावका आश्रय छोड़कर जो विपरीत मान्यता करता है, उसमें परका आश्रय है, अर्थात् परमें एकत्व बुद्धिसे मिथ्यात्व हुआ है। परन्तु उसकी मिथ्या मान्यताका कोई विषय नहीं है। अर्थात् मिथ्या मान्यताके अनुसार वस्तुका स्वरूप नहीं है। संसारमें परवस्तुएँ हैं, परन्तु अज्ञानीके अभिप्राय अनुसार उनका स्वरूप नहीं है। वस्तुस्वरूप परकी अपेक्षा नहीं रखता। ऐसे निरपेक्ष वस्तुस्वरूपको समझकर पराश्रयका त्याग कर स्वाश्रयमें स्थिर होना वही मुक्तिका उपाय है।

प्रश्न :—‘मैं परको सुखी कर सकता हूँ’ ऐसी हमारी मान्यता भले ही गलत हो परन्तु परको सुखी करनेके हमारे भाव तो अच्छे हैं न?

उत्तर :—तुम्हारा स्वभाव तो वस्तुका स्वरूप जैसा है वैसा जाननेका है, उसके बदले मैं जाननेवाला नहीं परन्तु परका करनेवाला हूँ ऐसे अभिप्रायसे तुम अपने आत्माका हनन कर देते हो। ‘मैं परको सुखी करूँ’ ऐसा तेरा भाव आत्माको अनन्त दुःखका कारण है, तो उस भावको अच्छा कौन माने? प्रथम तुम वस्तुस्वरूप समझकर अपना अभिप्राय सच्चा तो करो! फिर सच्चा अभिप्राय होनेके बाद

શુભ યા અશુભ ભાવ આયेंગે ઉનકા કર્તાપના તુમ્હેં રહેગા નહિ ઔર તુમ્હારી ઉસમેં એકત્વબુદ્ધિ નહીં હોગી। અતઃ સબસે પ્રથમ સભી પરકા આશ્રય છોડ્કર સબસે નિરપેક્ષ અપને સ્વભાવકો સમજો !

અન્ય જીવ સ્વયં સમજનેવાલા હૈ ઔર ઉસમેં મૈં નિમિત્ત બનનેવાલા હું, અતઃ ઉસે નિમિત્ત હોને હેતુ મુજ્જે યહ શુભરાગ હોતા હૈ—એસા જિસકા અભિપ્રાય હૈ વહ મિથ્યાદૃષ્ટિ હૈ, ઉસે અભી પરાશ્રિતદૃષ્ટિ હૈ; ક્યા પર જીવકે નિમિત્ત હોને હેતુ તુમને રાગ કિયા હૈ ? ક્યા અન્ય જીવ સમજનેકે લિયે તેરે શુભરાગકી અપેક્ષા રખતા હૈ ? તુમે જો રાગ હુઆ હૈ વહ પરકે નિમિત્ત હોનેકા કારણ નહીં હૈ, લેકિન તુમ્હારે દોષસે હી ઉત્પન્ન હુઆ હૈ। ઇન દોનોમંને બડા અંતર હૈ। રાગકે સમય જિસકી સ્વાશ્રયદૃષ્ટિ હૈ વહ જીવ અપની પર્યાયકી યોગ્યતાકો દેખતા હૈ, ઔર જિસકી પરાશ્રિતદૃષ્ટિ હૈ વહ જીવ પરકી યોગ્યતા દેખતા હૈ તથા પરકે કારણ અપનેકો રાગ હુઆ એસા માનતા હૈ। પરવસ્તુ માત્ર જ્ઞાનકા હી નિમિત્ત હૈ ઉસકે બદલે અજ્ઞાની ઉસકે કારણ રાગ હુઆ એસા માનતા હૈ। અપના રાગ પરકો નિમિત્ત હોનેકે લિયે નહીં હોતા, ઉસી પ્રકાર પરવસ્તુકો ઉસ રાગકી ભી અપેક્ષા નહીં હૈ। ‘પરવસ્તુમેં સુખ-દુઃખ હોના હી હૈ ઔર મૈં ઉસમેં નિમિત્ત હોનેવાલા હું’ અતઃ મુજ્જે રાગ-દ્વેષ હોતે હૈને—યહ માન્યતા ઝૂઠી હૈ। રાગ દ્વારા પરકા નિમિત્ત હોનેકી જિસકી દૃષ્ટિ હૈ, ઉસે રાગમેં ઔર પરમેં એકત્વબુદ્ધિ હી હૈ, વહ સદૈવ પર લક્ષસે રાગ કરતા રહેગા ઔર પરકા નિમિત્ત હોગા। પરકે સાથ સંબંધ ચાલુ રખના હૈ, લેકિન પરકા સમ્બંધ તોડ્કર આત્માકે સ્વભાવકા આશ્રય નહિ કરના હૈ। પરકે સમ્બંધકી દૃષ્ટિ હી બંધનકી જડ (મૂલ) હૈ, ઔર વહી સંસારકા કારણ હૈ, યહી મિથ્યાત્વ હૈ ઔર પરકી અપેક્ષા રહિત નિજસ્વભાવકા આશ્રય વહ મુક્તિકા કારણ હૈ।

અનુભૂતિ તીર્થ મહાન, સ્વર્ણપુરી સોહે
યથ કઠાનગુરુ વરદાન, મંગલ મુક્તિ મિલે.

